

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2007 : ΤΟΜΟΣ 82ΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2007

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΡΟΗΜΑΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2007 : ΤΟΜΟΣ 82^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2007

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΠΒ' – 2007 τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

		Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	1
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2007	11
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2007	19
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2007	27
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2007	35
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22 ΜΑΡΤΙΟΥ	2007	37
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2007	61
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15 ΜΑΪΟΥ	2007	65
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17 ΜΑΪΟΥ	2007	83
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2007	95
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2007	111
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2007	123
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2007	155
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2007	159
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		177

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ συμβολή τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος, τῶν Ἰωάννη Καραγιάννη, Χρυσόστομου Στοφόρου, Ἡλία Μαντζουνέα καί Ἀγγελικῆς Καλλίρη*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπὸ 2/6/2003), ἡ Τάξις τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καὶ ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνέκρινε τὴν ἐκτέλεση τῆς παρουσιαζόμενης ἔρευνας μὲ οἰκονομική ἐνίσχυση ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῆς δωρεᾶς Ἰωάννου Κατσαρά. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τὴν περιέλαβε στὸ πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγή τῆς ἔρευνας –πὺ διήρκεσε ἕνα ἔτος– ἀνετέθη στὸν Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ. Ἰωάννη Καραγιάννη, μὲ ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τὸν Λέκτορα τοῦ Τμήματος Οἰκονομικῆς καὶ Περιφερειακῆς Ἀναπτύξεως τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου κ. Χρυσόστομο Στοφόρο, τὸν ὑποψήφιο Διδάκτορα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν κ. Ἡλία Μαντζουνέα καὶ τὴν Οἰκονομολόγο κα Ἀγγελικὴ Καλλίρη, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ ὁμιλοῦντος.

Σκοπὸς τῆς μελέτης

Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν προβλημάτων τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγροτικοῦ τομέα καὶ ἡ ὀριοθέτηση μιᾶς στρατηγικῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του στὸ πλαίσιο τῶν ἐξελίξεων πὺ χαρακτηρίζουν τίς σύγχρονες δυτικὲς κοινωνίες. Οὐσιαστικά, στὶς ἀρχὲς τοῦ 21οῦ αἰῶνα ἐπιχειρεῖται ὁ σχεδιασμὸς μιᾶς νέας

* J. KARAGIANNIS, C. STOFOROS, E. MATZOYNEAS, A. KALLIRI, **The contribution of the agricultural sector to economic development of Greece.**

στρατηγικής ανάπτυξεως για τὸν ἑλληνικὸ ἀγροτικὸ τομέα, ἡ ὁποία στηρίζεται στὰ νέα δεδομένα πού διαμορφώνονται στὴν ἑλληνική, τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ τὴ διεθνή ἀγορά. Ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ προβλέπει ἕνα ρόλο γιὰ τοὺς ἀγρότες πού σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς ὑπαίθρου, εἶναι συμβατὸς μὲ τὶς διευρυνόμενες περιβαλλοντικὲς ἀνησυχίες ἐνὸς ὀλοένα αὐξανόμενου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ καὶ συμβάλλει στὴ βελτίωση τῆς γενικότερης κοινωνικῆς εὐημερίας. Σημειωτέον ὅτι οἱ κεντρικὲς ἐπιλογές καὶ ἡ ἀνάδειξη τῶν βασικῶν ἀξόνων ἐνὸς τέτοιου σχεδίου γίνονται μὲ στοιχεῖα πού προκύπτουν τόσο ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἐξελίξεων στὸν ἑλληνικὸ ἀγροτικὸ τομέα κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πείρα τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Δομὴ τοῦ κεμένου

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τῆς μελέτης, ἡ ὕλη —ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶν συμπερασμάτων— ἀναπτύσσεται σὲ ὀκτὼ κεφάλαια, τὰ ὁποῖα σκιαγραφοῦνται στὴ συνέχεια, ὥστε νὰ καταστῆ σαφὴς ἡ γενικὴ δομὴ τῆς.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἀναλύεται ἡ θέση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα στὶς θεωρίες τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν μὴ-ἀγροτικὸ τομέα στὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐξετάζονται οἱ παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τὶς διαρθρωτικὲς μεταβολές πού πραγματοποιοῦνται στὶς διάφορες φάσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ ὅσες σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν ἀγροτικὸ τομέα. Στὸ τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται ἡ διάρθρωση τῶν μεγεθῶν πού συνδέονται μὲ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἡ ἀνάλυση ἡ σχετικὴ μὲ τὴν προσφορὰ ἐπικεντρώνεται στὴν παραγωγή, ἐνῶ ἡ σχετικὴ μὲ τὴ ζήτηση ἀφορᾷ στὶς καταναλωτικὲς δαπάνες.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς προσδιοριστικoὺς παράγοντες τῆς χαμηλῆς ἀνταγωνιστικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ τομέα, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὴ διάρθρωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν πηγῶν ἐπιβραδύνσεως τοῦ ρυθμοῦ αὐξήσεως τῆς παραγωγικότητος. Ἡ ἐξέταση ἀφορᾷ τόσο στὴν ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν τάσεων κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὅσο καὶ στὶς ὑπάρχουσες προοπτικὲς. Τὸ πέμπτο κεφάλαιο περιέχει σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς, μὲ ἔμφαση στὶς πιὸ πρόσφατες ἀλλαγές πού ἀναμένεται νὰ ἐπηρεάσουν, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὶς ἐξελίξεις στὸν ἀγροτικὸ τομέα κατὰ τὴν ἐπόμενη δεκαετία. Συμπληρωματικῶς, ἐκτίθενται οἱ ἀλληλοεπιδράσεις πού

ένδέχεται να ασκηθούν μεταξύ των προσφάτων αλλαγών στην ΚΑΠ, της τελευταίας διευρύνσεως της Ευρωπαϊκής Ένώσεως και των πολιτικών του Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορίου.

Στό έκτο κεφάλαιο εξετάζεται η σημασία της αγροτικής πίστεως στη διαδικασία της αγροτικής αναπτύξεως και επισημαίνεται ο ρόλος της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος. Στό έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ελληνικός αγροτικός τομέας, καθώς και η φύση του αναπτυξιακού του προβλήματος. Επιπλέον, αναλύονται οι δυνατότητες που υπάρχουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την επίτευξη των στόχων μιας ολοκληρωμένης αναπτύξεως της ελληνικής ύπαιθρου.

Στά επόμενα δύο κεφάλαια (όγδοο και ένατο) επιλέγεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να διαμορφωθεί το σχέδιο στρατηγικής για την ανάπτυξη του ελληνικού αγροτικού τομέα και οι πολιτικές που απαιτούνται για την ενδυνάμωση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ίδιαίτερη έμφαση δίδεται στη συμπληρωματικότητα των στόχων και στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η πολιτεία υπό καθεστώς οικονομίας της αγοράς.

Η θέση του αγροτικού τομέα στην οικονομία

Η ανάλυση έδειξε ότι η μεγέθυνση της οικονομίας συνοδεύεται από διαρθρωτικές μεταβολές που συνεπάγονται μεταφορά πόρων από τον πρωτογενή στους άλλους τομείς, κυρίως δέ προς τη μεταποίηση. Σε μιá πρώτη φάση, ή τάση είναι να μειώνεται ο αγροτικός τομέας, να αυξάνεται σημαντικά ή μεταποίηση και να αυξάνονται ελαφρά οι υπηρεσίες. Σε μιá δεύτερη φάση (όπως είναι εκείνη που διανύει ή ελληνική οικονομία), ή συμμετοχή του αγροτικού τομέα σταθεροποιείται σε χαμηλά επίπεδα, περιορίζεται ή συμβολή της μεταποιήσεως και αυξάνεται θεαματικά ή συμμετοχή των υπηρεσιών. Άλλες διαρθρωτικές αλλαγές που συντελούνται με την οικονομική ανάπτυξη είναι ή σχετική μείωση της απασχολήσεως στον αγροτικό τομέα, ή σημαντική μείωση του ρυθμού αύξήσεως του πληθυσμού και ή αύξηση της παραγωγικότητας στο σύνολο της οικονομίας.

Διεπιστώθη ότι οι σημαντικότεροι παράγοντες των διαρθρωτικών αυτών μεταβολών είναι οι μεταβολές της συνθέσεως της ζήτησεως, ο ρυθμός μεταβολής της κεφαλαιακής συσσωρεύσεως, ή δυνατότητα των χωρών να δανείζονται και να μετέχουν στο διεθνές εμπόριο και ή δυνατότητα των χωρών να χρησιμοποιούν νέες τεχνολογίες. Έξάλλου, ή συμβολή του αγροτικού τομέα στην

οικονομική ανάπτυξη συνίσταται: Πρώτον, στην αύξηση της προσφοράς τροφίμων, που διατίθενται στην εσωτερική αγορά, με ταυτόχρονη απελευθέρωση εργατικού δυναμικού, απαραίτητου για τή βιομηχανική ανάπτυξη. Δεύτερον, στη μεγέθυνση της εσωτερικής αγοράς του αγροτικού τομέα, τρίτον, στην αύξηση των διαθέσιμων χρηματοδοτικών πόρων, μέσω αύξησης της αποταμίευσης και, Τέταρτον, στην αύξηση του διαθέσιμου συναλλάγματος μέσω των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων.

Ανεξαρτήτως διαρθρωτικών τάσεων, η σημασία του αγροτικού τομέα για την ελληνική οικονομία κατά τη μεταπολεμική περίοδο υπήρξε αξιόλογη, παρόλον ότι η εξέλιξή του από το 1960 παρουσίασε σημαντική διαφοροποίηση. Έτσι, η παραγωγή του τομέα αυτού στην περίοδο 1950-1975 αυξήθηκε με ύψηλους ρυθμούς, ενώ στην περίοδο μετά το 1975 παρουσίασε στασιμότητα. Σημαντική επιβράδυνση είχε η ζωική παραγωγή, ενώ, αντίθετα, η φυτική παραγωγή συνέχισε και μετά το 1975 να αυξάνει με τους ρυθμούς της περιόδου 1960-1975. Αλλά και οι επενδύσεις στον πρωτογενή τομέα είχαν κατά την περίοδο 1971-1995 μειωτική τάση με μέσο ρυθμό 2,5-3,0% και με έντονη την αποεπένδυση στον ιδιωτικό τομέα. Γενικά, μπορεί να λεχθεί ότι ο βαθμός εισαγωγής καινοτομιών στον ελληνικό αγροτικό τομέα υπήρξε ιδιαίτερος χαμηλός, τὰ δὲ αἴτια πρέπει να αναζητηθούν στην απουσία μεγάλων επιχειρήσεων και στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των απασχολούμενων.

Οι δυσμενείς εξελίξεις στον αγροτικό τομέα από τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ΚΑΠ, ἀλλὰ, σὲ μεγάλο βαθμό, προέκυψε ἀπὸ τὴν προϊούσα μακροοικονομικὴ ἀνισορροπία, πὺ ἐπηρέασε τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς ΚΑΠ καὶ ὁδήγησε σὲ μείωση τῶν ἐπενδύσεων, σὲ ἐσφαλμένη πολιτικὴ τιμῶν καὶ σὲ ἔλλειψη στρατηγικῆς γιὰ τὸν τομέα. Λόγω τῶν ἀδυναμιῶν αὐτῶν δὲν υπῆρξαν οὐσιαστικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ΚΑΠ, πέραν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ πόρων, ἡ ὁποία ὅμως δὲν βοήθησε στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος καὶ στὴ μεταβολὴ τῆς διάρθρωσεως τοῦ τομέα. Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερα καί, ἐξ ἀντικειμένου, προσδιορίζουν τὴν ἐξέλιξή του στὸ μέλλον.

Ἡ μειωμένη ἀνταγωνιστικότητα

Ἡ μειωμένη ἀνταγωνιστικότητα τοῦ ἐλληνικοῦ αγροτικοῦ τομέα διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου τῶν αγροτικῶν προϊόντων. Μετὰ τὴν ἔνταξη τῆς χώρας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσὴ τὸ αγροτικὸ

έμπορικό ισοζύγιο, που ήταν μέχρι τότε θετικό, άρχισε να παρουσιάζει αυξανόμενο έλλειμμα. Το έλλειμμα αυτό οφειλόταν στη μείωση της ζήτησης των παραδοσιακών εξαγωγικών προϊόντων, αλλά, κυρίως, στη μεγάλη ζήτηση των εισαγωγών ζωοκομικών προϊόντων από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένώσεως, με παράλληλη μείωση της παραγωγής των αντίστοιχων εγχώριων κλάδων. Άλλα και το μερίδιο των αγροτικών προϊόντων στο σύνολο των ελληνικών εξαγωγών εμφανίζει μείωση. Η στασιμότητα των εξαγωγών παραδοσιακών προϊόντων υπερκαλύφθηκε από τη δυναμική επέκταση των εξαγωγών φρούτων και λαχανικών. Σημειωτέον ότι οι ελληνικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων κατευθύνονται κατά κύριο λόγο στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η δυσμενής αυτή εξέλιξη του εμπορικού ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 είναι πρόβλημα ύστερήσεως της παραγωγής, ή όποια οφείλεται σε έσφαλμένη πολιτική τιμών, στην πολιτική της πράσινης ισότητας της δραχμής, στη μείωση των επενδύσεων και της παραγωγικότητας και στη συναλλαγματική πολιτική. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 στον αγροτικό τομέα σημειώθηκε σημαντική πτώση του ετήσιου ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας, ο οποίος από 3,20%, που ήταν κατά την περίοδο 1961-1980, μειώθηκε σε 1,74% κατά την περίοδο 1981-1993. Η κύρια αιτία της πτώσεως της παραγωγικότητας ήταν η μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς και των δημοσίων δαπανών για αγροτική έρευνα και γεωργικές εφαρμογές.

Η πρόκληση για τον αγροτικό τομέα στη δεκαετία του 2000 είναι να συμβάλει ουσιαστικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ωστόσο, η κλαδική σύνθεση της ελληνικής οικονομίας είναι διαφορετική από εκείνη των προηγούμενων δεκαετιών, ο δε ρόλος του αγροτικού τομέα στην οικονομική πολιτική είναι, χωρίς αμφιβολία, μικρότερος και λιγότερο σαφής. Ο αγροτικός τομέας καλείται σήμερα να συμβάλει τόσο στη διατήρηση της πληθυσμιακής ισορροπίας και της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής των περιφερειών της χώρας όσο και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Διαπιστώνεται, όμως, ότι η αγροτική δραστηριότητα δεν είναι δυνατό, μόνη της, να συγκρατήσει τον πληθυσμό στην περιφέρεια, αλλά απαιτείται συνδυασμός δράσεων για να επιτευχθεί γεωγραφικώς ισορροπημένη ανάπτυξη.

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική

Η ΚΑΠ, μετά την αναθεώρησή της, απέκτησε νέο περιεχόμενο. Όμως,

ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴ νέα ΚΑΠ εἶναι ὁ ἀναπτυξιακὸς χαρακτήρας τῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν παρεμβατικὸν χαρακτήρα τῆς προηγούμενης. Μὲ τὴ νέα ΚΑΠ δίδεται ἔμφαση σὲ διαρθρωτικὰ μέτρα, ἐνόψει τοῦ γεγονότος ὅτι στὴν ὑπαίθρου συνεχίζεται ἡ συρρίκνωση τῶν ἀγροτικῶν δραστηριοτήτων.

Τὸ νέο ἀναπτυξιακὸ ὑπόδειγμα πού υἱοθετεῖ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση γιὰ τίς περιοχὰς τῆς ὑπαίθρου στηρίζεται στὴ δημιουργία νέων δυνατοτήτων ἀπασχολήσεως ἐκτὸς τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα (ὅπως εἶναι οἱ βιομηχανικὲς δραστηριότητες, ὁ ἀγροτουρισμὸς κ.λπ.). Ἐπιδιώκεται, ἐπίσης, ἡ ἐνίσχυση τῶν ὑποδομῶν τῆς ὑπαίθρου (ιδίως σὲ τηλεπικοινωνίες, μεταφορὲς κ.λπ.), ὥστε νὰ προσελκύνονται καὶ μὴ ἀγροτικὲς δραστηριότητες. Ἡ πολιτικὴ ἀναπτύξεως τῆς ὑπαίθρου εἶναι πολυδιάστατη καὶ ἀποβλέπει στὴν ἀναβάθμιση τῆς τριπλῆς λειτουργίας τῶν ζωνῶν τῆς ὑπαίθρου (παραγωγικῆς, κοινωνικῆς, περιβαλλοντικῆς) καί, τελικὰ, στὴ συγκράτηση τοῦ πληθυσμοῦ στίς περιοχὰς αὐτές.

Οἱ κατευθύνσεις αὐτὲς τῆς ΚΑΠ παρέχουν μία μοναδικὴ εὐκαιρία ἀναπτύξεως τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου, μὲ καλύτερη χωροταξικὴ κατανομὴ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων καὶ ἀναζωογόνηση τῶν μειονεκτικῶν περιοχῶν τῆς ὄρεινῆς καὶ νησιωτικῆς χώρας. Στὴν παρούσα φάση –ἀλλά, ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται, καὶ μελλοντικῶς– ἡ ΚΑΠ στρέφεται πρὸς τὴν ὀλοκληρωμένη ἀγροτικὴ ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία συνεπάγεται τὴ σταδιακὴ ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῆς στηρίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος, μέσω τῆς ἐπιδοτήσεως τῶν τιμῶν παραγωγῆς, ἀπὸ ἕνα σύστημα ἐνισχύσεως τῶν διαρθρωτικῶν μεταβολῶν, πού ἀπώτερο στόχο ἔχουν τὴν αὐξηση τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων.

Στρατηγικὴ ἀναπτύξεως

Στοὺς κύριους στόχους μιᾶς στρατηγικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα ἀνήκουν: Πρῶτον, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητος τοῦ τομέα καί, συνεπῶς, ἡ ὑποβόηση τῶν διαρθρωτικῶν μεταβολῶν. Δεύτερον, ἡ εὐημερία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου καί, τρίτον, ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ἀλλαγῶν στὴ συμπεριφορὰ τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἐπηρεάζει τὸν ρυθμὸ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ τομέα. Ἐπιπλέον, κάθε στρατηγικὴ γιὰ ἀγροτικὴ ἀνάπτυξη πρέπει νὰ περιλαμβάνει ἕνα συνδυασμὸ μέτρων γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ θεσμικοῦ, τεχνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ περιβάλλοντος. Φυσικὰ, ἡ ἐπιλογὴ μιᾶς στρατηγικῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς πού τίθενται ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στὴ χώρα. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὸν ρυθμὸ ἀποδοχῆς τῆς νέας τεχνολογίας καὶ τὴ δημιουρ-

γία εισοδηματικών ευκαιριών στον τομέα. Σημειωτέον ότι οι οικονομικοί αυτοί περιορισμοί, που απορρέουν από τα διαρθρωτικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των αναπτυσσόμενων χωρών, επηρεάζουν, επίσης, σημαντικά την επιλογή των μέσων που θα χρησιμοποιηθούν, στο πλαίσιο της στρατηγικής για την αγροτική ανάπτυξη που έχει αποφασισθεί.

Παρόλον ότι υπάρχει ένα ευρύ σύνολο μέτρων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη των στόχων της αγροτικής αναπτυξιακής στρατηγικής, είναι γνωστό από τη διεθνή πείρα ότι τα μέτρα αυτά πρέπει να είναι συμβατά με τους διαρθρωτικούς παράγοντες, που, από τη φύση τους, θέτουν εμπόδια στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Η συμβατότητα αυτή είναι πολύ κρίσιμη για τον σχεδιασμό μιας αναπτυξιακής στρατηγικής. Διαφορετικά, ακόμη και τα θεωρητικώς πιο αποτελεσματικά μέτρα πολιτικής μπορεί να οδηγήσουν σε αποτυχία.

Μοχλός για την εφαρμογή ενός προγράμματος αγροτικής ανάπτυξεως είναι η εμπλοκή και κινητοποίηση του τοπικού πληθυσμού σε μια στρατηγική ευρείας βάσεως, που περιλαμβάνει ποικίλες δράσεις. Άλλωστε, η σύνθετη διαδικασία της ανάπτυξεως είναι το αποτέλεσμα της κινητοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου με τοπικά προγράμματα, που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν οι φορείς της περιοχής με την οικονομική συνδρομή του κράτους. Η κατάρτιση τέτοιων προγραμμάτων, στο πλαίσιο ευρύτερων περιφερειακών δράσεων, πρέπει να γίνεται με συμμετοχή του άμεσα ενδιαφερόμενου πληθυσμού και με χρηματοδοτική αποκέντρωση. Στόχοι τους είναι ή διεύρυνση της παραγωγικής βάσεως, ή αμβλυνση των περιορισμών στην ανάπτυξη και ή κινητοποίηση του τοπικού δυναμικού, αποτέλεσμα δε αυτών των δράσεων είναι ή βελτίωση των παραγωγικών δομών, αλλά και ή ευρύτερη πληροφόρηση και συμμετοχή του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τη στρατηγική αυτή, ο αγροτικός τομέας δεν μπορεί —και δεν πρέπει— να είναι ο αποκλειστικός τομέας απασχολήσεως στην ελληνική ύπαιθρο και, επομένως, για τη συγκράτηση του πληθυσμού σε αυτή απαιτείται διεύρυνση της μή-αγροτικής απασχολήσεως και διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας. Η μετακίνηση εργατικού δυναμικού προς δευτερογενείς και τριτογενείς δραστηριότητες είναι, κάτω από τις συνθήκες αυτές, αναπόφευκτη και αποτελεί ένδειξη μιας ταχέως αναπτυσσόμενης οικονομίας προς τη σωστή κατεύθυνση.

Επιλεγείσες πολιτικές

Το κεντρικό σημείο αναφοράς της δέσμης μέτρων πολιτικής που προτείνεται

στή μελέτη για την αγροτική αναπτυξιακή στρατηγική είναι η ανταγωνιστικότητα. Ανταγωνιστικότητα, όμως, που δεν βασίζεται μόνο στη συμπίεση του κόστους παραγωγής, αλλά και στη διεύρυνση της ποικιλίας των παραγόμενων προϊόντων, με την ταυτόχρονη διασφάλιση υψηλότερης ποιότητας και την προστασία του καταναλωτή. Σημειωτέον ότι η βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων αποτελεί ιδιαίτερης σημασίας στρατηγικό όπλο διεισδύσεως των ελληνικών προϊόντων στις ξένες αγορές, αλλά και ευχερέστερης διαθέσεως των προϊόντων αυτών στην εσωτερική αγορά.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο είναι φανερό ότι ο ρόλος της πολιτικής τιμών και εισοδημάτων δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένος. Έμφαση δίδεται σε μέτρα πολιτικής που αφορούν στην έρευνα και την καινοτομία, την εκπαίδευση και το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις επενδύσεις. Όλα αυτά, βέβαια, όχι μόνο στα στενά χωρικά όρια του αγροτικού τομέα, αλλά στα ευρύτερα του αγροτοδιατροφικού συμπλέγματος, με άπώτερο σκοπό την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου.

Ειδικότερα, η εκπαίδευση και κατάρτιση των εργαζομένων, η μείωση του κόστους παραγωγής, η βελτίωση των δομών εμπορίας και μεταποιήσεως προϊόντων, η ενθάρρυνση της δημιουργίας επώνυμων προϊόντων κ.λπ. είναι δράσεις που διευρύνουν την παραγωγική βάση του τομέα και βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων του. Η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος πρέπει να προέλθει, κυρίως, από την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και εμπορευσιμότητας των προϊόντων και τη διεύρυνση της παραγωγικής βάσεως με προϊόντα μεγάλης προστιθέμενης αξίας.

Η αποκατάσταση κλίματος επικοινωνίας και, ταυτοχρόνως, στενής συνεργασίας μεταξύ γεωτεχνικών και αγροτών αποτελεί θέμα υψηλής προτεραιότητας στον σχεδιασμό και την επίτευξη ολοκληρωμένης αγροτικής ανάπτυξεως και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπισθεί. Κατά κύριο λόγο, χρειάζεται εκσυγχρονισμός της λειτουργίας του δημόσιου συστήματος έρευνας για τον αγροτικό τομέα, αλλά και σαφής οριοθέτηση των δραστηριοτήτων του. Στο σύστημα αυτό παράγονται ή, τις περισσότερες φορές, προσαρμόζονται στα περιβαλλοντικά και οικονομικά δεδομένα της χώρας οι νέες τεχνολογίες που εισάγονται από το εξωτερικό. Παράλληλα, είναι ανάγκη να ενισχυθεί ο ιδιωτικός τομέας (έπιχειρήσεις παραγωγής εισροών στον αγροτικό τομέα και επιχειρήσεις μεταποιήσεως αγροτικών προϊόντων) στο σύστημα έρευνας, μέσω επιδοτήσεων ή φορολογικών απαλλαγών.

Ειδικές δράσεις πρέπει να διαμορφωθούν για τις μειονεκτικές και παραμεθόριες περιοχές. Γενικά, όμως, η προστασία του περιβάλλοντος και η διατήρηση των φυσικών εδαφικών και υδατικών πόρων είναι αδήριτη ανάγκη για την επίτευξη βιώσιμης, διατηρήσιμης και ενδογενούς ανάπτυξης. Υποστηρίζεται βασίμως ότι, αν δεν ληφθούν μέτρα για την ορθή διαχείριση των εδαφικών πόρων, σύντομα η χώρα μας θα αντιμετωπίσει φαινόμενα απώλειας φυσικού πλούτου που θα υπονομεύσουν την ευημερία των μελλοντικών γενεών.

Η ελληνική περιφέρεια δεν είναι μόνο η φύση και οι άνθρωποι, αλλά και η πολιτιστική κληρονομιά που πρέπει να διατηρηθεί και να αναδειχθεί. Για τον σκοπό μόνο χρειάζονται μέτρα που θα αναβαθμίσουν την ελληνική περιφέρεια, ώστε η διαμονή σε αυτή θα γίνει ελκυστικότερη. Αλλά πρόοδος επιτυγχάνεται όταν ταυτόχρονα με την οικονομική βελτίωση και ευημερία υπάρχει και η κοινωνική στήριξη και αλληλεγγύη για τα αδύναμα μέλη της κοινωνίας. Η διαπίστωση αυτή συνηγορεί υπέρ της διατήρησης του κοινωνικού χαρακτήρα των ασφαλιστικών φορέων που λειτουργούν σήμερα στον αγροτικό τομέα.

Η μελέτη καλύπτει όλες τις πλευρές του αγροτικού μας προβλήματος και προτείνει μέτρα προς ριζική αντιμετώπιση των αδυναμιών που υπάρχουν, αλλά και μετατροπή του αγροτικού τομέα σε σοβαρό αναπτυξιακό παράγοντα της ελληνικής οικονομίας. Πρέπει να επισημανθεί ότι, στην προσπάθεια αυτή, ο ρόλος του κράτους προβλέπεται να είναι σημαντικός, πολύ, όμως διαφορετικός από εκείνον που διεμόρφωσε η κρατούσα αντίληψη κατά την τελευταία εικοσαετία. Έτσι, στην κρατική ευθύνη ανήκουν σήμερα: Πρώτον, η θεσμική διασφάλιση της ανταγωνιστικής λειτουργίας των αγορών και η προστασία των καταναλωτών και παραγωγών. Δεύτερον, παρεμβάσεις πολιτικής προς επίτευξη στρατηγικών στόχων για την οικονομία. Τρίτον, η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που προσοδιάζουν στον χαρακτήρα του δημόσιου αγαθού.

SUMMARY

The contribution of the agricultural sector to economic development of Greece

Until the middle of the 1970's, the agricultural sector has greatly contributed to the economic development of Greece, without being however the engine of growth. As in many other developed and developing countries, the

growing productivity of the agricultural sector allowed supplying food to rural and urban population at relatively cheap prices, abortion of labor for use in the expanding industrial sector, and contributing a large portion of total exports.

By the end of the 1970's the Greek agricultural sector entered a long period of stagnation during which it lost part of its competitiveness due mainly to the steady deterioration of productivity growth, which was associated to the reduced public R&D spending and the decreasing private and public investment. As a result, farm income also deteriorated and the trade balance for agricultural products turned negative for first time ever. Then country's accession to the EU gave a significant boost to farm income through CAP price support schemes, without affecting however the absolute and/or relative competitiveness position of the sector because only limited effort was devoted to the structural changes.

At the turn of the new century, the Greek agricultural sector is faced with several challenges, most of which are related to its competitiveness perspective as well as the role its multi-functionality may play to rural development. Definitely now days the role of the agricultural sector has changed but by no means has been reduced. Nevertheless social planners should understand that the price competition era (i.e., producing at the lower possible cost) has reached an end and for the near future ahead it is replaced by the competition related to product variety and product quality. Also, the structure and the mentality of the new CAP has changed with a complete shift towards policies related to integrated rural development, where offfarm activities (such as food processing and agro-tourism) would be main features of farmers' income. Last but not least, the socially requested compatibility of targets set by development policy and the concerns regarding environmental and natural resource issues, shifts attention to organic farming practices and integrated pest management the principles of sustainable development.

Along these lines, in the present study we attempt to highlight the general guidelines of a comprehensive strategic development plan for the agricultural sector, which will meet the future challenges for the development of the sector itself as well as its contribution of the economic growth of Greece. For these purposes we outline a framework of policy measures capable of combining the features of sustainable development with the multi-functional character of the agricultural sector in order to ensure steady development of rural areas, by relying on and taking advantage of local particularities and having human beings in the center of strategic planning.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Περὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἰδίως κείμενα, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Ἡ ἐφαρμογὴ ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης δὲν ἦταν ἀγνωστη στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Τὸ βυζαντινὸ κράτος, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει ὑστέρηση ἐσόδων, δὲν ἐδίσταζε καθόλου νὰ μετέρχεται γιὰ τὸν πορισμὸ τους ἀρχές συλλογικῆς εὐθύνης. Αὐτὸ π.χ. καταδεικνύει καὶ ἡ θέσπιση τοῦ ἀποκληθέντος «ἀλληλεγγύου», τῆς ὁμαδικῆς δηλαδὴ καὶ ἀλληλεγγύου ὑποχρέωσης τῆς «τελέσεως» τῶν φόρων ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς κοινότητος τοῦ χωρίου¹. Κατὰ τὸ σύστημα αὐτὸ ἕκαστος ἐλεύθερος μικροῖδιοκτήτης (χωρίτης) εὐθύνετο γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἐπιβαλλομένου στὴν κοινότητα ἐγγείου φόρου ἀλληλεγγύως καὶ εἰς ὁλόκληρον.

Τὸ ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι ὅτι ἀρχές συλλογικῆς εὐθύνης ἀπαντοῦν ἀκόμη καὶ στὸ ποινικὸ δίκαιο τῶν βυζαντινῶν.

* ΜΕΝΕΛΑΣ TOURTOGLOU, *De la responsabilité collective dans des textes, essentiellement juridiques, byzantins et post-byzantins*.

1. Βλ. Δ. Ζακωθηνῶ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071*, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 448. P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Revue Historique*, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1958, σ. 257 ἐπ. Ἰω. Καραγιαννοπούλου, *Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit, Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, τ. 43 (1956), σ. 289 ἐπ. Π. Καλλιγᾶ, *Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ Ρωμαίους καὶ Βυζαντινούς καὶ περὶ φορολογικῶν διατάξεων, Μελέται καὶ Λόγοι*, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 269. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β2 867-1081, Ἀθήναις 1988, σ. 392-393.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ρητὲς διατάξεις τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἀπαγόρευαν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης. Τοῦτο προκύπτει ἀνεκδοκίως ἐκ τῆς μελέτης τῶν βυζαντινῶν νομοθετικῶν καὶ ἐν γένει νομικῶν κειμένων, ἢ ὅποια ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου ὠρίζαν, κατὰ κανόνα, ὅτι γιὰ τὸ ἔγκλημα ἔπρεπε ἀποκλειστικὰ νὰ διώκεται ὁ δράστης αὐτοῦ. Ὁμοίως καὶ ὅτι ἡ ποινὴ ἀποτελοῦσε κύρωση προσωποπαγῆ, πλήττουσα μόνον τὸν ἀδικήσαντα καὶ ὄχι ἄλλους ἀμετόχους τῆς ἐγκληματικῆς πράξεως.

Ἔτσι διάταξή τῶν Βασιλικῶν², προερχομένη ἀπὸ τὸν Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ³, ἀποσαφηνίζει πλήρως ὅτι «...οὐδὲ γὰρ ἡ συγγένεια ἢ ἡ φιλία ἄδικον ἔγκλημα προσδέχονται. Τὰ οὖν ἁμαρτήματα, τοὺς ἰδίους κατεχέτω αὐθέντας...». Τὸ ἐπὶ τῆς διατάξεως δὲ αὐτῆς σχόλιον τοῦ Θαλελαίου παρέχει προσθέτως τὴν ἐρμηνεία ὅτι: «Ἡ διάταξις κελεύει τοὺς ἁμαρτήσαντας μόνους τιμωρεῖσθαι, τοὺς δὲ φίλους αὐτῶν ἢ οἰκειούς ἢ συγγενεῖς μὴ ὑποκεισθαι τῷ ἐγκλήματι... Ἐὰν μὴ συνίσασι καὶ ἐκοινώησαν τῷ γενομένῳ, αὐτὴ ἡ συγγένεια ἐνόχους αὐτοὺς οὐ ποιεῖ»⁴. Τὸ προσωποπαγὲς δὲ τῆς ποινῆς καὶ ἡ μὴ ἐπιβολὴ αὐτῆς εἰδικότερα ἐπὶ τῶν κληρονόμων τοῦ ἐγκληματήσαντος, διευρυνθή, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν πηγὴν⁵, παλαιότερον κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου. Τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου εἶναι καὶ ἄλλες διατάξεις τῶν Βασιλικῶν, κατὰ τὴν ὁποῖαν «οὐχ ὑφίσταται σπῖλον ὁ υἱὸς ἀπὸ πατρῶου ἐγκλήματος ἢ ποινῆς· οὐδέ τις ἕτερος ἐξ ἁμαρτήματος ἑτέρου»⁶ καὶ ὅτι «ἡ ποινὴ τοῦ δικασθέντος οὐχ ἀρμόζει κατὰ τῶν αὐτοῦ κληρονόμων»⁷.

Ἡ παρεχομένη δὲ αἰτιολογία ἀπὸ τὸν σχολιαστὴ τῆς τελευταίας αὐτῆς διατάξεως εἶναι, ὅτι οἱ ποινὲς μόνον «...εἰς ἐπανόρθωσιν τῶν ἁμαρτημάτων εἰσηγῆθησαν».

2. 60.51.59 καὶ σχόλιον. Πρὸς ὁμοίως καὶ *Ecloga ad Prochiron Mutata*, XXX, 13. Ζέπων *J.G-R*, τ. 6, σ. 289. – *Epanagoge Aucta*, LII, 105, Ζέπων *J.G-R*, τ. 6, σ. 210.

3. 9.47.22.

4. «τοὺς δὲ συγγενεῖς, τοὺς ἐγνωσμένους, τοὺς οἰκειακοὺς μακρὰν ἀπὸ τῆς συκοφαντίας ἐκβάλλομεν, οὐστίνας ὑπευθύνους ἢ τοῦ μύσους κοινωνία μὴ ποιεῖ· οὐδὲ γὰρ ἡ συγγένεια ἢ ἡ φιλία ἄδικον ἔγκλημα προσδέχονται. τὰ οὖν ἁμαρτήματα τοὺς ἰδίους κατεχέτω αὐθέντας...» (*Synopsis Basilicorum*, Π. 18.11. Ζέπων *J.G-R*, τ. 5, σ. 470).

5. Βλ. *Dig.* 48.19.20.

6. *Bas.* 60.51.24.

7. *Bas.* 60.51.19.

Ἀπό τὶς μνημονευθεῖσες διατάξεις συνάγεται σαφέστατα ὅτι κατ' ἀρχὴν ἀπεκλείετο ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης στὸ πεδίο τοῦ ποινικοῦ δικαίου τῶν βυζαντινῶν.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ὑφίσταντο καὶ ἐξαιρέσεις. Ἔτσι οἱ διατάξεις αὐτὲς ἀτονοῦσαν, ἰδίως ὡς πρὸς τὶς περιουσιακὲς ποινές, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν κληρονόμων ὅταν ἐπρόκειτο περὶ ἐγκλήματος καθοσιώσεως⁸ ἢ κλοπῆς ἱερῶν καὶ δημοσίων πραγμάτων⁹. Τῆς ἐφαρμογῆς μάλιστα τῶν ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης ἐπὶ ἐγκλημάτων καθοσιώσεως, δὲν διέφευγαν οὔτε καὶ τὰ τέκνα τοῦ ἀμαρτήσαντος. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανὲς καὶ ἀπὸ τῆς διατάξεως¹⁰ τὴν ὀρίζουσα, ὅτι τὰ ἄρρενα τέκνα¹¹ τοῦ κριθέντος ὡς ἐνόχου τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ ἐστεροῦντο παντὸς δικαιώματος ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς «πατρῴας» περιουσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς «μητρῴας» καὶ «παππῴας», ὅπως καὶ «τῆς τῶν ἄλλων συγγενῶν ἢ καὶ οἰουδήποτε ἐξωτικοῦ». Ὁμοίως καθίσταντο οἱ υἱοὶ τοῦ ἐνόχου «ἀλλότριου πάσης λήψεως, καὶ τῆς ἐκ διαθήκης καὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου» κληρονομικῆς διαδοχῆς. Ἐκτὸς ὅμως ὅλων αὐτῶν τῶν βαρυτάτων περιουσιακῶν κυρώσεων, τὰ μὴ ὑπαίτια ἄρρενα τέκνα ὑφίσταντο προσθέτως καὶ τὴν κύρωση τῆς ἀτιμίας, μὲ ὅλα τὰ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα ἄκρως δυσμενῆ ἐπακόλουθα¹².

Ἡ συλλογικὴ δὲ εὐθύνη μὲ τὴν ἐπακολουθοῦσα δίωξη τῶν ἀνυπαίτιων τρίτων ἐπὶ καθοσιώσεως δὲν ἔπαυε, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ τοὺς παρακολουθεῖ ἀκόμη καὶ ὅταν ἐπῆρχετο «ἀναίρεσις τῆς δημοσίας κατηγορίας» ὡς ἐπακόλουθον ἐπελθούσης «συγχωρήσεως» τοῦ ἐγκλήματος. Ἐπῆρχετο δὲ «συγχωρήσις», ἐπὶ περιουσιακῶν ἰδίως ποινῶν παρομοία μὲ τὴν ἀπόσβεση χρηματικῶν ποινῶν τοῦ ἰσχύοντος Ποινικοῦ Κώδικα (ἄρθρο 58) καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ «ὁ κατηγορού-

8. Περὶ τῆς καθοσιώσεως βλ. Καλ. Μπουρδάρα, *Καθοσιώσις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (867-1056)*, Ἀθήνα 1981, σ. 131-147. Ὁμοίως καὶ Cal. Bourdara, *Les crimes contre l'état selon le droit byzantin, «Byzantine Law»*, Bar Association of Thessaloniki 2001, σ. 222-223.

9. Βασ. 60.34.20 καὶ σχόλιο.

10. Βασ. 60.36.18 = Cod. 9.8.5.

11. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ θήλεα τέκνα ὀρίζετο ὅτι «μέχρι τοῦ τρίτου ἢ τοῦ ἡμίσεος μόνον λαμβανέ-
των ἐκ τῆς μητρῴας ὑποστάσεως, τοῦτο μὲν ἐκ διαθήκης, τοῦτο δὲ ἐξ ἀδιαθέτου· πλέον δὲ μηδὲν».

12. Περὶ ἐκείνων «οἵτινες σπιδούνται ἀτιμία», βλ. Βασ. 21.2. Ποῖα δὲ ἐγκλήματα ἐπιφέρουν ἀτιμία, βλ. Βασ. 60.33.7. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀτιμίας πρβλ. καὶ Β. Οἰκονομίδου, *Στοιχεῖα τοῦ Ἀστυκοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Β', βιβλ. πρῶτον (Γενκαὶ Ἀρχαί), ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 70, σημ. 3.

μενος ἢ ἡ κατηγορουμένη τῷ πούβλικῳ ἐγκλήματι τελευτήσωσι». Τότε, κατὰ τὸν σχολιαστή, «συγχωρεῖται τὸ ἐγκλημα χωρὶς καθοσιώσεως»¹³.

Ἡ ἐφαρμογὴ ὁμῶς ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης δὲν περιορίζετο μόνον ἐπὶ τῶν ἐγκλημάτων καθοσιώσεως. Οἱ ρητὲς διατάξεις τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ποὺ ἀπαγόρευαν σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωσιν τὴν ἐφαρμογὴν τους δὲν φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν καὶ στὴν πράξιν. Ἀντιθέτως παρεβιάσθησαν καταφώρως ἀπὸ τὰ ἐντεταλμένα γιὰ τὴν εἰσπραξὴ δημοσίων ἐσόδων κρατικὰ ὄργανα. Τὰ τελευταῖα, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐξασφαλίσεως δῆθεν τῶν συμφερόντων τοῦ δημοσίου¹⁴, κατόρθωσαν νὰ καταστήσουν ἀνεργές, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Νεαρά 134 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὄχι μόνον τίς διατάξεις ποὺ εἶχαν καταργήσει, π.χ. τὴ δήμευσιν τῆς περιουσίας τοῦ δράστη ἀνθρωποκτονίας, ἀλλὰ ἀποβλέποντα καὶ σὲ ἴδιον πλουτισμὸν καὶ χρησιμοποιοῦντα ὡς δραστικὸν καὶ προσοδοφόρον ἐργαλεῖον τὴν συλλογικὴν εὐθύνην τεχνούργησαν περιουσιακὰς ποινὰς κατ' ἀμετόχων τρίτων, ἀκόμη καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖον προήρχετο ὁ δράστης τῆς ἐγκληματικῆς πράξεως¹⁵. Ἀργότερα, μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων, οἱ ἀπαγορεύσεις τῶν νόμων καὶ οἱ ἀπειλούμενες κατὰ τῶν ἀδικοπραγούντων ποινὰς δὲν συνετέλεσαν καθόλου στὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως. Ἀντιθέτως οἱ ἀτιμωρήτως παρανομοῦντες «δημόσιοι» ἐπεξέτειναν τίς ἀπαιτήσεις καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ δὲν ὑφίστατο ἄν ἐγκληματικὴν πράξιν.

Ἄψευδῆ μαρτύρια τῶν παρανομῶν αὐτῶν παρέχουν καὶ δύο χρυσόβουλλα, ἐνδεικτικῶς ἀναφερόμενα, τῶν ἐτῶν 1298¹⁶ καὶ 1307^{16α} ἐκδοθέντα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β' ὑπὲρ τῆς μονῆς Λαύρας καὶ τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Καννίνων ἀντιστοίχως. Ἀπὸ αὐτὰ ἀδιάστως προκύπτει, ὅτι οἱ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι ὄχι μόνον ἐπέβαλλον περιουσιακὰς ποινὰς σὲ πρόσωπα ἀμέτοχα τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀνθρωποκτονίας, ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὴν ἀκόμη τὴν περίπτωσιν θανάτου ὀφειλο-

13. Βασ. 60.33.3 σχόλιον.

14. «Ὁ ἄρχων κωλύτω... ἐν προσχηματι δημοσίων εἰσπράξεις ἀθεμίτους γίνεσθαι» (Βασ. 6.1.40).

15. Βλ. κεφ. 4 καὶ 13,2 τῆς Νεαρᾶς 134 τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Βασ. 6.19.4. — Ἀρμεν. 5.8.89.

16. Archives de l'Athos VIII (*Actes de Lavra de 1204 à 1328*). Édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1977, σ. 75. Πρβλ. ἐκτενῶς καὶ Μεν. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθῆναι 1960, σ. 62 ἐπ.

16α. P. J. Alexander, A chrysobulle of the emperor Andronicos II Palaiologos in favor of the see of Kanina, *Byzantion* XV (1940-1941), σ. 180-182.

μένου σέ ἀτύχημα ἐπὶ τῶν «ιδίων» ἢ «πλησιοχωρούντων» τοῦ φονευθέντος.

Πρέπει δὲ ἰδιαιτέρως νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι οἱ διατάξεις τῶν μνημονευθέντων χρυσοβούλλων δὲν ἀπαγορεύουν γενικότερα καὶ κάθε ἄλλη παράνομη εἰσπραξή στρεφόμενη κατὰ παντός, ὥστε νὰ ἀποκλείονται τοῦ λοιποῦ παρόμοια κρούσματα ἐφαρμογῆς ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ διατάξεις τῶν χρυσοβούλλων αὐτῶν εἶναι εἰδικοῦ καὶ ὄχι γενικοῦ περιεχομένου μὲ καθολικὴ ἰσχὺ¹⁷. Περιορίζονται δηλαδή στὴν προστασία ὀρισμένων μόνον εὐνοουμένων δυνατῶν, ἐν προκειμένῳ τὴν ἐπισκοπὴ τῶν Καννίνων καὶ τὴ μονὴ τῆς Λαύρας, τίς ὁποῖες ἀποκλειστικά καὶ μόνον εὐεργετοῦν καὶ διασφαλίζουν μὲ τὸ ἀνενόγητον τῶν παροίκων τους ἀπὸ τίς σημειωθείσες παράνομες εἰσπρακτικὲς ἐπιδρομές.

Τὸ βυζαντινὸ κράτος, ὅπως φαίνεται, εἴτε ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὸ νόμο καὶ νὰ τιμωρήσει τοὺς παρανομοῦντες, εἴτε ἐμφανίζεται ἀπρόθυμον καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνέχεται ὅποισδήποτε, ἔστω καὶ καταδήλως παράνομες ἐνέργειες τῶν ἀξιωματοῦχων του, ἀρκεῖ αὐτές νὰ ἀπέφεραν ἔσοδα στὸ δημόσιο ταμεῖο. Πρὸ τῶν εἰσπρακτικῶν ἀναγκῶν τοῦ δημοσίου ἢ κειμένη νομοθεσία παρεμβιάζετο ἀκινδύνως, οἱ δὲ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἐφήρμοζαν ἀδεῶς τὴ συλλογικὴ εὐθύνη, ἢ ὁποῖα ἀπετέλεσε τὴν ἀσφαλῆ μέθοδο συλλογῆς δημοσίων ἐσόδων.

Ἀρχές ὅμως συλλογικῆς εὐθύνης φαίνονται ἐφαρμοζόμενες καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθοῦν περιουσιακὲς ποινές ἐπὶ συντεχνιακῶς ὀργανωμένων στὸ Βυζάντιο τεχνιτῶν. Περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ διάταξη ποῦ ἀπαντᾷ στὸ μεγάλο ἔρανιστικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων, τὰ Βασιλικά. Ἔτσι διάταξη τῶν Βασιλικῶν παρεμφερῆς μὲ ἄλλη γενικότερη μνημονευομένη στὸν Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὀρίζει ὅτι: «ἐνὸς πταίσαντος τῶν χαλκίων, εἰς πάντας ὁ κίνδυνος ἔρχεται»¹⁸.

Εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ὀρισμοὶ τῶν νομοθετικῶν αὐτῶν πηγῶν εἶναι ἀπροσδιόνησοι πρὸς ἐκείνους τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται περιοριστικῶς στὴν εὐθύνη ὀρισμένων μόνον μελῶν τῆς αὐτῆς συντεχνίας, τὰ ὁποῖα καὶ εἶχαν ἐγγυηθεῖ ἐνώπιον τοῦ Ἐπάρχου γιὰ κάθε μελλοντικὴ

17. Βλ. Ζέπων *J.G-R*, τ. 1, σ. V. - Κ. Τριανταφυλλοπούλου, *Βυζαντινὸν δίκαιον*, ἀπόσπ. ἐκ τῆς μεγάλης ἐλληνικῆς ἐγκυκλοπαιδείας, Ἀθῆναι 1929, σ. 30.

18. *Βασ.* 54.17. Πρβλ. καὶ λ. «χαλκίους» (C. du Fresne - D. du Cange, *Glossarium*). - «...Denique quod ab uno committitur, totius delinquitur periculo numeri... universi itaque, velut in corpore unius formae, unius decoctionis, si ita res tulerit, respondere cogentur» (Cod. 11.10.5).

παράνομη πράξη νέου μέλους κατά την εισδοχή του στη συντεχνία¹⁹. Ἀντιθέτως οἱ ὅρισμοι αὐτοὶ καθιστοῦν συλλογικῶς ὑπεύθυνα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἀπαρτίζοντα τὴ συντεχνία τῶν τεχνιτῶν μέλη.

Ἄξιζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ δανειστὲς συνήθιζαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ συλλογικὴ εὐθύνη πρὸς ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεών τους. Περὶ αὐτοῦ μᾶς πληροφορεῖ ἡ Νεαρά 52 (κεφ. 1) τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ μὲ ποινικὲς καὶ περιουσιακὲς κυρώσεις ἐκείνους οἱ ὁποῖοι «ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου, κατὰ τὸ τοῦ ἐνεχυρασμοῦ σχῆμα, χρυσίον ἢ τι ἕτερον εἰσπράττειν»· καὶ καταλήγει ὅτι «οὐ γὰρ ἂν ἔχοι λόγον, ἕτερον μὲν εἶναι τὸν ὀφείλοντα, ἕτερον δὲ τὸν ἀπαιτούμενον, ἀλλ' οὐδὲ ἕτερον ἐνοχλεῖσθαι ὑπὲρ ἑτέρου τινός».

Ἡ Νεαρά αὐτὴ ἔχει ἐνταχθεῖ καὶ στὰ Βασιλικά²⁰. Τὸ ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι, ὅτι ὁ σχολιαστὴς τῆς τελευταίας αὐτῆς διατάξεως τῶν Βασιλικῶν τὴ συνδέει μὲ τὴν προηγουμένως μνημονευθεῖσα ἐπίσης διάταξη τῶν Βασιλικῶν, ἡ ὁποία, ἀντιθέτως, καθιστοῦσε συλλογικῶς ὑπεύθυνα ὅλα τὰ μέλη τῆς συντεχνίας τεχνιτῶν γιὰ τὸ πταῖσμα ἑνὸς ἐξ αὐτῶν. Ἀφήνει δὲ σαφῶς νὰ ἐνηνοθηῖ ὅτι τὴν ἀπορρίπτει καὶ θεωρεῖ ὑπερισχύουσα τὴν ὑπ' αὐτοῦ σχολιαζομένη, τὴν ἀπαγορεύουσα δηλαδὴ τὴ συλλογικὴ εὐθύνη. Συγκεκριμένα ὁ σχολιαστὴς μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: «Οὐδὲ γὰρ ὑπομένομεν τὰ ἐτέρων ἄχθη εἰς ἕτερον φέρεσθαι. καὶ βιβ. 54 τίτ. 17 κεφ. 5, ὃ φησιν, ἑνὸς πταίσαντος τῶν χαλκῶν εἰς πάντας τὸν κίνδυνον ἔρχεσθαι, ὡς ὀφείλοντας ἀλλήλους κατασκοπεῖν».

Οἱ διατάξεις βεβαίως τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ἐμφανίζονται κατὰ κανόνα στὶς πηγὲς ἀπολύτως ἀπαγορευτικὲς καὶ ἀντιτιθέμενες πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς συλλογικῆς εὐθύνης. Τὸ ζητούμενον ὅμως εἶναι κατὰ πόσον εἶχαν ἐφαρμογὴ στὴν πράξη καὶ ἂν οἱ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι συνεμορφοῦντο πρὸς τὶς ἐπιταγὰς τοῦ νόμου.

Μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς δὲν ἔπαυσε καθόλου ἡ ἐφαρμογὴ ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐπὶ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Οἱ σημειωθεῖσες προηγουμένως ἐπιβολὲς πληρωμῆς χρηματικῶν ποσῶν ἐπὶ ἀμετόχων ἐγκληματικῆς πράξεως συνεχίσθησαν μὲ τὴν ἴδια εὐρηματικότητα καὶ κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς ἀξιο-

19. Βλ. Ἀναστ. Χριστοφιλοπούλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ* (ἑκανέκδ.), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 50-51.

20. 23.3.77.

ματούχους, οί οποίοι άπλώς ύπεκατέστησαν τούς παρανομοῦντες παλαιότερα βυζαντινούς. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐθεωρεῖτο νόμιμος κάθε χρηματική εἰσπραξή ἔστω καί κατ' ἀνυπαίτιων ἐδραζομένη ἐπὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης, ἐφ' ὅσον ὁ δράστης τοῦ ἐγκλήματος παρέμενε ἄγνωστος ἢ ἦταν φυγάς²¹.

Ἡ συλλογική ὅμως εὐθύνη δὲν χρησιμοποιήθηκε μόνον ὡς μέσον εὐκόλου πλουτισμοῦ ἀπὸ τούς ὀθωμανούς ἀξιοματούχους. Ἐφαρμόστηκε καί κατὰ τὴν ἐπιβολή ποινικῶν κυρώσεων, οί ὁποῖες ἐθεωροῦντο ἀποτελεσματικότερες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐγκλήματος, ὅταν δὲν περιορίζοντο μόνον ἐπὶ τῶν ὑπαίτιων ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀλλὰ ἐπλητταν συγχρόνως καί παντελῶς ἀμετόχους αὐτῶν.

Εὐρυτάτη ὅμως ἦταν ἡ ἐφαρμογή ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης, ἰδίως στίς περιπτώσεις τυχόν ἀδυναμίας τῶν ὑποδούλων νὰ ἀνταποκριθῶν στὰ κελεύσματα τῶν ἀξιοματούχων τοῦ κυριάρχου. Ἡ χαρακτηριζομένη τότε ὡς ἀπειθεια τῶν προεστῶν δὲν ἐκολάζετο μὲ βαρύτατες ποινές μόνον κατὰ τῶν ἰδίων. Ἐπεξετίετο καί ἐπὶ τῶν οἰκείων τους.

Χαρακτηριστική ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ἀπὸ 14-9-1799²² διαταγή τοῦ ὀθωμανοῦ ἀρχιναυάρχου, τοῦ ἀποκαλουμένου καπουδὰν πασα, ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς τούς προεστούς τῆς Ὑδρας, τούς ὁποίους καί ἐπιτάσσει νὰ τοῦ παραδώσουν σιδηροδέσμιοι ἕναν Ὑδραῖον ὁ ὁποῖος, κατ' αὐτόν, ἦταν δράστης ἐγκλήματος τὸ ὁποῖον καί ἀποφεύγει νὰ προσδιορίσει. Καταλήγει δὲ ἡ σχετική διαταγή μὲ τὴν περιέχουσα σαφῆ ἀπειλή ἐφαρμογῆς συλλογικῆς εὐθύνης: «Μὰ ἀνίσως καί τὸν κρύψετε (τὸν καταζητούμενο) καί προφασιστήτε ὅτι ἔφυγεν καί δὲν εἶναι στὴν Ὑδρα, νὰ ἤξεύρετε ὅτι πρῶτον ἐσᾶς τούς προεστούς παιδεύω μὲ κεφαλικὴν τιμωρίαν, καί ὄχι μόνον ἐσᾶς, ἀλλὰ καί τὰ παιδιὰ σας καί τὰ ὀσπῆτια σας θέλομεν τὰ περάσει εἰς τὰ κεφάλια σας».

Ἡ ἐφαρμογή ὅμως ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης δὲν ἀφῆκε ἀνεπηρέαστους οὔτε τούς διαμορφωθέντες κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἐθμικούς κανόνες τῶν ὑποδούλων. Κατ' αὐτούς, ὅπως φαίνεται, ἡ συλλογική εὐθύνη νομίμως ἐφηρμόζετο καί ἐπὶ ἀνυπαίτιων ὅταν ὁ δράστης τοῦ ἀδικήματος ἦταν ἄγνωστος. Ἔτσι με-

21. Βλ. ἐκτενῶς Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθῆναι 1960, σ. 89 ἐπ.

22. Βλ. *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας 1778-1832* (δημοσιευόμενον ὑπὸ Ἀντ. Λιγνοῦ), τόμος πρῶτος 1778-1802, ἐν Πειραιῖ 1921, σ. 211. Πρὸβλ. ὁμοίως καί σ. 217.

ταξὶ τῶν γραπτῶς διατυπωθέντων ἐθμικῶν κανόνων τῆς Μυκόνου, τοὺς ὁποίους πανδήμως ἐνέκριναν ὅλοι οἱ συναθροισθέντες τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1649 κάτοικοι τῆς νήσου, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, ὀρίζονται καὶ τὰ ἐξῆς: «ὅπως κωψι αλογοῦ την ωριάν του να πλερώνει γροσ. 2 καὶ ἀδε βρεθι να τηνε πλερωνουσην ἢ ψαράδες»²³.

Ἡ διάταξη βεβαίως αὐτῆ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μυκονίων καθιστᾶ συλλογικῶς ὑπευθύνους ὅλους τοὺς ψαράδες τῆς νήσου, σὲ περίπτωσιν πού ὁ δράστης τῆς κοπῆς τῆς οὐρᾶς ἀλόγου ἦταν ἄγνωστος. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ τελευταῖοι ἦσαν προφανῶς οἱ κατὰ τεκμήριον ὑποπτοί, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ τρίγες τοῦ ἀλόγου ἦσαν ἀπαραίτητες γιὰ τὸ ψάρεμα²⁴.

Ἡ ἐφαρμογὴ ὁμῶς ἀρχῶν συλλογικῆς εὐθύνης ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπαντᾷ στὴ Μύκονο καὶ στοὺς «τοπικοὺς νόμους τῆς νήσου» τοῦ 1819. Κατὰ τοὺς νόμους αὐτοὺς οἱ «γείτονες γεωργοί» καθίστανται συλλογικῶς ὑπεύθυνοι γιὰ κάθε κλοπὴ γεωργικῶν προϊόντων ἢ ἀγροζημίας ἐφ' ὅσον ὁ δράστης ἦταν ἄγνωστος²⁵.

Ἀργότερα στὸ ἰσχύσαν μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καθεστῶς δικαίου ἡ συλλογικὴ εὐθύνη εἶναι ἀνύπαρκτη. Ὁμοίως καὶ δὲν παρατηροῦνται περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῆς στὸν ἀπελευθερωθέντα ἑλληνικὸ χῶρο.

RÉSUMÉ

De la responsabilité collective dans des textes, essentiellement juridiques, byzantins et post-byzantins

L'application des principes de responsabilité collective n'était pas inconnue aussi bien de l'époque byzantine que de l'époque post-byzantine.

Cette étude met en évidence différents cas de son application, qui se rencontrent dans des textes, essentiellement juridiques, des périodes mentionnées ci-dessus.

L'application de la responsabilité collective ne se retrouve plus dans le monde grec à partir des années qui ont suivi la guerre d'Indépendance de 1821.

23. Βλ. Περ. Ζερλέντου, *Σύστασις τοῦ Κοινοῦ τῶν Μυκονίων*, ἐν Ἐρμουπόλει 1924, σ. 21.

24. Βλ. Παν. Κουσαθανᾶ, *Παραμυλιγὰ Α΄*, Ἀθῆναι 2002, σ. 23.

25. Παν. Κουσαθανᾶ, *αὐτόθι*, σ. 18 § ΣΤ' καὶ Ζ'.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ALAIN PLANTEY

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μέ μεγάλη χαρά ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος ἕναν διακεκριμένο νομικό, τὸν Καθηγητὴ καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Πολιτικῶν καὶ Ἠθικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας κ. Alain Plantey. Τὰ κατὰ τὴν προσωπικότητα καὶ σταδιοδρομία τοῦ τιμωμένου ἐπιφανοῦς Γαλάτου νομομαθοῦς θὰ ἐκθέσει, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος. Ἐγὼ περιορίζομαι νὰ ἐπαναλάβω τὰ ὅσα ἐπιγραμματικὰ ἀναγράφει ὁ Κατάλογος τῶν ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων ἀκαδημῶν στὴν Διεθνή Ἀκαδημαϊκὴ Ἐνωση πού κυκλοφόρησε τὸ 2000.

Plantey Alain Gilles. Γεννημένος στὴν Μυλούζη τῆς Ἀλσατίας στὶς 19 Ἰουλίου 1924. Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας (Conseiller d'État). Πρέσβυς. Καθηγητὴς Συνταγματικοῦ, Διεθοῦς καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου σὲ Πανεπιστήμια καὶ Ἀνώτατες Σχολές τῶν Παρισίων καὶ τῆς περιφέρειας. Μέλος τῆς Académie des Sciences Morales et Politiques ἀπὸ τὸ 1983. Θὰ προσθέσω ὅτι ὁ κ. Plantey εἶναι κοσμήτωρ τοῦ Τμήματος Νομοθεσίας, Δημοσίου Δικαίου καὶ Νομολογίας (Législation, Droit public et Jurisprudence) καὶ ὅτι διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Πολιτικῶν καὶ Ἠθικῶν Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου τὸ 1996. Εἶναι ἐπίσης ἰδρυτὴς καὶ Ἐπίτιμος Πρόεδρος τοῦ Institut International de droit d'expression française.

Χαίρω ἰδιαίτερος πού ἔλαχε σ' ἐμένα ἡ τιμὴ νὰ ὑποδεχθῶ στὴν Ἀκαδημία

Ἀθηνῶν τὸν κ. Plantey, τὸν ὁποῖο ἐγνώρισα σὲ συνελεύσεις τῆς Διεθνoῦς Ἀκαδημαϊκῆς Ἐνώσεως, καὶ τοῦ εὐχομαι ὑγεία καὶ μακροημέρευση, γιὰ νὰ προσφέρει στὴν διεθνή νομικὴ ἐπιστήμη πολλὰς ἀκόμη περισπούδαστες μελέτες.

Καὶ τώρα, ἦρθε ἡ στιγμή νὰ ἐπιδώσω στὸν διαπρεπῆ ξένο μας τὸ ἔγγραφο τοῦ διορισμοῦ του.

Monsieur le Professeur, cher collègue, avec mes sincères félicitations, je me permets de vous remettre le document officiel de votre nomination à la Classe des Sciences Morales et Politiques de l'Académie d'Athènes en tant que Membre Correspondant.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Τρίτη Τάξη τῆς Ἀκαδημίας μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει τὴν παρουσίαση τοῦ κ. Alain Plantey κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους.

Ὁ κ. Alain Plantey γεννήθηκε τὸ 1924. Εἶναι Διδάκτωρ τῆς Νομικῆς καὶ ἀπόφοιτος τῆς École Nationale d'Administration καὶ ἀπὸ τὸ 1983 τακτικὸ μέλος τῆς Τάξεως τοῦ Δημοσίου Δικαίου καὶ τῆς Νομολογίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἑθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ «INSTITUT DE FRANCE».

Ἔχει λαμπρὴ σταδιοδρομία. Εἰσήλθε ὡς εἰσηγητὴς στὸ Conseil d'État τὸ 1950. Τὸ 1956 ἔγινε Πάρεδρος καὶ τὸ 1974 Σύμβουλος. Ὑπηρετήσε ὡς σύμβουλος καὶ ἀναπληρωτὴς γενικὸς γραμματέας στὸ πολιτικὸ ἐπιτελικὸ Γραφεῖο τοῦ Στρατηγοῦ de Gaulle, ὅταν ἦταν Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, μὲ ἀρμοδιότητα τὰ θέματα τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Μαδαγασκάρης, ὅπου καὶ ὑπηρετήσε ὡς Πρέσβης καὶ ἀνώτατος ἐκπρόσωπος τῆς Γαλλίας (1967-1972). Ἰδρύσε καὶ ἤδη εἶναι ἐπίτιμος πρόεδρος τοῦ Διεθνoῦς Ἰνστιτούτου τοῦ δικαίου γαλλικῆς ἐπιρροῆς καὶ διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Cour Internationale d'Arbitrage τοῦ Διεθνoῦς Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου (1988-1997). Εἶναι ἐπίσης μέλος τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Ἀθλητικῆς Διαιτησίας.

Παράλληλα ἔχει ἀναπτύξει εὐρὺ διδακτικὸ ἔργο μὲ μαθήματα στὴν ENA, τὴν École Polytechnique, στὸ Ἰνστιτούτο Ἀνώτατων Σπουδῶν Ἐθνικῆς Ἀμυνας, στὴν Ἀνωτέρα Σχολὴ Πολέμου, σὲ νομικὰς σχολὰς τῶν Παρισίων καὶ ἐκτὸς Παρισίων, στὸ Ἰνστιτούτο Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων.

Ἐπίσης ἔχει κάνει διαλέξεις σὲ πανεπιστήμια καὶ πνευματικὰ κέντρα μεγάλου ἀριθμοῦ κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Το κύριο πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τοῦ κ. Plantey, εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο καὶ ἰδιαίτερα τὸ δίκαιο τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ τῆς ὀργάνωσος τῆς Δημόσιας Διοικήσεως.

Ὁ κ. Plantey εἶναι ὁ σημαντικότερος Γάλλος θεωρητικὸς τῆς *Fonction Publique*, δηλαδή τῶν θεμάτων πού ἀφοροῦν στοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ δημόσιο δίκαιο. Στὸ ἔργο του «*La Fonction Publique - Traite general*», ἀφοῦ προσδιορίζει τὴ νομικὴ ἔννοια τοῦ μονίμου δημοσίου ὑπαλλήλου καὶ ἀναλύει τὰ στοιχεῖα τῆς, ἐξετάζει ὅλα τὰ θέματα τῆς νομικῆς κατάστασης τοῦ τακτικοῦ ὑπαλλήλου στὸ συνταγματικὸ πλαίσιο καὶ στὸ πλαίσιο τῆς δημόσιας διοικήσεως. Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν θεμάτων γίνεται βάσει τῆς σχετικῆς νομοθεσίας ὅπως ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὴ νομολογία τοῦ *Conseil d'État*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ πηγὴ τοῦ γαλλικοῦ δημοσίου δικαίου.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ γαλλικὸ δημοσιοὑπαλληλικὸ δίκαιο ἔχει καθιερώσει τὸ πρότυπο τῆς ἐξουσιαστικῆς νομικῆς κατάστασης τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου πού ρυθμίζεται ἀπὸ εἰδικούς κανόνες, οἱ ὅποιοι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου. Οἱ κανόνες τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου μὲ ὀρισμένες παρεκκλίσεις κατ' ἐξαίρεση ἔχουν ἐφαρμογὴ στὸ προσωπικὸ πού ἀπασχολεῖται στὸ Δημόσιο καὶ στὰ δημόσια νομικὰ πρόσωπα πού ἔχουν χαρακτῆρα ΝΠΔΔ μὲ συμβάσεις ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Τὸ πρότυπο αὐτὸ ἔχει υἱοθετήσῃ τὸ ἑλληνικὸ συνταγματικὸ δίκαιο ἀπὸ τὸ 1911 καὶ ἰσχύει ὅπως ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸ 1951 μὲ τὸν Κώδικα τοῦ 1951, πού εἶναι ἔργο κυρίως τοῦ ἀείμνηστου Μιχαὴλ Στασινόπουλου καὶ ἐξελίχθηκε μὲ μεταγενέστερες διατάξεις.

Ἔτσι τὸ κλασικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ κ. Plantey ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θεωρία τοῦ δημοσίου δικαίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ Ἑλληνες δικαστῆς πού ἐρμηνεύουν τὸ ὑπαλληλικὸ δίκαιο.

Μὲ τὸ βαθύτατο θεωρητικὸ του ὑπόβαθρο ὁ κ. Plantey στὸ ἔργο του «*Droit et Pratique de la Fonction Publique Internationale*» ἀντιμετώπισε τὴν ἀνάλυση καὶ τὴ θεωρητικὴ συστηματοποίηση τῆς νομικῆς κατάστασης τοῦ προσωπικοῦ πού ἀπασχολεῖται στοὺς διεθνεῖς ὀργανισμούς, παγκόσμιους (ὅπως π.χ. Ὁργανισμὸς Ἠνωμένων Ἐθνῶν, τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο, τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Ἐργασίας) ἢ περιφερειακούς (ὅπως ὁ Ὁργανισμὸς τῶν Κρατῶν τῆς Ἀμερικῆς, ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ὁργανισμὸς οἰκονομικῆς συνεργασίας, ὁ Ὁργανισμὸς Ἀφρικανικῆς Ἐνότητος, τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσὴ κ.λπ.). Ἀπὸ τὴ μεγάλη ποικιλία τῶν διαφορῶν, ἀνόμοιων νομικῶν, ἀλλὰ καὶ κοι-

νωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν ἐπέτυχε νὰ συναγάγει καὶ νὰ διαμορφώσει κοινὲς ἀρχές, θεβαίως ἐλαστικὲς καὶ προσαρμόσιμες στὶς εἰδικὲς περιπτώσεις. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ἀποτελεῖ θεμελιακὴ συμβολὴ στὴ θεωρητικὴ συστηματοποίηση τῆς νομικῆς κατάστασης τῶν ὑπαλλήλων τῶν διεθνῶν Ὄργανισμῶν.

Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα ἔχουν μεταφρασθεῖ στὰ ἀγγλικά καὶ τὰ ἰσπανικά.

Ὁ κ. Plantey ἔχει δημοσιεύσει καὶ ἄλλα 9 βιβλία ἀπὸ τὰ ὅποια, τὸ «La négociation internationale, 1977» ἔχει βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ «INSTITUT DE FRANCE».

Ἐπίσης ἔχει δημοσιεύσει 104 ἄρθρα ἢ συμβολές σὲ συνέδρια, σὲ περιοδικὰ ἀναγνωρισμένου κύρους ὅπως τὸ Recueil Dalloz, οἱ Jurisclassateurs administratifs, ἢ Revue du droit public et de la Science politique en France et l'étranger, ἢ Revue stratégique, ἢ Documentation française, οἱ Études et documents du Conseil d'État, ἢ Revue administrative καὶ ἄλλα, καθὼς καὶ σὲ πεπραγμένα συνεδρίων. Ἀντικείμενο τῶν ἄρθρων καὶ συμβολῶν εἶναι ἡ κριτικὴ ἀνάλυση καὶ διατύπωση ἀπόψεων γιὰ ποικίλα εἰδικὰ θέματα διοικητικοῦ δικαίου (ὅπως π.χ. ἡ ἔννοια τῆς ἱεραρχίας, πού ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ στὸ ἐλληνικὸ περιοδικὸ τὸ Σύνταγμα), ἀλλὰ καὶ ἄλλων (ὅπως π.χ. Diplomatie et armement, κ.λπ.).

Τὰ ἔργα τοῦ κ. Plantey διακρίνονται γιὰ τὴν ἐμβρίθεια καὶ τὴν πληρότητα τῆς διαπραγματεύσεως τῶν θεμάτων, τὴν ἐξαιρετικὴ διάρθρωση τῆς ὕλης καὶ τὴν ἀκριβόλογη νομικὴ διατύπωσή τους. Πολλὰ ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα μεθόδου ἔρευνας καὶ κριτικῆς ἀνάλυσης.

Ὁ κ. Plantey ἔχει οὐσιώδη συμμετοχὴ στὶς ἐργασίες τῆς Ἀκαδημίας Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τῆς ὁποίας ἔχει διατελέσει καὶ Πρόεδρος.

Cher Ambassadeur,

La Section des Sciences morales et politiques m'a chargé de l'honneur de vous présenter à l'Assemblée plénière de l'Académie lors de la cérémonie officielle de votre réception comme membre correspondant, reconnaissant votre grand mérite scientifique et votre précieuse contribution à notre discipline de Droit public.

C'est un moment qui couronne notre amitié de longue date. Je vous adresse mes chaleureux sentiments personnels et mes souhaits pour une féconde continuation de vos efforts scientifiques.

ALAIN PLANTEY

LA DEMOCRATIE FACE AU DEFI DU SIECLE

Il m'a semblé utile de faire part à l'Académie des observations et des craintes que suscitent dans la démocratie européenne contemporaine l'évolution d'une série de facteurs inquiétants. Ces circonstances m'appellent à affirmer, d'une part que le service public est plus nécessaire que jamais et d'autre part, qu'il est menacé par des défis d'une grande gravité.

En 1715, le Roi de France, Louis XIV, avait 75 ans. Sentant ses derniers jours venir, il appela auprès de lui son arrière petit-fils, son seul descendant mâle et légitime. Il dit à cet enfant en le bénissant: «Mon fils, tu seras un jour Roi de France. Saches que le Roi doit être fort et juste et que tu en répondras devant Dieu». Louis XIV mourût. Les gentilshommes de la Cour se répandirent dans tout le château de Versailles en proclamant: «le Roi est mort – Vive le Roi». Le futur Roi n'avait que 5 ans – ces mots signifiaient donc, vive le Royaume, vive l'État.

Le concept de l'État était né en France plusieurs centaines d'années auparavant. En effet, les Capétiens qui était comtes de Paris avaient pour usage, voire pour règle, de rattacher leurs conquêtes à Paris. Ainsi peu à peu la France prenait-elle une dimension géographique proche de celle que nous connaissons.

En 1799 arrive au pouvoir un jeune général d'artillerie. C'est lui qui a fait le Code civil, le Conseil d'État, la Cour des comtes, la Banque de France, l'Université, le corps préfectoral et qui conclut le concordat avec la Papauté. Ainsi Napoléon a t-il reconstitué l'État en France après la rupture de la Révolution.

En 1960 Charles de Gaulle consacre cette vision. Il déclare devant le Conseil d'État: «Il n'y a eu de France que grâce à l'État. La France ne peut se maintenir que par lui. Rien ne compte autant que la légitimité, les institutions, le fonctionnement de l'État».

Mais alors, qu'est-ce que l'État? Est-ce une association de parlementaires? une société de sécurité? une coopérative de fonctionnaires? une organisation mafieuse? – Non-, l'État c'est la légitimité du pouvoir. C'est une façon de fonder un pouvoir politique légitime et solide au-delà des péripéties du monde actuel.

L'État est une organisation du pouvoir, durable et claire. Ce qui signifie qu'aborder les problèmes qu'il pose, amène à des considérations de caractère politique, juridique économique et social. Mais dans une civilisation dont

le domaine s'élargit, dont les techniques se compliquent en même temps qu'augmentent les difficultés financières et sociales, le rôle et la tâche de l'État ne cessent de d'accroître et de se compliquer.

En démocratie le pouvoir de l'État repose sur la volonté du peuple. Son fondement est le suffrage, l'élection. Tous les régimes ne sont pas démocratiques, cela n'empêche pas qu'il y ait une légitimité dans leur opinion, leur croyance et dans leur souverain, mais tous les peuples contemporains vivent avec un État. Même si des souverains y sont totalitaires et ne respectent pas les libertés, ils détiennent le pouvoir d'État, c'est-à-dire un pouvoir de discipline et de commandement nécessaire à la collectivité nationale: des structures administratives, un budget, des cadres sociaux. Marqué par le droit romain, la conception française de la légitimité de l'État a été très solide. Elle a justifié de nombreuses disciplines sociales imposées non seulement à l'appareil d'État mais aussi aux citoyens. Ainsi c'est l'État qui fait la guerre, qui rend la justice, qui maintient l'ordre public. Ce n'est pas l'État absolu, le Roi de France lui-même subissait des règles coutumières, par exemple la succession au trône par la progéniture masculine, inaliénabilité du domaine du Roi, la religion catholique. Le Roi est souverain dans son domaine, particulièrement par rapport au Pape et à l'Empereur. Ces nombreux principes sont encore ceux de l'État, des Nations, depuis la Révolution et Bonaparte. Sa collaboration particulière au service public.

Le nombre et la spécialité des administrations publiques ne cessent de croître, par exemple dans le domaine social: santé publique, sécurité sociale, emploi et travail, toutes compétences qui n'existaient pas sous Napoléon et qui sont distribuées aujourd'hui entre des ministères. Les biens, les personnels, les droits de l'État ne sont pas dans le commerce. Ils sont dominés par le concept de souveraineté qui caractérise l'état moderne dans la tradition française selon laquelle les fonctions publiques reposent sur la volonté du peuple et ceux qui les occupent; hommes politiques ou fonctionnaires sont tenus à des obligations de loyauté de neutralité et d'impartialité qui résultent de la constitution et des lois.

Tous les pays contemporains connaissent l'accroissement incessant des réglemmentations et les charges financières: on ajoute toujours des structures et des tâches et on n'en enlève jamais. Ainsi la civilisation actuelle se caractérise par une accumulation de règles, d'usages, de pratiques qui atteignent tous les métiers: justice, enseignement, médecine etc ... Dans ce système qui se développe sans arrêt, l'appareil d'État devient de plus en plus complexe et coûteux et de moins en moins rentable. Au sein de cette société très lourde et organisée, il n'y a pas de fantaisie: la France, comme les autres pays d'Europe,

sont de vieilles Nations organisées où l'on ne veut rien changer. Aussi l'appareil d'État reste-t-il toujours vulnérable, hiérarchisé et bureaucratique. Les groupements professionnels et syndicaux défendent chacun ces prérogatives et les droits acquis de ses membres. Le service public est constitué comme une entité à part dans une société trop centralisée et manquant de souplesse, jouant de la contrainte et du secret. En droit français les fonctionnaires ont une situation qui résulte de l'application des règlements et non de contrats, comme dans les entreprises privées sauf dans des cas exceptionnels.

Cette pratique du pouvoir d'État n'est pas adaptée à la civilisation moderne. Il est frappant de voir combien d'administrations publiques ont été transformées en sociétés privées depuis deux décennies en France. Des centaines de milliers de fonctionnaires ont quitté l'administration et des centaines de milliers de contrats ont été passés pour l'emploi des services publics.

Le monde actuel est en cours de révolution technique. La télématique et la cybernétique bouleversent les transmissions, les conditions de travail et la constitution des documentations et leur utilisation. L'État traditionnel est prisonnier du progrès. Les biens, les fonds les idées traversent les frontières et pérennent l'État classique. Tout s'internationalise, les brevets, les droits d'auteurs, les informations, les circuits, etc ...

La mondialisation est si forte que même des organisations internationales s'y consacrent, obligeant les États à prendre en compte cette évolution.

En Europe le problème est plus caractéristique qu'ailleurs: le système communautaire, applique les règles de la libre concurrence en vertu des principes du marché commun. La convention et la juridiction des droits de l'homme limite aussi le pouvoir d'État ainsi que la participation aux réseaux internationaux convention et juridiction des droits de l'homme, participation au réseau international de l'aviation, du droit de propriété intellectuelle, du transport, et de l'espace par exemple. L'État Européen doit composer avec tous ces éléments qui tendent en réalité à dépasser son pouvoir et à l'affaiblir. Les concours destinées à garantir la qualité d'égalité des candidats à des fonctions publiques sont trop souvent remplacés par des modes d'accès direct soumis à toutes les influences. La Communauté européenne, en ouvrant les portes du service public à la libre compétition, travaille contre le système traditionnel de l'autorité souveraine alors que, en réalité, les règles qu'elle impose ne sont pas des éléments du droit classique mais d'une négociation constante avec ses règles et ses usages entre les partenaires diplomatiques: aujourd'hui 27 États. Le danger de ce glissement réside dans l'absence d'autorité capable d'assumer des responsabilités effectives et de répondre aux défis.

Seul un pouvoir politique légitime peut décider du sort d'un peuple, de ses intérêts et de ses ambitions. C'est-à-dire que l'État démocratique ne peut pas être remplacé par une bureaucratie, quelles que soient ses qualités professionnelles.

Ainsi la civilisation adresse-t-elle un défi au pouvoir d'État mais sans le remplacer. Que signifie les frontières qui ne sont pas surveillées? les transferts d'argent dont on ignore l'origine? les mouvements de marchandises qui ne respectent pas les brevets et les droits de propriétés? Il suffit de voir ce qui se passe sur Internet où circulent toutes sortes d'informations, même illicites et où s'opèrent toutes sortes de jeux immoraux: le milieu international ne réprime pas les trafics de drogue et d'argent, les fraudes et falsifications, la pornographie, le terrorisme, ainsi donc l'internationalisation crée-t-elle pour l'État une menace très grave dont il est nécessaire de comprendre la nature et les conséquences.

Il n'y a pas d'ensemble valable et durable sans que soit respecté un ordre commun. L'ordre dans la société, l'ordre entre les sociétés sont nécessaires à la sécurité des individus, et des peuples. Seul l'État est aujourd'hui capable de définir et d'imposer l'ordre public. Il n'y a pas d'institution internationale ou européenne qui puissent le faire sans que les États l'aient négocié.

Sans ordre public étatique, la société évolue vers les paradis fiscaux, les trafics d'organes et d'êtres humains, les justices privées, les guerres privées, le désordre et le terrorisme organisés. Aujourd'hui on va faire la guerre chez les autres, on trafique chez les autres et on en rend les autres responsables.

Le défi au défi réside dans le maintien au pouvoir d'État, car la solution se trouve dans la négociation entre les États responsables, négociation portant aussi bien sur les méthodes que sur le contenu des échanges internationaux.

En somme l'État souverain responsable s'entend avec les autres états en vue des disciplines négociées et appliquées en commun. Cette négociation peut être bilatérale et souvent multilatérale et organisée dans les institutions internationales.

Religieux ou civil, le pouvoir exige l'exécution des décisions. Il se matérialise par des résultats et non par des phrases. Ce n'est pas en agissant chacun pour soi que les peuples sauveront la civilisation et la démocratie. Il faut que les démocraties occidentales comprennent que l'ordre public international dépendra de leur discipline morale et juridique commune et sur un concept commun d'un État actif, juste et équilibré. Le défi est immense, il faudra y faire face. Ce ne sera pas le seul défi auquel Athènes a du faire face au cours de sa longue histoire.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Παναγιώτη Γ. Δημόπουλου: *‘Ο Άρειος Πάγος - ‘Ο θεσμός καί τὰ πρόσωπα*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀπόστολου Γεωργιάδη.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω σήμερα τὸ βιβλίον τοῦ ἐπίτιμου εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου, Παναγιώτη Δημόπουλου, μὲ τίτλον «‘Ο Ἄρειος Πάγος - ‘Ο θεσμός καί τὰ πρόσωπα», ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως «Δίκαιο καὶ Οἰκονομία» Π. Ν. Σάκκουλας (2006).

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ μελέτη ποῦ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ ἀνώτατον δικαιοδοτικὸ ὄργανον τῆς τακτικῆς δικαιοσύνης, πολιτικῆς καὶ ποινικῆς, τὸν Ἄρειον Πάγον. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς «ἐκ τῶν ἔσων» γνώσεως τοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε μὲ ἐπιτυχία καὶ ὑψηλὸ αἶσθημα εὐθύνης τῇ Δικαιοσύνῃ ἀρχικὰ ὡς οὐσιαστικὸς δικαστής, στὴ συνέχεια ὡς ἀναιρετικὸς δικαστής καὶ τέλος ὡς Εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Προτοῦ ἀναφερθῶ εἰδικὰ στὸ περιεχόμενον καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ βιβλίου, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἐκθέσω δι’ ὀλίγων τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ συγγραφέα. Ὁ Παναγιώτης Δημόπουλος γεννήθηκε τὸ 1934 στὴν Καλογερόρραχην Μεσσηνίας ὡς παιδὶ ἱερέα. Σπούδασε νομικὰ καὶ εἰσῆλθε στὸ δικαστικὸ σῶμα τὸν Ἰούνιον τοῦ 1962. Διῆλθε ἐπιτυχῶς τοὺς βαθμοὺς τοῦ πρωτοδίκη, προέδρου πρωτοδικῶν καὶ ἐφέτη προαχθεὶς τὸν Ἰούνιον τοῦ 1992 σὲ Ἄρεοπαγίτη, ἐνῶ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1996 ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ Εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν στὸ τέλος τοῦ Ἰουνίου τοῦ 2001, λόγω συμπλήρωσης τοῦ ὁρίου ἡλι-

κίας. Συνέγραψε, εκτός από τὸ παρουσιαζόμενο, καὶ τὰ ἀκόλουθα βιβλία: α) «Ἡ εἰσαγγελία, 6' ἔκδοσις, Ἀθήνα 2004» καὶ β) συλλογὴ τῶν νομικῶν μελετῶν του ὑπὸ τὸν τίτλο «Σύμμεικτα, 6' ἔκδοσις, Ἀθήνα 2004».

Καὶ τώρα ἔρχομαι στὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου:

Ὁ συγγραφέας ἐπέλεξε νὰ προσεγγίσει τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του τηρώντας αὐστηρὰ τὸ χρονολογικὸ κριτήριον. Ἔτσι τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο περιλαμβάνει δύο μέρη: Στὸ πρῶτο μέρος, τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο «Ὁ Ἄρειος Πάγος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα», γίνεται ἀναφορὰ στὶς ἱστορικές καταβολές τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὅπως αὐτὸς θεσμοθετήθηκε καὶ λειτούργησε στὴν ἀρχαία Ἀθηναϊκὴ Πολιτεία, ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Ἄρειος Πάγος στὴ νεότερη Ἑλλάδα» ὁ συγγραφέας ἀποτυπώνει τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὡς Ἀκυρωτικοῦ Δικαστηρίου, ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο τοῦ 1821 μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα πού διανύουμε τώρα.

Ὁ συγγραφέας λοιπὸν, στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους, βυθίζεται «στὴν ἀχλὺ τοῦ μύθου» καὶ μὲ ἰχνηλάτες τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς φωτίζει συνοπτικὰ ἀλλὰ οὐσιαστικὰ τὴν «ἀρχὴ γενέσεως» τοῦ Ἀρείου Πάγου. Στὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ἡ Βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὡς δικαστικὸ καὶ πολιτικό-διοικητικὸ ὄργανον, προϋπήρχε τῆς ἐποχῆς τοῦ Σόλωνος, ὁ συγγραφέας δίδει καταφατικὴ ἀπάντησιν ἐπικαλούμενος πηγές τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον ἐπικεντρώνεται εἰδικῶς στὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος. Ὁ Σόλων, ὁ σημαντικότερος ἴσως νομικὸς μεταρρυθμιστὴς τῆς ἀρχαιότητος, κατέστησε τὴν Ἄνω Βουλὴν τοῦ Ἀρείου Πάγου «...ἐπίσκοπον πάντων καὶ φύλακα τῶν νόμων...», ἐνῶ θεσμοθέτησε καὶ τὴν ἰσοβιότητα τῶν μελῶν του. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὁ Ἄρειος Πάγος εἶχε ἀριστοκρατικὸν χαρακτήρα, διότι οἱ ἄρχοντες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονταν οἱ ἀρεοπαγίτες, ἐκλέγονταν μὲν μὲ κληρὸν ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τοὺς ἀνήκοντες στὴν ἀνώτερη εἰσοδηματικὴ τάξιν τῶν πεντακοσιομεδίωνων, ὅχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες τάξεις τῶν ἱππέων, τῶν ζευγυτῶν καὶ τῶν θητῶν, σὶς ὁποῖες ἀνήκαν οἱ πολλοὶ Ἀθηναῖοι πολῖτες.

Τὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια, προσανατολισμένα στὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο, ἐστιάζουν στὰ λειτουργικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὁ συγγραφέας, εἰδικότερα, διαχωρίζει τὶς πολιτικὰ καὶ διοικητικὰ ἀρμοδιότητες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες δικαιοδοτικὰς. Ὅσον ἀφορᾷ σὶς πρῶτες, αὐτὸ πού προκύπτει εἶναι ὅτι ὁ Ἄρειος Πάγος κατεῖχε ἓνα εὐρὺ φάσμα ἀρμοδιοτήτων πού ἐκτεινόταν ἀπὸ τὴ

σημαντική αρμοδιότητα του «νομοφυλακεῖν», ἤτοι τῆς ἐποπτείας τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος καὶ ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, μέχρι καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἠθικῆς καὶ εὐκοσμίας τῶν πολιτῶν, ἰδιαίτερα τῶν νέων.

Ἀκολούθως, ἀναλύεται τὸ δικαιοδοτικὸ ἔργο τοῦ Ἄρειου Πάγου, τὸ ὁποῖο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ὡς κύρια συνιστώσα τὴν ἐκδίκαση φονικῶν δικῶν. Ἐνδιαφέρουσα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ ἀνεύρει περαιτέρω καὶ νὰ παραθέσει πηγές τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τις ὁποῖες νὰ προκύπτει καὶ ὁ «ἀκυρωτικός» χαρακτήρας τοῦ ἀνώτατου αὐτοῦ ὄργανου. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ Ἄρειου Πάγου νὰ παρεμβαίνει καὶ νὰ ἀκυρώνει ἀποφάσεις δικαστηρίων ἢ ἄλλων πολιτειακῶν ὀργάνων στηρίζεται ἐνδεχομένως, κατὰ τὸν συγγραφέα, στὴν ἀνατεθεμένη στὸν Ἄρειο Πάγο ἐξουσία νὰ εἶναι φύλακας τῶν νόμων καὶ νὰ διατηρεῖ «τὰς ἀρχὰς ὅπως κατὰ τοὺς νόμους ἀρχωσιν».

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο ἔρχεται ὡς συμπλήρωμα τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, καθὼς περιγράφει τὴ διαδικασία εἰσαγωγῆς καὶ ἐκδίκασης τῶν φονικῶν ὑποθέσεων ἐνώπιον τοῦ Ἄρειου Πάγου.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο παρακολουθοῦμε τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ θεσμοῦ μετὰ τὸν Σόλωνα καὶ μέχρι τὴν ἔλευση τῶν Ρωμαίων κατακτητῶν, μὲ τὸν συγγραφέα νὰ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Ἄρειος Πάγος ἀντιμετωπίστηκε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ ὡς παράγων διαμόρφωσης τοῦ ἐκάστοτε πολιτικοῦ κλίματος.

Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης, στὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους τῆς, ὁ συγγραφέας διακόπτει τὴν ἱστορικὴ συνέχεια καὶ ἀφιερώνει τὴν ἔρευνά του στὴ σκιαγράφηση τοῦ ἥθους καὶ τῶν γενικότερων προσόντων ποὺ διέθεταν τὰ μέλη τοῦ Ἄρειου Πάγου, στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι ἀπὸ παρελθόντων χρόνων ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἀπολάμβανε μεγάλου κύρους καὶ ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης.

Τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ ἕβδομο κεφάλαιο, στὸ ὁποῖο σκιαγραφεῖται ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊοκρατίας, ὅπου καὶ ἐμφανίζεται ἡ ἀρχὴ τῆς πτώσης του μὲ τὴν ἀμβλυνση τῆς ἐκτίμησής του ποὺ ἔτρεφαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπάνδρωσή του μὲ πρόσωπα ὅχι καθόλα ἀκέραια καὶ ἐνάρετα. Ἡ χαρακτηριστικὴ βολὴ δόθηκε κατὰ τὸν μεγάλο διωγμὸ ποὺ ἐξαπέλυσε κατὰ τῶν Ἑλλήνων εἰδωλολατρῶν ὁ αὐτοκράτορας τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ὁ Θεοδόσιος ὁ Α', ὁπότε καὶ καταργήθηκε ἡ βουλὴ τοῦ Ἄρειου Πάγου, ἡ ὁποία,

ὅπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, «ἐπὶ δέκα αἰῶνες ἐλάμπρυνε τὴν πόλιν καὶ τὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων».

Τὸ δεύτερο μέρος μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Ἄρειος Πάγος στὴ νεότερη Ἑλλάδα» διακρίνεται γιὰ τὴ σαφὴ χρονολογικὴ του διάρθρωση, καθὼς ὁ συγγραφέας ἐπέτυχεν νὰ ἐντοπίσει εὐστοχα τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου στιγμάτισαν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους μας, καὶ μὲ βάση αὐτὰ νὰ ἀναδείξει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἄρειου Πάγου στὶς ἀντίστοιχες χρονικὲς περιόδους. Ἔτσι, τὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ δευτέρου μέρους ἀναφέρεται στὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Τὸ βιβλίον ἐπισημαίνει τὶς κρίσιμες διατάξεις τῶν ἐθνοσυνελεύσεων ποὺ ἀφοροῦσαν στὴ σύστασιν Ἀκυρωτικοῦ δικαστηρίου καὶ μᾶς μεταφέρει ὁμαλὰ στὴν περίοδον τῆς Ἀντιβασιλείας, ὅποτε καὶ ἐπανεμφανίζεται μὲ τὸ ἀπὸ 16/28 Ὀκτωβρίου 1834 Διάταγμα, δεκαπέντε αἰῶνες μετὰ, ὁ Ἄρειος Πάγος ὡς Ἀκυρωτικὸ δικαστήριον ποὺ εἶχε γιὰ σκοπὸ τὴ διαφύλαξιν καὶ τὴν περιφρούρησιν τῶν νόμων, μὲ πρῶτον πρόεδρόν του τὸν Χριστόδουλον Κλονάρην ἀπὸ τὸ Διασκοπέτσι τῆς ὑπόδουλης τότε Ἠπείρου.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιον γίνεται σύντομη ἀναφορὰ στὴν περίοδον τῆς Μοναρχίας τοῦ Ὄθωνος καὶ θίγεται τὸ ζήτημα τῆς ἰσοβιότητος τῶν δικαστῶν κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844, ἐνῶ τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴν ἴδιαν λογικὴν ἀφετηρίαν, ἤτοι τὴν ἰσοβιότητα τῶν δικαστῶν κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 αὐτῇ τῇ φορᾷ, περιγράφει τὶς συνθήκας κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπισαν τὰ θεσμικὰ ὄργανα τῆς περιόδου Μοναρχίας τοῦ Γεωργίου τοῦ Α΄ τὸ δικαστικὸν λειτουργήμα καὶ εἰδικότερα αὐτὸ τοῦ ἀρεσπαγίτη.

Στὸ τέταρτον κεφάλαιον ἀναλύεται ἡ περίοδος τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ (1916-1923) μεταξύ «Κωνσταντινικῶν» καὶ «Βενιζελικῶν». Μὲ τὴν ἐπίκλησιν ἱστορικῶν πηγῶν ἀναδεικνύεται σὲ ὅλον του τὸ βάθος τὸ πολιτικὸν κλίμα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον ἐπηρέασεν καὶ τὸν νομικὸν κόσμον τότε. Ἡ κατάστασις στὰ δικαστικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος φάνταζε ἀσταθῆς, ἀβέβαιη καὶ ἐπισφαλῆς, ἀφοῦ τὸ λειτουργήμα τοῦ δικαστικοῦ ὑπονομευόταν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ πάθη καὶ τὶς σκοπιμότητες, ὅπως ἐναργέστερα ἀφήνει νὰ διαφανῆ ὁ συγγραφέας.

Ἡ κρίσις τοῦ δικαστικοῦ λειτουργήματος καὶ ἡ «κακοποίησὴ» του ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν συνεχίστηκε καὶ τὴν περίοδον τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1923, ὅταν καὶ ἔληξε ἡ ἐπανάστασις τοῦ στρατηγοῦ Νικολάου Πλαστήρα, μέχρι τὸ 1935, ὅταν ἡ Ε΄ Ἐθνικὴ Συνέλευσις ψήφισεν τὴν

κατάργηση τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, καὶ ὀλοκληρώνεται κατὰ τὴν περίοδο τῆς Δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ.

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο σκιαγραφεῖ τὴν κατάσταση τῶν δικαστηρίων τὴν περίοδο τῆς ἐχθρικής κατοχῆς (1940-1944), ἐνῶ ἀκολούθως ὁ συγγραφέας στὸ ὄγδοο κεφάλαιο, ἀφοῦ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει στὸν ἀναγνώστη μία ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση τῶν συναισθημάτων πού βίωσε ὁ Ἕλληνας δικαστὴς ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων, παραθέτει τὶς μάταιες προσπάθειες τῶν κατοπινῶν κυβερνήσεων νὰ ἐπιφέρουν τὴν πολυπόθητη κάθαρση στὸν χῶρο τῆς Δικαιοσύνης μέχρι καὶ τὴν ἔναρξη τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ.

Ἡ περίοδος τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου σχολιάζεται στὸ ἕνατο κεφάλαιο τοῦ ἔργου, ὅπου καὶ ἀποδίδεται μὲ ἐμφαντικὸ τρόπο ἢ προσπάθεια τοῦ καθεστῶτος νὰ ποδηγετήσῃ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία καὶ νὰ διευκολύνῃ τὴ στελέχωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἐπομένως καὶ τοῦ ἀνώτατου δικαστικοῦ ὄργανου, τοῦ Ἀρείου Πάγου, μὲ πρόσωπα τῶν συντηρητικῶν πολιτικῶν παρατάξεων.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, τὸ δέκατο, ὁ συγγραφέας καταπιάνεται μὲ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου ἕως τὴ δικτατορία τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 καὶ ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν ἀξιολόγηση ἑνὸς γεγονότος σημαντικοῦ γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς χώρας μας, τὴ δολοφονία τοῦ βουλευτῆ τῆς Ἀριστερᾶς Γρηγορίου Λαμπράκη. Τὰ ὅσα ἐπακολούθησαν ἔθεσαν σὲ κίνδυνο τὴν ἀξιοπιστία τῶν θεσμῶν καὶ ἰδίως τοῦ ἀνώτατου δικαστικοῦ ὄργανου, τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀναφορικά μὲ τὸ ζήτημα τῆς εὐθύνης ἢ ὄχι τοῦ τότε εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου Κωνσταντίνου Κόλλια γιὰ τὴν παρέμβασή του στὸ ἀνακριτικὸ ἔργο τοῦ ἐντεταλμένου πρὸς τοῦτο Πρωτοδίκη τότε Χρήστου Σαρτζετάκη. Ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴν ἔντονα χρωματισμένη πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, ὁ συγγραφέας καταγράφει τὶς τάσεις πού ἐπικράτησαν καὶ διατυπώνει τὴν προσωπικὴ του κρίση ὅσον ἀφορᾶ στὴν τότε ἀπόφαση τῆς Ὀλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου νὰ θεωρήσῃ ὅτι ὁ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης δὲν ἔχει πειθαρχικὴ δικαιοδοσία ἐπὶ τοῦ Εἰσαγγελέως τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ θέση τοῦ συγγραφέα ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, ἀπόρροια τῆς βαθιᾶς εὐαισθησίας του στὰ ζητήματα λειτουργικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς δικαιοσύνης, ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τῆς Ὀλομελείας διότι σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος, ἐνισχύει τὴ θεσμικὴ θωράκιση τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν. Καταλήγει δὲ μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι «θὰ ἔπρεπε ὁ Εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου νὰ ἐλεγχθεῖ πειθαρχ-

χικῶς γιὰ ἀνεπίτρεπτη παρέμβαση στό ἔργο τῆς ἀνακρίσεως, ὁ ἔλεγχος ὁμῶς τῆς ἀποδοθείσης σ' ἐκεῖνον πειθαρχικῆς παραβάσεως θά ἔπρεπε νά γίνει ἀπό τὸ Ἄνωτατο Πειθαρχικὸ Συμβούλιο, πού προέβλεπε τὸ Σύνταγμα, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ τῆς Δικαιοσύνης».

Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ ὀλοκληρῶνεται στό δωδέκατο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους, ὅπου καταγράφεται ἡ ἐξέλιξη τῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεταπολίτευσης, μία περίοδο στὴν ὁποία δὲν ἔλειψαν οἱ ἀπαξιωτικὲς βολὲς κατὰ τῆς Δικαιοσύνης.

Στὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια δίδεται ἔμφαση στὴν οὐσία τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τὸ δέκατο τρίτο κεφάλαιο διακρίνεται σὲ δύο σκέλη. Στὸ πρῶτο σκέλος ἀναπτύσσεται τὸ δικαιοδοτικὸ ἔργο τοῦ Ἀρείου Πάγου. Γίνεται ἀναφορὰ στὴ δικαιοπλαστικὴ δύναμη τοῦ ἀνώτατου ὄργανου ἀπονομῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, ὅταν τὸ ἐφαρμοστέο δίκαιο, κατὰλοιπο τοῦ προϊσχύσαντος βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, ἦταν ἀσαφές, ἐνῶ εἰδικὴ μνεία ἐπιφυλάσσεται σὲ συγκεκριμένους τομεῖς τοῦ δικαίου, ὅπου ὁ Ἄρειος Πάγος ἄφησε τὸ νομικὸ του ἀποτύπωμα, ὅπως τὸ ἐργατικὸ Δίκαιο, τὸ ἐμπορικὸ Δίκαιο ἀλλὰ καὶ τὸ συνταγματικὸ Δίκαιο. Στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ὁ συγγραφέας τοποθετεῖται ἀπέναντι στό σύστημα αὐτοδιοίκησης τῆς Δικαιοσύνης καὶ ἐκφράζει τὴν κατηγορηματικὴ βεβαιότητά του γιὰ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀμερόληπτη λειτουργία τῶν ὀργάνων τῆς Διοίκησης τῆς Δικαιοσύνης, ἀφοῦ κάτι τέτοιο «ἐγγυᾶται τὸ ἦθος τῶν μελῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκροτοῦνται» τὰ ὄργανα αὐτά.

Τὸ δέκατο τέταρτο κεφάλαιο τῆς μελέτης περιγράφει τὸ ἰσχύον θεσμικὸ πλαίσιο ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀφενὸς ὡς δικαιοδοτικὸ ὄργανο καὶ ἀφετέρου ὡς ὄργανο Διοικήσεως τῆς Δικαιοσύνης. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ συγγραφέας, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ διατύπωση τῆς γνώμης ὅτι «ἐνδείκνυται ὁ περιορισμὸς τῶν λόγων ἀναιρέσεως καὶ ἡ στενότερη διατύπωση αὐτῶν, ὥστε νά ἀποτρέπεται ἡ ἀδικαιολόγητη ἄσκηση ἀναιρέσεων πού συνεπάγεται νόθευση τοῦ ἀκυρωτικοῦ χαρακτήρα καὶ ὑπέρμετρη ἐπιβάρυνση τοῦ δικαστηρίου, καθὼς καὶ ἐπιβράδυνση περατώσεως τῶν δικῶν».

Ἡ μελέτη ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴν ἐπισύναψη εἰδικοῦ παραρτήματος πού τιτλοφορεῖται «Τὰ Πρόσωπα» καὶ στό ὁποῖο παρουσιάζονται «τὰ ἔργα καὶ οἱ ἡμέρες» τῶν προέδρων τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ κρά-

τους μέχρι σήμερα. Όπως αναφέρει ο ίδιος στον πρόλόγο του, έκρινε ότι «ή μεγάλη ή μικρή ιστορία του καθενός συμπληρώνει και χρωματίζει την εικόνα του θεσμού» και συνεχίζει με τη διατύπωση της γνώμης ότι «τό παράδειγμα» αυτών των προσώπων «μπορεί να εμπνεύσει και οδηγήσει τους δικαστές ή και να αποτρέψει αυτούς από τὰ λάθη εκείνων». Όνόματα όπως Κλονάρης, Ράλλης, Σημαντήρας, Τσαγρής, Ζηλήμων, Πανόπουλος, Κυριλλόπουλος, Σακκέτας, Ίωάννης Αποστολόπουλος, Καυκάς, Μαυρομιχάλης, Φλώρος, Καμπέρης, Πατσουράκος, Σκούμπης, για να περιοριστώ σ' αυτούς που δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή, συνιστούν μία «αδιάκοπη σειρά» ανώτατων λειτουργών που προσδιορίζουν την ίδια την ιστορία του Άρειου Πάγου ως περίοπτου θεσμού της ελληνικής Δικαιοσύνης.

Κυρίες και Κύριοι!

Πρὶν ὀλοκληρώσω τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ἀναγνώσω μία περικοπὴ ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ συγγραφέα:

«Ἡ ἔκδοση τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης χρονικῶς συμπίπτει μὲ μία ἐν ἐξελίξει εὐρισκόμενη ἔρευνα πρὸς ἐξακρίβωση καὶ ἐντοπισμὸ θυλάκων χυδαίας διαφθορᾶς στὸ χωρὸ τῆς Δικαιοσύνης. Δὲν θὰ ὑποκύψω στὸν πειρασμὸ καὶ τὸ θόρυβο τῆς ἀγορᾶς νὰ ἐκτραπῶ σὲ κρίση τῶν ἐμπλεκομένων, εἴτε ὡς κατηγορῶν εἴτε ὡς κατηγορουμένων, ἀφοῦ ἀκόμη ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὰ θεσμικὰ ὄργανα βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη. Πρὸς τὸ παρὸν περιορίζομαι νὰ ἐκφράσω τὸν ἠθικὸ ἀποτροπιασμὸ μου γιὰ ὅ,τι φέρεται ὅτι ἔχει συμβεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ πῶ ὅτι Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη δὲν εἶναι ὁ Α ἢ ὁ Β ἢ ὁ Γ δικαστικὸς λειτουργός. Εἶναι οἱ χιλιάδες ἄγνωστοι δικαστές καὶ εἰσαγγελεῖς οἱ ὁποῖοι, ἐν μέσῳ σκληρῶς ἀντιμαχομένων συμφερόντων, σιωπηλά καὶ ἀθόρυβα, ἀγωνίζονται καὶ ἀγωνιοῦν νὰ βροῦν καὶ ἀποδώσουν στὸν καθένα τὸ δίκιο του. Ἔχω τὴν ἀπόλυτη πεποίθηση ὅτι ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ τὰ ἄλλα θεσμικὰ ὄργανα, μέσα στὸ ἰσχυρὸ θεσμικὸ πλαίσιο, θὰ ἀποκόψουν ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Δικαιοσύνης ὅσα καὶ ὅποια μέλη τῆς ἔχουν σαπίσει. Ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ γενικότερα ἡ Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη διαθέτει στοὺς κόλπους τῆς ἐκλεκτοῦς δικαστικῆς καὶ εἰσαγγελικῆς λειτουργοῦς ὥστε νὰ ἐξυγιανθεῖ καὶ ὑπερκεράσει ἐπιτυχῶς, μὲ τίς δικῆς τῆς δυνάμεις, τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς πού τὴν μαστίζει».

Ἐφόσον ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ Δικαιοσύνη, τὸ θεωρῶ πράξη δικαιοσύνης νὰ εὐχαριστήσω καὶ νὰ συγχαρῶ θερμὰ τὸν Παναγιώτη Δημόπουλο γιὰ τὴ συνε-

σφορά του με αὐτὴ τὴ μελέτη στὴν καλύτερη γνώση καὶ κατανόηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ ἱστορικὴ γνώση φωτίζει πολὺπλευρα τοὺς θεσμούς καὶ ἐνδυναμώνει τὶς ἄμυνές τους κατὰ ὁποιασδήποτε προσπάθειας τρώσης τοῦ κύρους τους. Ἄλλωστε, ἡ ἐκτίμηση καὶ ὁ σεβασμὸς σὲ «Πρόσωπα καὶ Θεσμούς» δὲν ἀπαιτεῖται ἀλλὰ κερδίζεται μέρα μετὰ τὴ μέρα, χρόνο μετὰ τὸ χρόνο, μέσα ἀπὸ τὴ γνώση, τὴν κρίση καὶ τὴ σύγκριση. Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια πολὺτιμη συμβολὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Παναγιώτη Δημόπουλου, μίᾳ μελέτῃ οὐσιαστικῇ πρὸς ἀντανάκλᾳ ταυτόχρονα τὸ ἦθος καὶ τὶς εὐαισθησίες τοῦ συγγραφέα της.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22^{ΑΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ἀπόστολου Σ. Γεωργιάδη: «Ἐνοχικὸ Δίκαιο. Γενικὸ Μέρος (1999), Εἰδικὸ Μέρος I (2004), II (2006)», ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Μητσοπούλου.

Κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Γεωργιάδη ὡς ἀκαδημαϊκοῦ εἶχα τὴ χαρὰ νὰ τονίσω στὴν προσφώνησή μου, ὅτι ἡ διδασκαλία του ἦταν παράλληλη μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ του συμβολὴ πού ἐκάλυπτε ποικίλες καὶ σημαντικὲς πτυχὲς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, καὶ ἐπεσήμανα τότε μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων του: α) Τὸ «Ἐμπράγματο Δίκαιο» πού εἶχε παρουσιάσει στὴν Ἀκαδημία ὁ ἀείμνηστος Μιχαηλίδης-Νουάρος μὲ τὴν τελικὴ του φράση ὅτι «τὸ ὄλο ἔργο ἀποτελεῖ καρπὸ πολὺπλευρης μελέτης καὶ βαθειᾶς γνώσης τῶν ἐξελίξεων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ προϊόν τοῦ μεγάλου ζήλου καὶ τοῦ ἐξαιρέτου νομικοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέως», β) Τίς «Γενικὲς Ἀρχές Ἀστικοῦ Δικαίου» πού κυκλοφοροῦν τώρα σὲ τρίτη ἔκδοση, καὶ τίς ὁποῖες χαρακτήρισαν τότε οἱ Καθηγηταὶ Ἀ. Γαζῆς καὶ Ἰ. Δεληγιάννης «ὡς πρόσφορο βοήθημα ὄχι μόνον στοὺς νέους νομικούς, ἀλλὰ καὶ στοὺς ὄρμους μὲ τίς θεωρητικὲς του ἀναλύσεις σὲ καίρια θέματα ἀλλὰ καὶ στὴ συμβολὴ στὴν πρακτικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων» καὶ γ) Τὸ «Γενικὸ Μέρος τοῦ Ἐνοχικοῦ Δικαίου» πού ἀποτελεῖ, ἔλεγα, ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν σύγχρονη ἐξέλιξη τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ κλάδου τοῦ δικαίου μὲ ἰδιαίτερη ἐξέταση τῶν νέων μορφῶν ἐνοχικῶν συμβάσεων. Τὸ Γενικὸ αὐτὸ μέρος τοῦ Ἐνοχικοῦ Δικαίου συμπληρώθηκε τώρα καὶ σὲ διάστημα μάλιστα τριῶν ἐτῶν (2004-2007) μὲ δύο σημαντικοὺς καὶ ἐκτεταμένους τόμους, πού καλύπτουν τὸ Εἰδικὸ μέρος αὐτοῦ. Στὸν πρόλογο δὲ τοῦ δεύτερου τόμου εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπίσημανση ὅτι: «Ἡ παγκοσμιοποίησις τῶν οικονομικῶν σχέσε-

ων δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀφήσει ἀνεπηρέαστο τὸ Ἀστικὸ Δίκαιο τῆς χώρας μας, καὶ ἰδίως τὸ Ἐνοχικὸ Δίκαιο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν δίκαιο τῶν συναλλαγῶν. Κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ ραγδαία νομοθετικὴ δράση, ἡ ἀντικατάσταση ὁλόκληρων ὑποσυστημάτων τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, ἡ συμπλήρωση ἢ τροποποίηση τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου μὲ ρυθμίσεις ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση καὶ ἡ δημιουργία νέων—ἀγνώστων ἐν πολλοῖς μέχρι τώρα—κλάδων δικαίου». Καὶ τὸ τέλος τοῦ Προλόγου εἶναι: «Παίρνοντας ὁ Ἕλληνας νομικὸς τὸ βιβλίον στὰ χέρια του θὰ διαπιστώσει ὅτι τὸ ἰσχύον σήμερα Ἐνοχικὸ Δίκαιο διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία τέθηκε σὲ ἰσχὺ ὁ Ἀστικὸς Κώδικας».

Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ Εἰδικοῦ Μέρους τοῦ Ἐνοχικοῦ ποὺ ἐπισημαίνονται στὸν Πρόλογο τοῦ δευτέρου τόμου, προσδιορίζουν καὶ τὴ σημαντικὴ ἀξία τῆς νέας αὐτῆς ἐπιστημονικῆς συμβολῆς. Διότι ἐπιχειρεῖται διεισδυτικὴ ἀνάλυση, τόσο τῶν παλαιῶν ὅσο καὶ κυρίως τῶν νέων μορφῶν συμβάσεων, ὅπως ἡ φύλαξη καὶ διαχείριση κινητῶν ἀξιῶν, ἡ σύμβαση παροχῆς ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν, ἡ σύμβαση παροχῆς νομικῶν ὑπηρεσιῶν, οἱ συμβάσεις δημοσίων ἔργων καὶ κατασκευῆς κτηρίων μὲ ἀντιπαροχή, ἡ σύμβαση «μὲ τὸ κλειδί στὸ χέρι», ὅπως χαρακτηρίζεται, οἱ συμβάσεις μεταφορᾶς καὶ ξενίας, ἡ ξενοδοχειακὴ καὶ ἡ ταξιδιωτικὴ σύμβαση, ἡ ἐγγυοδοτικὴ καὶ ἀσφαλιστικὴ σύμβαση, ὁ ἀλληλόχρεος λογαριασμὸς καὶ ἡ κοινοπραξία, γιὰ νὰ ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ θέματα ἀπὸ τὰ ποικίλα τῶν δύο τόμων.

Καὶ ὡς ἐπίλογο τῆς σύντομης αὐτῆς παρουσίας θὰ χρησιμοποιήσω φράση ἀπὸ τὸν Πρόλογο καὶ πάλι τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Εἰδικοῦ Μέρους: «Παίρνοντας ὁ Ἕλληνας νομικὸς τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ Γεωργιάδη στὰ χέρια του, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ Ἐμπράγατο Δίκαιο καὶ τὶς Γενικὲς Ἀρχές του, διαπιστώνει, ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν τριλογία ἐπέτυχε ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος ἔργο ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς στάθμης μὲ βασικὸ ἄξονα τὴν νέα του συμβολὴ στὸ Ἐνοχικὸ Δίκαιο ποὺ εἶναι ἰσοτιμὴ μὲ τὶς σημαντικότερες ἐπιστημονικὲς τάσεις στὸν σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ χῶρο».

Καὶ μίᾳ τελευταία σκέψῃ. Εἶχα καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ χαρακτηρίσει λαμπρῶς τὴν πορεία τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου κατὰ τὸν δέκατο ἕνατο καὶ πρό παντὸς κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι τὸ σκοτεινὸ φάσμα, ποὺ κυριαρχεῖ αὐτὸ τὸν καιρὸ στὴν ἀνώτατη παιδεία, θὰ ἐκλείψει ὀριστικά. Εἶναι Ἐθνικὴ ἐπιταγὴ καὶ ἐπεῖγον χρέος τῆς Πολιτείας.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22^{ΑΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2007

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συνήλθαμε σήμερα στην ανακαινισμένη ανατολική αίθουσα του Μεγάρου της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ νὰ ἐορτάσωμε, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 14 τοῦ Κανονισμοῦ τοῦ Ἰδρύματος, τὴν 186ῆ ἐπέτειο τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν 82α τῆς ιδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας.

Ἄς ξεχάσωμε γιὰ λίγο τὶς καθημερινές μας ἔγνοιες – ἂν θὰ βροῦμε τὴν Πανεπιστημίου ἀνοικτὴ ἢ κλειστὴ, ἢ μήπως αὐξηθεῖ κατὰ ἓνα ἔτος ἡ ἡλικία συνταξιοδοτήσεως – καὶ ἄς προσπαθήσωμε νὰ καταλάβωμε ποῦ βρῆκαν τὸ ψυχικὸ σθένος καὶ τὴν σωματικὴ ἀντοχὴ μερικὲς δεκάδες χιλιάδες Ἑλλήνων, στοὺς ὁποίους συμπαρατάχθηκαν καὶ μὴ ἐλληνόφωνοι ραγιάδες, νὰ ξεσηκωθοῦν ἐναντίον μιᾶς αὐτοκρατορίας πού, παρὰ τὰ προβλήματα τῆς, ἦταν μία μεγάλη δύναμις τῆς ἐποχῆς.

Ἄς διερωτηθοῦμε ἂν τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση περίμεναν οἱ σκλαβωμένοι Ρωμοὶ γιὰ ν' ἀποκτήσουν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία ἢ ἂν ἀποδίδουν καλύτερα τὴν πραγματικότητα τὰ λόγια τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ πρὸς τὸν Χάμιλτον, ὅπως τὰ παραδίδει ὁ Τερτσέτης: Ἐμεῖς ποτὲ συμβίβασμόν δὲν ἐκάμαμεν μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ βασιλεὺς μας ἐσκοτώθη, καμμία συνθήκη δὲν ἔκαμε.

Ἄς σκεφθοῦμε ποιά ἰδανικὰ ἐμφύχωναν τοὺς Ρωμοὺς πού, παραβλέποντας τὴν δυσμενῆ διεθνή συγκυρία, πολέμησαν πεισματικὰ ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια ἐναντίον

τῶν δυναστῶν τους. Τὰ ἰδανικά αὐτὰ συνοψίζονται στὸν τίτλο τῆς προκηρύξεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Ἰασίου, στίς 24 Φεβρουαρίου 1821: *Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος*. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἀφοσίωση στὴν πατρίδα καὶ τὴν θρησκεία καθοδηγοῦσε τοὺς προγόνους μας καὶ στοὺς κατοπινοὺς ἀγῶνες τοῦ γένους. Περιορίζομαι σὲ ἓνα παράδειγμα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ναυμαχία τῆς Ἑλλης ὁ Παῦλος Κουντουριώτης «μέ τὴν πρόβλεψιν τῆς ἀφεύκτου πλέον ναυμαχίας, ἐκρέμασεν εἰς τὸ στῆθος του τὸν σταυρὸν τοῦ Παναγίου Τάφου καί, ὑπεροχος Χριστιανὸς πολεμιστῆς γεμᾶτος ἀλικῆν καὶ μένος δίδει ἀπὸ τὴν γέφυραν τοῦ Ἀβέρωφ πρὸς μετάδοσιν τὸ ἱστορικὸν σῆμα τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1912: *Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὰς εὐχὰς τοῦ Βασιλέως μας, πλέω μεθ' ὁρμῆς ἀκαθέκτου καὶ μετὴν πεποίθησιν πρὸς τὴν νίκην ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ τοῦ γένους*» (Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίον «Ὁ στόλος τοῦ Αἰγαίου» τοῦ μετέπειτα ἀκαδημαϊκοῦ ναυάρχου Δημητρίου Φωκᾶ).

Ἄς σκεφθοῦμε τὴν φοβερὴ ἀγωνία τοῦ πατριάρχη ὅχι νὰ σώσει τὸ σαρκίον του ἀλλὰ νὰ ἀποσοβῆσει τὴν γενικὴ σφαγὴ τοῦ ἀνυπεράσπιστου ποιμνίου του ποὺ ἦταν στὸ ἔλεος τοῦ δυνάστου, ἀγωνία ποὺ τὸν ὀδήγησε στὸν ἀφορισμὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Ἀπεφεύχθη ἔτσι ἡ φοβερὴ αἵματοχυσία ἀλλὰ δὲν γλύτωσε ὁ μέγας ἐκεῖνος ποιμενάρχης. Ἄς θυμηθοῦμε καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ σεῖχουλισλάμη Χατζῆ Χαλίλ Ἐφέντη νὰ ἐγκρίνει τὴν σφαγὴ μετὴν ἐκδοσὴ φετῶ, ἄρνηση ποὺ ἐπλήρωσε μετὴν ζωὴ του.

Ἄς ἀναλογισθοῦμε τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο τῆς ἀκατανόητης γιὰ τὴν σημερινὴ νοοτροπία ἀποφάσεως τῶν σκελεθρωμένων ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τίς κακουχίες πολιορκημένων στὸ Μεσολόγγι Ἑλλήνων, νὰ ἀποκρούσουν ἐπανειλημμένες προτάσεις ἐντίμου παραδόσεως καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἀπέλπιδα Ἔξοδο, στὴν ὁποία σκοτώθηκαν οἱ περισσότεροι, ἐνῶ ἡ τύχη τῶν γυναικοπαίδων, ποὺ ἀναγκαστικὰ παρέμειναν στὴν ἐρειπωμένη πόλη, ἦταν προδιαγεγραμμένη.

Ἄς διδαχθοῦμε ἐπὶ τέλους ἀπὸ τίς φοβερὲς συνέπειες τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων, ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ φέρουν τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνα. Καὶ ἄς μὴν ξεχνᾶμε καὶ τίς θλιβερὲς ἀκρότητες, ὅπως τὴν σφαγὴ τῶν ἀμάχων Τούρκων κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτζᾶς.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Μὲ ἀμέτρητες θυσίες οἱ πρόγονοί μας μᾶς ἐκκληροδότησαν ἓνα ἐλεύθερο κρά-

τος, τὸ ὁποῖο ἐπηύξησαν οἱ ἐπόμενες γενιές, χωρὶς νὰ ἐπιτευχθεῖ, κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος, ἢ ἐθνικὴ ὀλοκλήρωσις. Ὅ,τι ἐπέτυχε ἡ μικρὴ καὶ φτωχὴ Ἑλλὰς ὠφείλετο στὴν ἐργατικότητα καὶ τὸ ἦθος τῶν κατοίκων της. Οἱ ἀρετὲς αὐτὲς φαντάζουσι σήμερα ξεπερασμένες. Παριστάμεθα μάρτυρες τῆς διαλύσεως τοῦ κοινωνικοῦ ἴστού μὲ τίς παράλογες ἀπαιτήσεις καὶ τίς ἰδιοτελεῖς ἐνέργειες διαφόρων ὁμάδων ἀτόμων. Καιρὸς εἶναι νὰ ἀντιστραφεῖ ἡ τάσις αὐτὴ, νὰ καταλάβωμε ὅτι τὰ δικαιώματα, γιὰ τὰ ὁποῖα κοπτόμεθα, προϋποθέτουν ὑποχρεώσεις καὶ νὰ παύσωμε νὰ εἴμαστε οὐραγοὶ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς. Αὐτὸ εἶναι τὸ χρέος μας ἀπέναντι στοὺς ἥρωες, τῶν ὁποίων τιμοῦμε σήμερα τὴν μνήμη.

Σύμφωνα μὲ Ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τῆς Ἀκαδημίας τὸν πανηγυρικὸ τῆς ἡμέρας θὰ ἐκφωνήσῃ ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κύριος Ἀπόστολος Γεωργιάδης. Τὸ θέμα του εἶναι: *Οἱ πηγὲς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821.*

Τὸν παρακαλῶ νὰ ἀνέλθῃ στὸ βῆμα.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ι. Είσαγωγή

Ἡ κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τὸ 1453, ἀπὸ τὸν Ὀθωμανὸ κατακτητὴ βύθισε τὴν ἑλληνορθόδοξη ἐπικράτεια στὸ νότιο ἄκρο τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου στὸ ἀπόλυτο πνευματικὸ ἔρεβος. Οἱ ἱστορικὲς συνθήκες, τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Παρόλα αὐτά, ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὑπόδουλα χρόνια, ἡ ψυχὴ τοῦ ραγιά, καίτοι πνευματικὰ ἀποτελματωμένη, ἀφουγκραζόταν τὸ αἶτημα τῆς ἀποτίναξης τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ ἀνέμενε τὴν ἱστορικὴ συγκυρία, ὅταν θὰ ἄναβε ἡ σπίθα πού θὰ κατέκαιε τὴ δουλικὴ ὑποταγὴ, θὰ διέλυε τὸ πνευματικὸ σκοτάδι, θὰ καταργοῦσε τὴν πολιτιστικὴ ὀπισθοδρόμηση καὶ θὰ πρόσφερε ἔδαφος γόνιμο γιὰ νὰ «ἀναδασωθοῦν» ἡ ἐλευθερία, ἡ ἐλπίδα, ἡ αἰσιοδοξία, ἡ πολιτιστικὴ ἀνάταση.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἤδη τὰ μηνύματα τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης εἶχαν προετοιμάσει ἰδεολογικὰ καὶ πνευματικὰ τὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό νὰ συναισθανθεῖ τὴν ἀδήριτη ἀναγκαιότητα γιὰ ἐθνικὴ χειραφέτηση. Ἄλλωστε, καμία δύναμη δὲν φαινόταν ἱκανὴ νὰ ἀνακόψει τὴ διάδοση τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἠττηθεῖ μόνο στὰ πεδία τῶν ναπολεόντειων μαχῶν¹. Ἡ ἀφήγηση ἑνὸς Γάλλου περιηγητῆ, ὁ ὁποῖος ἐντυπωσιάστηκε τὸ 1776, ὅταν ἕνας καλόγερος τὸν ὑποδέχθηκε στὴν Πάτμο ἀποκαλώντας τὸν Βολταῖρο καὶ τὸν Rousseau εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητος², εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ διάδοση τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μολονότι ἐπι-

1. Βλ. καὶ Ἀλιβιζάτο, Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ συνταγματικὴ ἱστορία, 1981, σ. 22.

2. Βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, 8η ἐκδ. 2002, σ. 70.

κρατούσε σ' αὐτὸν ὁ πνευματικὸς σκοταδισμὸς τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Στὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων εἶχαν συμβάλει ἐξάλλου πολλὰ ἀπελευθερωτικὰ κείμενα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων ἐξέχουσα θέση καταλαμβάνει ἡ «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», ἄγνωστου συγγραφέα, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε στὴν Ἰταλία τὸ 1806 καὶ καλοῦσε τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες νὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων, προκειμένου νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ «Νομαρχία», πολίτευμα δηλαδὴ ὅπου ἄρχουν οἱ νόμοι, στὸ ὄνομα τῆς «Ἀρετῆς», τῆς «Ὁμοιότητος» καὶ τῆς «Ἀδελφότητος»³.

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες εἶχε φθάσει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου καὶ ἔτσι τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 1821 οἱ Ἕλληνες, ὑποταγμένοι ἕως τότε στὰ κελεύσματα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ὄρθωσαν τὸ ἐθνικὸ τους ἀνάστημα, ὑψώνοντας τὸ λάβαρο τῆς ἐπανάστασης καὶ συμπυκνώνοντας τὴν οὐσία τοῦ ἐπαναστατικοῦ τους ἀγώνα στὸ δημῶδες σύνθημα «ἐλευθερία ἢ θάνατος». Ἡ ἐπανάσταση εἶχε πιά ξεκινήσει· ὁ δρόμος πρὸς τὴ δημιουργία, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ἐνὸς ἀνεξάρτητου, ἐνιαίου ἐλληνικοῦ κράτους⁴ ἦταν πλέον χωρὶς ἐπιστροφή.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων ὅμως σήμανε ταυτόχρονα καὶ τὴν κατάλυση ὁποιοδήποτε δεσμοῦ ὑποτελείας στοὺς Ὀθωμανοὺς. Ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία σήμαινε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ ἀπόρριψη τοῦ μέχρι τότε νομικοῦ καθεστῶτος ρύθμισης τῶν σχέσεων τῶν ὑποδούλων καὶ δημιουργία ἀντίστοιχα μᾶς νέας ἔννομης τάξης στὶς ἀπελευθερωμένες ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ περιοχές⁵. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες ἔσπερξαν νὰ ρυθμίσουν τὰ σχετικὰ ζητήματα σὲ ὅλα τὰ συνταγματικὰ κείμενα, τοπικὰ καὶ ἐθνικὰ, τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης ὅσο καὶ μετὰ τὸν τερματισμὸ τῆς.

Ὡστόσο, τὸ «νέο» δίκαιο πού θὰ ἐκαλεῖτο νὰ ρυθμίσει ἐφεξῆς τίς ἰδιωτικὲς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦταν καὶ τόσο «νέο», ἀλλὰ προερχόταν ἀπὸ πηγὲς δι-

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ.π., 48, 328· Νοῦτσος, Ἑλληνικὴ Νομαρχία. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τῆς, 1982.

4. Παπαντανίου, "Τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821", Ἄρμ. 30 (1976), 249.

5. Πρβλ. καὶ Τριανίνο/Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, Ἱστορία Δικαίου, 3η ἐκδ. 2002, σ. 315.

καίου του πρόσφατου αλλά και πιο μακρινού ιστορικού παρελθόντος. Αυτό πρέπει να θεωρηθεί βέβαια ως αυτονόητη απόληξη των περιρρεουσών τότε ιστορικοκοινωνικών εξελίξεων. Το κλίμα, δηλαδή, και οι συνθήκες της επαναστατικής περιόδου δεν ευνουσαν από τα πράγματα την ώριμη και συστηματική επεξεργασία ενός άρτιου νέου νομικού καθεστώτος. Γι' αυτό και η διαμόρφωση των πηγών του αστικού δικαίου κατά την επανάσταση του '21 συντελέστηκε με γνώμονα παραδεδομένες αρχές και συνήθειες επί βυζαντινής κυριαρχίας και ακολουθώντας επί της τουρκοκρατίας.

II. Η ρύθμιση των ιδιωτικών σχέσεων των Ελλήνων από την εποχή του Βυζαντίου μέχρι και πριν από την επανάσταση του '21

Το βυζαντινό δίκαιο, που ίσχυε στον έλλαδικό χώρο πριν και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Όθωμανούς, εξέφραζε ουσιαστικά το πάσαι ποτέ κραταιό δίκαιο των Ρωμαίων, όπως αυτό είχε αποτυπωθεί στην κωδικοποίηση του Ίουστινιανού (527-565) και μεταφράστηκε στα ελληνικά από τους καθηγητές των Νομικών Σχολών της Κωνσταντινούπολεως και της Βηρυτού στο πλαίσιο της διδασκαλίας τους⁶. Βέβαια, η κωδικοποίηση αυτή συμπληρώθηκε μεταγενέστερα με τις λεγόμενες Νεαρές (διατάξεις) του Ίουστινιανού, οι οποίες επέφεραν στο Corpus iuris civilis σημαντικές μεταβολές σε θέματα, όπως στο δίκαιο του γάμου και της κληρονομικής διαδοχής⁷. Αυτό δεν μπορεί να άναμέσει το αντικειμενικό γεγονός της σύνδεσης, μέσω του Ιουστινιάνειου νομοθετικού έργου, του βυζαντινού δικαίου με το δίκαιο των Ρωμαίων. Ούτε όμως σημαίνει ότι το βυζαντινό δίκαιο ήταν «άμιγώς» ρωμαϊκό. Ήδη από την εποχή του Ίουστινιανού, η μετάβαση από το Imperium Romanum στο Imperium Christianum επέφερε αλλοιώσεις στον καθαρό ρωμαϊκό χαρακτήρα

6. Τριανταφυλλόπουλος, "Το ελληνικόν ιδιωτικόν δίκαιον κατά τὸ δέκατον ἔνατον αἰῶνα", Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν Γ' τόμο «Ἐπιστῆμαι» τοῦ Πανελληνίου Λευκώματος τῆς Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, 1924, σ. 5.

7. Τριανός/Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, ὁ.π., σ. 202· Τριανός, Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου, 2η ἔκδ. 1999, σ. 157 ἐπ.

του δικαίου, ἐνῶ ἐμφανῆς ἦταν σέ βάθος χρόνου καί ἡ ἐπιρροή πού ἄσκησε πάνω του τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Γεώργιος Μαριδάκης, «... τὸ δίκαιο ἐδιδάσκετο ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν συγγραμμάτων τῶν κλασσικῶν Ρωμαίων νομικῶν, ἀλλὰ εἰς γλῶσσαν ἑλληνικὴν, καί μὲ μέθοδον, ἣτις φεύγουσα τὴν περιπτωσιολογίαν, εἰς ἣν ἠρέσκοντο οἱ ἐρμηνευόμενοι ρωμαῖοι συγγραφεῖς, ἀνεζήτει κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἑλληνικῆς διαλεκτικῆς, γενικὰς ἀρχὰς καί συστηματικὰς ἀναπτύξεις, χωρὶς νὰ δευλιᾶ πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς καί νέων τεχνικῶν ὄρων»⁸.

Τὸ δὺσχερηστο, ὅμως τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας ὀδήγησε ἀργότερα, ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-912), στὴ θέσπιση τοῦ σπουδαιότερου μεταῖουστινιάνειου νομοθετικοῦ μνημείου, τῶν Βασιλικῶν. Τὰ Βασιλικά ἀποτελοῦν σέ μεγάλο βαθμὸ σχολιασμένη παράφραση στὰ ἑλληνικά τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας⁹. Συντίθενται ἀπὸ ἐξήντα βιβλία¹⁰, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα (10-53) ἀναφέρονται εἰδικὰ στὸ ἀστικὸ δίκαιο. Τὰ Βασιλικά ἐμελλε νὰ ἀφήσουν γιὰ αἰῶνες τὸ στίγμα τους ἐπάνω στὸ νομικὸ περιβάλλον τοῦ εὐρύτερου ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ εἰρωνεία ὅμως εἶναι ὅτι αὐτὸ δὲν ἐγίνε μέσω τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς τῶν ἐφαρμοστῶν τοῦ δικαίου μὲ τὸ σῶμα τῶν Βασιλικῶν αὐτῶν καθεαυτά, ἀλλὰ μέσω τῆς ἀπρόσμενα μεγάλης ἀπήχησης μιᾶς ἰδιωτικῆς συλλογῆς μὲ χωρία τῶν Βασιλικῶν καὶ ἄλλων πηγῶν τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου πού δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ διάσημη «Ἐξάβιβλος» τοῦ Ἀρμενόπουλου. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς λόγιας νομικῆς ἐπιστήμης καὶ διετέλεσε νομοφύλακας καὶ κριτῆς στὴ Θεσσαλονίκη¹¹. Τὸ εὐσύνοπτο ἐγχειρίδιό του, ἡ «Ἐξάβιβλος», κέρδισε τοὺς ἀναγνώστες γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν πρακτικότητά του, γεγονός πού συνέτεινε στὸ νὰ διαδοθεῖ τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση.

8. Μαριδάκης, «Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ τοῦ ἰσχύοντος ἐν Ἑλλάδι ἀστικοῦ δικαίου», Θεμ. ΝΑ', 268.

9. Βλ. σχετικὰ Τριανταφυλλόπουλο, ὁ.π., σ. 5-6· Πετρόπουλο, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου μέχρι τοῦ 1821, 1934, σ. 86 ἐπ. Σταθόπουλο, «Τὰ ἔθιμα, ὁ Maurer καὶ ἡ νομοθετικὴ πολιτικὴ στὸν τομέα τοῦ ἀστικοῦ δικαίου τὸν 19ο αἰῶνα», Ἀρμ. 46 (1992), 467, 469.

10. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία «ἐξητάβιβλος».

11. Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 99· Πιτσάκης, Ἡ σημασία τοῦ νομικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου (ἀνάτυπο), 2002· ὁ ἴδιος, Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος, 1971.

Κι ἐνῶ τὸ γραπτὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο ἀκολούθησε τὴν ἐν λόγῳ ἐξελικτικὴ πορεία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ καθημερινότητά τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν «Βυζαντινῶν» ἀνέδειξε ὡς παράλληλο πυλώνα ρύθμισης τῶν βιοτικῶν τους σχέσεων μία ἄλλη πηγὴ δικαίου: τὸ ἔθιμο. Αὐτὸ τὸ δίκαιο, τὸ ὀνομαζόμενο καί «λαϊκό», εἶχε τὴν κυρία πηγὴ του στὸ ἐλληνιστικὸ καὶ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο¹². Συνδεόταν μὲ τὴ «δημῶδη», λαϊκὴ παράδοση καὶ ρύθμιζε κατὰ κύριο λόγο τις οἰκογενειακὲς καὶ κληρονομικὲς σχέσεις τῶν κατοίκων τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας¹³.

Ἡ νομικὴ κατάστασις, ὅπως αὐτὴ εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀπρόσμενα ἔμεινε σχεδὸν ἀλώβητη καὶ μετὰ τὴν ἄλωσις, ὅποτε οἱ Ἕλληνες ὑποτάχθηκαν στοὺς Τούρκους. Ἔτσι, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς ἡ «Ἐξάβιβλος» τοῦ Ἀρμενόπουλου δέσποζε στὸν χῶρο τοῦ ἀστικού δικαίου, χωρὶς βέβαια νὰ παραγνωρίζεται καὶ ὁ δικαιοθετικὸς ρόλος ἄλλων συλλογῶν, στὶς ὁποῖες μπορούσε κανεὶς νὰ βρεῖ τὸ ἐν χρήσει βυζαντινὸ δίκαιο¹⁴. Παράλληλα, ἀναπτύχθηκε καὶ πλούσιο ἐθμικὸ δίκαιο, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας¹⁵. Οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες καὶ συντεχνίες

12. Τριανταφυλλόπουλος, ὁ.π., 6.

13. Τριανταφυλλόπουλος, ὁ.π., 6.

14. Βλ. καὶ Πετρόπουλο, ὁ.π., σ. 110-111· Geib (μετάφρ. Αὐθῆ-Καλκάνη), Παρουσίαση τῆς κατάστασης τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὸν ἐρχομὸ τοῦ βασιλιᾶ Ὁθωνα τοῦ Α', 1835, σ. 70.

15. Πηγὴ τοῦ ἀστικού δικαίου ἕως τὴν ἐπανάστασις τοῦ '21 ἦταν βέβαια καὶ τὸ τουρκικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο ἐφαρμοζόταν σὲ ὁρισμένες ἐννομες σχέσεις, π.χ. κτηματικὲς συναλλαγές (Σταθόπουλος, Ἀρμ. 1992, 466), ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις εἰσχωροῦσε στοὺς θεσμοὺς τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου καὶ ἐπιδρούσε στὴν περαιτέρω διαμόρφωσή τους. Στὴν Πελοπόννησο π.χ. ἀναπτύσσεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασις τοῦ τουρκικοῦ δικαίου τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ θεσμὸς τοῦ «βιταλιτίσιου» (Παναζόπουλος, «Γένεσις καὶ ἀνέλιξις τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ΕΕΑΝ, τ. 67ος, 1949, 31 [18]). Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ἡ συνολικὴ ἐπιρροή τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου στὶς ἀστικές σχέσεις τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων ἦταν ἀπὸ ἰσχύη ἕως ἀνύπαρκτη. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐξηγεῖται πρωτίστως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ θρησκεία τοῦ κατακτητῆ ἐπέβαλλε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη στὶς ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις ἀλλαθρήσκων, ἰδίως στοὺς τομεῖς τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τὸν σκληρὸ πυρῆνα τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου (ἔτσι καὶ Τριανταφυλλόπουλος, ὁ.π., 7· Παππούλιας, Τὸ ἐλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει, 1912, σ. 29). Πέραν τούτου, δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαρατήρητη καὶ ἡ πολιτισμικὴ ἀνωτερότητα τοῦ ὑπόδουλου γένους ἔναν-

εφήρμοζαν τοπικά έθιμα, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε μὲν προσέγγιζαν ἀντίστοιχες διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἄλλοτε ὅμως ὄχι¹⁶. Μάλιστα, σὲ ἀρκετὰ νησιά, ὅπου οἱ συνθήκες ἦταν περισσότερο πρόσφορες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου, βρίσκουμε ἤδη ἀπὸ τὸν δέκατο ἑβδομο καὶ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα καταγραμμένες τὶς πιὸ σημαντικὲς συνήθειες¹⁷.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ποὺ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας γνώρισε πλήρη νομοθετικὸ μαρασμό, ὁ ἑλληνισμὸς τῶν παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν ἐπέδειξε ἔντονη νομοθετικὴ δραστηριότητα¹⁸. Κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ Φαναριῶτες ἡγεμόνες τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας συνέβαλαν στὴ διαφύλαξη τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, μέσω τῆς ἐκδόσης κωδικοποιητικῶν ἔργων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἐξέχουσα θέση καταλαμβάνουν ὁ Πολιτικὸς Κώδικας τῆς Μολδαβίας τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη (1773-1821) καὶ ὁ Βλαχικὸς Κώδικας τοῦ Ἰωάννη Καρατζᾶ (1760-1844)¹⁹.

Τὸ δίκαιο αὐτό, λοιπόν, κατὰ βάση βυζαντινορωμαϊκὸ ἀλλὰ μὲ πολλὲς συμπληρώσεις καὶ μεταρρυθμίσεις μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων, ἦταν ὁ νομικὸς φάρος τῶν Ἑλλήνων μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅποτε καὶ ἄρχισε ὁ ἐθνικὸς

τι τῶν Τούρκων, ἀνωτερότητα ποὺ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐπικράτηση τοῦ τουρκικοῦ τρόπου ζωῆς στὴν καθημερινότητα τῶν Ἑλλήνων. Τὰ προνόμια ἄλλωστε αὐτοδιοίκησης ποὺ χορήγησαν οἱ σουλτάνοι στοὺς Ἕλληνες δὲν ἀποδεικνύουν μόνον τὴ θέληση τοῦ κατακτητῆ νὰ οἰκοδομήσει σχέσεις συνεργασίας μὲ τοὺς κατακτημένους, ἀλλὰ ἀποκαλύπτουν καὶ τὴν ἐγγενῆ ἀδυναμία τοῦ πρώτου νὰ παράσχει ἔστω καὶ τὶς στοιχειώδεις ὑπηρεσίες ἐσωτερικῆς διοίκησης τῶν ἐπαρχιῶν του. Παρόλα αὐτὰ δὲν εἴλεπαν καὶ οἱ περιπτώσεις, ὅπου τὸ τουρκικὸ δίκαιο ἐφαρμόζοταν ἐντελῶς καιροσκοπικά. Δηλαδή, ἐνῶ ὁ Τούρκος δικαστής, ὁ καδής, ἔπρεπε κατὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν μεταξὺ Ἑλλήνων νὰ ἐφαρμόζει τὸ δίκαιο τῶν ἀντιδίκων, αὐτὸ σπάνια συνέβαινε λόγω τῆς «ἀγραμματοσύνης» τῶν καδῶν ἢ λόγω ἐφαρμογῆς τοῦ τουρκικοῦ δικαίου ἀπὸ ἐθνικὸ φανατισμὸ (Πετρόπουλος, ὁ.π., σ. 107).

16. Τρωάνος/Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, ὁ.π., σ. 315.

17. Geib, ὁ.π., σ. 70.

18. Τρωάνος/Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, ὁ.π., ἀρ. 296.

19. Οἱ δύο αὐτοὶ Κώδικες συντάχθηκαν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ δημοσιεύθηκαν τὸ 1817 στὴ Μολδαβία ὁ πρῶτος, τὸ 1818 στὴ Βιέννη ὁ δεύτερος. Ἀμφότεροι βασίζονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Δίκαιο, στὸν γαλλικὸ Κώδικα τοῦ 1804, τὸν Κώδικα τῶν δύο Σικελιῶν καὶ τὸν αὐστριακὸ Κώδικα τοῦ 1811.

ἀπελευθερωτικός αγώνας, και ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση διαμόρφωσης τοῦ ἀστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης²⁰.

III. Ἡ νομοθετικὴ πολιτικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν συνελεύσεων στὸ πεδίο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου

Οἱ ἐπαναστατικὲς συνελεύσεις, προκειμένου νὰ διαμορφώσουν τὸ νομικὸ πλαίσιο πού θὰ ρύθμιζε τὶς ἰδιωτικὲς σχέσεις τῶν ὑπηκόων τοῦ ἀρτιγέννητου ἑλληνικοῦ κράτους, τέθηκαν ἐνώπιον ἑνὸς σοβαροῦ διλήμματος: Τὸ ἔθνικὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο θὰ δανειζόταν τὴ νομικὴ παρακαταθήκη ξένων ἔννομων τάξεων ἢ μήπως αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ στὰ δικά του πόδια εἴτε μὲ τὴ δημιουργία νέων νομοθετικῶν κειμένων εἴτε μὲ τὴν ἐπιλογή τοῦ νομικοῦ συστήματος τῆς πάλαι ποτὲ σφύζουσας – πολιτισμικὰ καὶ κοινωνικὰ – βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας; Τὸ διλήμμα αὐτὸ ἀφοροῦσε ὅλες τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις πού συμμετείχαν στὶς συνελεύσεις καὶ ἦταν ἐπιφορτισμένες μὲ τὴν ἐπιλογή τῆς καλύτερης λύσης γιὰ τὸ ἔθνος, ἥτοι τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Κλήρου, τοὺς δημογέροντες καὶ ἐν γένει ἐκπροσώπους τῆς ἄρχουσας ἀστικῆς τάξης, τοὺς ἐκπροσώπους τῆς τάξης τῶν ἐμπόρων, καθὼς καὶ τοὺς «ὀπλαρχηγούς», ἀνθρώπους πού προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὰ πεδία τῶν μαχῶν.

Κατ' ἀρχάς, ἡ αὐτόφωτη παραγωγή νομοθετικοῦ ἔργου δὲν θὰ μπορούσε νὰ συγκεντρώσει πολλοὺς ὑποστηρικτές, δεδομένου ὅτι κάτι τέτοιο ἀπαιτοῦσε χρόνο, ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομὴ καὶ ἔμφυχο δυναμικὸ, προϋποθέσεις πού δὲν ὑφίσταντο κατὰ τὴ χρονικὴ ἐκείνη περίοδο, ὅπου πρωταρχικὴ ἔγνοια τῶν ἐπαναστατημένων ἦταν ἡ ἐδραίωση καὶ – σὲ τελικὴ φάση – ἡ εὐόδωση τοῦ ἀγώνα τους. Ἡ λύση θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἄμεση. Ἀργότερα, καὶ ἐφόσον τὸ ἐπέτρεπαν οἱ συνθήκες, τὸ ἑλληνικὸ κράτος θὰ μπορούσε νὰ ἐπιληφθεῖ τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσει ἓνα νομικὸ σύστημα ἄρτιο καὶ προσαρμοσμένο στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

Μία καθαρὴ ἀπὸ συναισθηματικὲς φορτίσεις θεώρηση τῶν πραγμάτων τότε θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποδοχὴ τῆς προοπτικῆς νὰ μεταφερθοῦν στὸ νο-

20. Τουρτόγλου, Μελετήματα ἱστορίας ἑλληνικοῦ δικαίου, τόμ. 4, 2004, σ. 76.

μικό σύστημα του ελληνικού κράτους ξένα νομοθετικά κείμενα, τὰ ὅποια εἶχαν ἤδη δοκιμαστῆ στις δυτικές κοινωνίες καὶ σίγουρα εἶχαν τὸ πλεονέκτημα ὅτι διέθεταν ἀριότητα καὶ πληρότητα στις ρυθμίσεις τους. Ἐξάλλου, ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ γαλλικὸς ἐμπορικὸς κώδικας ἐφαρμοζόταν στις ἐμπορικὲς συναλλαγές τῶν Ἑλλήνων²¹. Πέραν τούτου, ἡ προοπτικὴ εἰσαγωγῆς ξένου δικαίου ἔθελγε μερίδα τῶν ἐκπροσώπων στις ἐπαναστατικὲς συνλεύσεις, διότι αὐτὴ ἡ προοπτικὴ κάλυπτε ἐν μέρει τὴν ἀνάγκη τῶν ἐξεγερμένων νὰ προσδεθοῦν σὲ μία ἰσχυρὴ ἐπικράτεια μὲ πολιτικούς δεσμούς καὶ γενικότερα νὰ ἔρθουν σὲ στενότερη ἐπαφή μὲ τὴν ὑπόλοιπη χριστιανικὴ Εὐρώπη²². Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἡ γαλλικὴ νομοθεσία ἦταν αὐτὴ πού τράβηξε περισσότερο τὴν προσοχὴ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων. Τὸ διεθνὲς παράστημα ἰσχύος τοῦ γαλλικοῦ κράτους, οἱ δημοφιλεῖς ἀρχές τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ἡ σαφὴνεια καὶ ἀπλότητα τῶν γαλλικῶν νομοθετικῶν κειμένων, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ πού κυβερνοῦσαν τότε τὰ κοινὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα εἶχαν λάβει τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευσή τους στὴ Γαλλία εἶναι οἱ κυριότεροι παράγοντες πού ἐξηγοῦν αὐτὴν τὴν προτίμησιν πρὸς τὴ γαλλικὴ νομοθεσία²³.

Ὅμως, ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο θὰ δημιουργοῦσε ταυτόχρονα, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἀνεπιθύμητους συνειρμούς ἀναφορικά μὲ μία μορφή ἐκ νέου «ὑποδοῦλωσης» σὲ ξένες δυνάμεις. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἐνόσω τὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα βρισκόταν

21. Πράγματι, ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα βρῆκε καθολικὴ ἀπὴχηση στους κόλπους τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου τὸ γαλλικὸ δίκαιο καὶ ἰδίως στὰ νησιά, ὅπου οἱ κάτοικοί τους, κατὰ τὸ πλεῖστον ἔμποροι, μὲ τὰ συχνὰ θαλασσινὰ ταξίδια τους ἔρχονταν σὲ ἐπαφή μὲ τὴν πολιτισμένη Εὐρώπη καὶ γίνονταν κοινωνοὶ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν συνθημῶν τους.

22. Βλ. καὶ Ζέπος, Τὸ νεώτερον ἑλληνικὸν δίκαιον (1821-1934) καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη παρ' Ἑλλήσι, 1934, σ. 1· Geib, ὁ.π., σ. 129, ὅπου καὶ ἀναφέρεται ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ συνειδητοποίησιν τῆς ἀναγκαιότητος πρόσδεσης μὲ τὴν ὑπόλοιπη χριστιανικὴ Εὐρώπη τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ἀντικαθιστοῦν ὅλο καὶ περισσότερο τὴν πατροπαράδοτη ἑλληνικὴ φορεσιὰ μὲ τὰ λεγόμενα φράγκικα ρούχα.

23. Ζέπος, ὁ.π., σ. 1 ἐπ'· Geib, ὁ.π., σ. 130. Στους θιασῶτες τῆς τάσης πού ἀπέβλεπε στὴν εἰσαγωγὴ τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας συγκαταλέγονταν καὶ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ ὁποῖος ἤδη πρὶν κατέλθει στὴν Ἑλλάδα εἶχε τὴ γνώμη ὅτι οἱ γαλλικοὶ κώδικες ἦταν ἐκεῖνοι πού μπορούσαν «νὰ μᾶς φωτίσουν καλλίτερα» (βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλο, «Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 23 (1948), σ. 474).

ακόμη σέ εξέλιξη, ἡ ἐθνικιστικὴ ζέση ἦταν ἔντονη καὶ δέσποζε στὴ συνείδηση καὶ τὴν καρδιά ὄλων τῶν φορέων τῆς ἐπανάστασης. Δὲν ἦταν λοιπὸν παράξενο ὅτι οἱ πρῶτες τοπικὲς καὶ ἐθνικὲς συνελεύσεις προσανατολίστηκαν στὸ νὰ ὀρίσουν ὡς ἰσχύον δίκαιο τὸ δίκαιο πού γνώριζαν αἰῶνες τώρα οἱ ὑπόδουλοι μέχρι πρό τινας Ἕλληνες.

Ἡ πρόθεση ὅμως αὐτῆς τῆς πλειοψηφίας τῶν φορέων τῆς ἐπανάστασης ἐνεῖχε καὶ ἡ ἴδια περαιτέρω διχαστικὰ σημεῖα. Ποιὸ ἦταν τὸ δίκαιο πού γνώριζαν ἐπὶ αἰῶνες οἱ τουρκοκρατούμενοι Ἕλληνες; Ὅλες οἱ τάξεις πού θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν λόγο στὶς συνελεύσεις, καὶ κυρίως ὁ κλῆρος καὶ οἱ κοτζαμπάσηδες, ὑποστήριζαν ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπωνόταν στὰ Βασιλικά ἢ στὴν «Ἐξάβιβλο» τοῦ Ἀρμενόπουλου. Ὁ ἀπλὸς λαὸς ὅμως ἀφουγκραζόταν καὶ τὸ δημῶδες δίκαιο, ἤτοι τὰ ἔθιμα πού εἶχαν καθιερωθεῖ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ ρύθμιζαν καὶ αὐτὰ τὶς ἰδιωτικὲς σχέσεις τῶν πολιτῶν.

Κατ' ἀρχάς, κι αὐτὸ ἰσχύει γενικὰ γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις, στὴν προτίμηση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καθρεπτιζόταν ἡ λαχτάρα ὄλων τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐπαναπροσδιορίσουν τὴν ἐθνικὴ τους ταυτότητα, ἀποκαθιστώντας τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ γένους μὲ τὸ Βυζάντιο²⁴. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ δίκαιο καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς καθεστῶτος νομικῆς συνέχειας μεταξύ Βυζαντίου καὶ νεότερου ἐλληνικοῦ κράτους θεωροῦνταν ὡς τὸ μέσο γιὰ νὰ ἀναγνωρισθεῖ αὐτὸ τὸ νέο ἐλληνικὸ κράτος ὡς «διάδοχος» τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μὲ ὅ,τι αὐτὸ μπορεῖ νὰ σήμαινε καὶ γιὰ μελλοντικὲς ἐδαφικὲς διεκδικήσεις²⁵.

Πέραν αὐτοῦ, ὁ Κλῆρος ἐπιδίωκε τὴν ἐπιβολὴ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, διότι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐδραιώσει τὴ δικαστικὴ δικαιοδοσία, τὴν ὁποία τοῦ εἶχε ἀναγνωρίσει ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑπὸ τὴ μορφή προνομίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Ἄς μὴ λησμονεῖται ὅτι ἐκείνη τὴ «σκοτεινὴ» περίοδο ἡ σύνοδος πού συνεδρίαζε στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ πρόεδρο τὸν

24. Ἡ πρόθεση τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων νὰ ἀνασυνδεθεῖ πολιτικὰ τὸ νεοσύστατο κράτος μὲ τὴν ἀνατολικὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία πού καταλύθηκε μὲ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως προβάλλεται μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια στὴν πρώτη φράση τῆς Διακήρυξης τῆς Ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴν Α' Ἐθνικὴ Συνέλευση (15 Ἰανουαρίου 1822), γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρακ. σημ. 50.

25. Πρβλ. καὶ Τρωιάνο, ὁ.π., σ. 318 ἐπ.: Τρωιάνο/Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, ὁ.π., σ. 316· Σταθόπουλο, Ἄρμ. 1992, 468· Ζέπο, ὁ.π., σ. 1.

Οικουμενικό Πατριάρχη αποτελούσε τὸ ἀνώτατο ἑλληνικὸ δικαστήριον, τὸ ὁποῖο δίκαιε κατ' ἔκκληση σὲ τελευταῖο βαθμὸ τῆς πολιτικῆς ἀποφάσεις τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἔχοντας ὡς μέτρο δικανικῆς κρίσης τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο συμπληρωνόταν μὲ τὸ κανονικὸ δίκαιο²⁶.

Στὴν ἐπιβολὴ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δίκαιου ἡ Ἐκκλησία εἶχε πολύτιμο ἀρωγὸ τὴν ἀστική ἄρχουσα τάξη, ἥτοι τοὺς προκρίτους καὶ τοὺς δημογέροντες, ἀλλὰ καὶ τοὺς Φαναριῶτες. Ἐκπρόσωποι τῆς ἀρχουσας ἀστικῆς τάξης, οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ δημογέροντες, θεωροῦσαν τὸ νομικὸ καθεστῶς πὺ καθιέρωνε τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸ δίκαιο ὡς τὸ καταλληλότερο γιὰ τὴ διασφάλιση ὀρισμένων τουλάχιστον προνομίων πὺ εἶχαν ἀποκτήσει τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας²⁷. Ὅσο γιὰ τοὺς Φαναριῶτες, προφανῶς κάτω ἀπὸ μία ρομαντικὴ διάθεση χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείονται ἐκ μέρους τους καὶ ὠφελμιστικὲς βλέψεις, διέκειντο θετικὰ πρὸς τοὺς νόμους τῶν βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, καθότι ἐμποτισμένοι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς λόγιας παράδοσης²⁸.

Στὸν παραμερισμὸ τῶν ἐθίμων συνέτεινε καὶ τὸ γεγονός ὅτι, ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ αὐτά, διαπλάστηκαν τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας καὶ ἦταν συνειρμικὰ ἢ καὶ οὐσιαστικὰ συνδεδεμένα μὲ τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς²⁹. Ἐπιγράτησε, λοιπόν, ἡ ἀποψη ὅτι, ὅπως ἦταν αὐτονόητο πὺς τὸ τουρκικὸ δίκαιο καταρ-

26. Πανταζόπουλος, Ἐκ τῆς λόγιας παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πηγῶν τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου, 1947, σ. 152· Χριστοφίλοπουλος, "Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον", εἰς: Δίκαιον καὶ Ἱστορία, 1973, σ. 244 ἐπ.· Τουρτόγλου, Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμ. 4, 2004, σ. 76 ἐπ. Ἡ παροχὴ τῶν προνομίων ἀπὸ τοὺς Τούρκους στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες εἶχε μὲν ὡς ἀφετηρία τὴ γενικὰ ἀνεκτικὴ στάση τοῦ Ἰσλάμ ἀπέναντι στοὺς Χριστιανούς καὶ Ἑβραίους (καὶ τῆς Βίβλου) μὲ βάση τῆς διατάξεις τοῦ Κορανίου καὶ τοῦ Ἱεροῦ Νόμου (Σαρία), πρέπει ὅμως παράλληλα νὰ ληφθῆ ὑπόψη καὶ ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα (βλ. σχετικὰ Παρασκευᾶ Κονόρτα, Ὄθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (17ος-ἄρχες 20οῦ αἰῶνα), 1998· Δημ. Ἀποστολόπουλο, Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες, 2003, σ. 105-124).

27. Τρωάνος, "Ἀπὸ τὴν «Ἐξάβιβλο» στὰ «Βασιλικά»", ἘλλΔνη 31 (1990), 697, 698.

28. Πανταζόπουλος, ὁ.π., σ. 123, 154.

29. Γιὰ τῆς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὰ διαμορφωθέντα κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας νομικὰ ἔθιμα βλ. Τουρτόγλου, Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμ. 1, 1984, σ. 285 ἐπ. καὶ τόμ. 2, 1993, σ. 79 ἐπ.

γήθηκε σιωπηρά ως λείψανο τῆς μισητῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ἔτσι καί τὰ ἔθιμα θά ἔπρεπε νά παραγκωνιστοῦν ὡς θεσμός, τόν ὁποῖο ἐξέθρεψε τὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶχε κάνει καί ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση γιὰ τὰ ἔθιμα πού εἶχαν δημιουργηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα³⁰.

Ἐξάλλου, τὸ ἐθνικὸ δίκαιο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ὁποιοσδήποτε αἰτιάσεις τοῦ προσῆπταν οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις πού τὸ ἀντιστρατεύονταν, εἶχε καί ἐγγενεῖς ἀδυναμίες, οἱ ὁποῖες δὲν μπορούσαν παρὰ νά ληφθοῦν ὑπόψη ἀπὸ τίς ἐπαναστατικὲς συνελύσεις κατὰ τὴν προσπάθειά τους νά θέσουν τὰ θεμέλια οἰκοδόμησις ἑνὸς νομικοῦ καθεστῶτος πού θά προσδιόριζε τὸ νομικὸ μέλλον τοῦ νεοσύστατου κράτους.

Κατὰ πρῶτον, πολλὰ ἔθιμα δὲν ἐμφάνιζαν σταθερότητα καί δημιουργοῦσαν ἀβεβαιότητα καί ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειά τους ἢ, τουλάχιστον, ὡς πρὸς τὴν ὁμοιόμορφη ἐφαρμογή τους³¹. Ἐπίσης, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις παρουσιάζονται ὡς ἔθιμα-συνήθειες, γιὰ τίς ὁποῖες μπορεῖ εὐλόγα νά ἀμφισβητήσῃ κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ ὅτι πρόκειται γιὰ δεσμευτικούς κανόνες, δηλαδὴ κανόνες ἐφοδιασμένους μὲ τὴν *opinio juris*³².

Κατὰ κύριον λόγο, ὅμως, τὸ ἐθνικὸ δίκαιο τὸ χαρακτήριζε πολυμορφία, γεγονός πού φόβιζε τοὺς ἀρμόδιους φορεῖς ὅτι θά ὑπονόμευε τὴν πολιτικὴ ἐνότητα τοῦ ἔθνους³³. Ἡ πολυμορφία αὐτὴ τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου παρεμπόδιζε ἐπιπλέον τίς

30. Παπαντωνίου, Ἄρμ. 1976, 255.

31. Σταθόπουλος, Ἄρμ. 1992, 470.

32. Σταθόπουλος, ὁ.π., ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τέτοια ἔθιμα, ὅπως π.χ. τὸ ἔθιμο κατὰ τὸ ὁποῖο «ὁ ἀραβωναστικὸς δὲν ἐπιτρεπόταν οὔτε νά πατήσῃ στὸ σπίτι τῆς μνηστῆς του, ἀλλὰ οὔτε καί νά τὴν δεῖ πουθενά ἄλλου» ἢ τὴ νησιώτικη συνήθεια κατὰ τὴν ὁποία «ἕνας εὐπόλητος πολίτης δὲν ἔδινε ποτὲ ἀπόδειξη γιὰ χρήματα πού εἶχε δανεισθεῖ ἀλλὰ ἀπλῶς σημειῶνε τὸ δάνειο στὰ βιβλία του».

33. Τὰ ἔθιμα διέφεραν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ νησί σὲ νησί καί ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νά κυριαρχήσουν στὴν ἐπικράτεια μερικότερα δίκαια καί ἔτσι νά διατηρηθεῖ τὸ στενὸ τοπικιστικὸ πνεῦμα. Τοὺς φόβους αὐτοὺς ἐκφράζει, τὸ 1825, σὲ ἐγγραφοῦ του πρὸς τὸ «ἐπαρχεῖον τῶν νήσων Μυκόνου καί Σύρα» καί ὁ Ὑπουργὸς τοῦ Δικαίου Ἰωάννης Θεοτόκης, ὅπου σημειώνει: «Δέν δύναται νά συγκατανεύσῃ τὸ Ὑπουργεῖον τοῦτο εἰς τὸ νά ἐπικυρώσῃ τὰς τοπικάς, ὡς μερικάς, συνηθείας τῆς νήσου ταύτης, αἱ ὁποῖαι σχεδὸν ἐπέχουν τόπον νόμου· διότι ἡ Ἑλλάς ἐνωμένη εἰς ἓν διὰ τοῦ πολιτικοῦ της χάριτος, δὲν ὑποφέρει ποτὲ νά διοικῆται ἀπὸ μερικοὺς νόμους, ἀλλ' ἀνάγκη πᾶσα νά εἶναι κοινός ὁ χάριτος οὗτος εἰς ὅλους τοὺς πολίτας, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νά καταρθώσῃ τὸ κοπούμενον· τουτέστιν οὐ μόνον τὴν πολιτικὴν ἑνωσιν, ἀλλὰ καί ἠθικὴν καί ἀδελφικὴν κοινωνίαν, τὴν ἀσφάλειαν καί ἐντελῆ εὐδαι-

συναλλαγές και τις παραγωγικές σχέσεις, ενώ η αστική τάξη ήταν προφανές ότι δεν ήθελε δίκαιο με τοπικιστικό χαρακτήρα αλλά έναιο δίκαιο³⁴.

Με διαμορφωμένες τις τάσεις που μόλις σκιαγράφησα, οι εκπρόσωποι του επαναστατημένου έθνους, κι ενώ ο απολυτρωτικός αγώνας μαινόταν στο μέτωπο των πολεμικών μαχών, προχώρησαν μέσω τοπικών και έθνικών συνελεύσεων στη σύνταξη κειμένων για τη δημιουργία μιας ένομης τάξης στις περιοχές που είχαν απελευθερωθεί από τον τουρκικό ζυγό. Αυτά τα κείμενα περιείχαν και διατάξεις σχετικά με το δίκαιο που έπρεπε να εφαρμοστεί στις ιδιωτικές σχέσεις των Ελλήνων³⁵.

IV. Το ελληνικό αστικό δίκαιο σύμφωνα με τα κείμενα των επαναστατικών συνελεύσεων

Κατ' αρχάς, οι πρώτες συνελεύσεις που ρύθμισαν θέματα σχετικά με το αστικό δίκαιο ήταν τοπικές. Μία τέτοια τοπική συνέλευση, που συνεκάλεσε ο

μονίαν του πολίτου· και τέλος πάντων, την ελάττωσιν των κρισολογιών, αίτινες εκ των μερικῶν συνθηκῶν δύνανται νά εκπηγάζωσιν» (βλ. τό έγγραφο εἰς Βισβίτζη, Ἡ πολιτική δικαιοσύνη κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου, 1941, σ. 391).

34. Παπαντωνίου, ὁ.π.

35. Οι επαναστατικές συνελεύσεις, τοπικές και εθνικές, θέσπισαν διατάξεις που απέβλεπαν στην αναγνώριση ενός δικαίου με προσωρινή ισχύ (Πανταζόπουλος, “Ο Ἰωάννης Γενατᾶς καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Καποδιστρίου”, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «ΑΘΗΝΑ», τ. ΝΓ', 1949, σ. 299 [7]). Ἡ προσωρινότητα τῶν ρυθμίσεων ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἄμεσης δημιουργίας μίας νέας ἐνομης τάξης στὶς επαναστατημένες περιοχές, καθὼς οἱ συνθήκες τότε δὲν εἰσοῦσαν τὴν ὄριμη καὶ σὲ βάθος χρόνου ἐπεξεργασία ἐνὸς βιώσιμου χρονικὰ νομικοῦ συστήματος. (“Ὅπως μάλιστα ἀναφέρει ὁ Geib, ὁ.π., σ. 131 “ὄλοι οἱ νόμοι ποὺ ἐκδόθησαν ἀπὸ τὶς τρεῖς πρώτες ἐθνικὲς συνελεύσεις θὰ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς προσχέδια ποὺ μόνον στὰ ἐπόμενα χρόνια ἀπέκτησαν κάποια πρακτικὴ σημασία”). Ἔτσι, οἱ επαναστατικὲς συνελεύσεις, στὴν πλειοψηφία τους, ἀφενὸς προσανατολίστηκαν στὸ νὰ ἀναγνωρίσουν ὡς προσωρινῶς ἰσχύον δίκαιο τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ καὶ ἀφετέρου σκόπημα ἀποσώψησαν κάθε ἐπίμαχη ἀναφορά στὸ ἐθμικὸ δίκαιο. Τὴν ἀτάξη αὐτὴ ἀνέτρεψε ὁμοῦς ἀργότερα ὁ Καποδιστριας, ὁ ὁποῖος ἔκρινε ὅτι μετὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τοῦ ἐθμικοῦ δικαίου θὰ μπορούσε τὸ νομικὸ σύστημα νὰ ἀνταποκριθεῖ καλῶτερα στὴ διαμορφωμένη τότε ἐλληνικὴ πραγματικότητα. Ἡ δολοφονία του, ὡστόσο, στὶς 27 Σεπτεμβρίου τοῦ 1831, ἐπανάφερε καὶ πάλι τὰ νομικὰ πράγματα στὴν ἀρχικὴ τους κατάστασι.

Θεόδωρος Νέγρης, ψήφισε στην Ἄμφισσα στις 16 Νοεμβρίου 1821 τὴ «Νομικὴ Διάταξη τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος». Ἡ σύνθεση τῆς συνέλευσης, ὅπου δέσποζε ἡ παρουσία δεκαπέντε περίπου Κληρικῶν, προδίδανε καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ρυθμίσεων τοῦ ἐπαναστατικοῦ κειμένου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικὰ στὸ ἀστικὸ δίκαιο, ὀρίστηκε ὅτι ἰσχύον δίκαιο ἀποτελοῦν «οἱ κοινωνικοὶ (νὰ ἐρμηνευθεῖ: ἀστικοί) νόμοι τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων». Ἐν και ἡ ἀναφορὰ στοὺς «ἀειμνήστους Χριστιανούς αὐτοκράτορες» θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει εὐλογες ἀμφιβολίες ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐφαρμοστέου δικαίου, ἡ ἴδια διάταξη φρόντισε νὰ ἄρει τυχὸν ἀβεβαιότητες μὲ τὸ νὰ παράσχει τὴν ἐντολὴ στὸν Ἄρειο Πάγο, ἀνώτατο ὄργανο μὲ διοικητικὲς καὶ δικαστικὲς ἀρμοδιότητες, νὰ μεταφέρει στὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα τὸ οἰκεῖο μέρος τῶν Βασιλικῶν καὶ νὰ δημοσιεύσει τὴ συλλογὴ, ἀφοῦ τὴ θέσει ὑπὸ τὴν κρίση τῶν ἀρχιερέων τῆς περιφερείας τοῦ³⁶. Ὅστόσο, στὴν πραγματικότητα τὰ Βασιλικά ἦταν μία δυσεῦρετη πηγὴ καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο πρακτικὰ ἀνεφάρμοστα. Ἄξιζαι νὰ σημειωθεῖ τὸ ἀκόλουθο περιστατικὸ³⁷: Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1825, ὁ Ὑπουργὸς τοῦ Δικαίου Ἰωάννης Θεοτόκης ἀπευθύνεται στὴ μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ ἀφοῦ ἐξηγεῖ ὅτι τὸ Ὑπουργεῖο στερεῖται νομικῶν βιβλίων, ζητεῖ νὰ τοῦ σταλοῦν τὰ λεγόμενα Βασιλικά πού ἔμαθε ὅτι βρίσκονται στὸ μοναστήρι. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα ὁ ἡγούμενος ἀπαντᾷ: «ἐρευνήσαμεν, καὶ δὲν εὐρέθησαν» τὰ «ὀνομαζόμενα Βασιλικά», «ἂν ὅμως ἔχωσι ἄλλην ὀνομασίαν καὶ δὲν εἶναι γνωστὴ εἰς ἡμᾶς, ἄς φανερωθῇ μὲ γράμμα ... ὅπου ἂν εὐρεθῶσι νὰ τὰ στείλωμεν πρὸς ὄφελος τοῦ Ἔθνους».

Μολονότι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ ἐθνικὸ δίκαιο εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὸ σύνολο τῆς χώρας, ἡ «Νομικὴ Διάταξη τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος» φαίνεται νὰ παραγνωρίζει τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καὶ δὲν προβαίνει σὲ καμία σχετικὴ ἀναφορὰ. Ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς πρόθεση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων πού εἶχαν ἀποφασιστικὴ συμμετοχὴ στὴ σύνταξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ αὐτοῦ κειμένου νὰ καταργήσουν τὸ ἐθνικὸ δίκαιο, τὴν ἄγραφη αὐτὴ πηγὴ δικαίου. Ἀντίθετα τέτοια πρόθεση δὲν ἀνιχνεύεται στὸ ἀντίστοιχο ἐπαναστατικὸ κείμενο τοῦ Μωριᾶ, ἥτοι τὸν «Γενικὸ Ὅργανισμὸ τῆς Πελοποννήσου», ὁ ὁποῖος

36. Τραϊάνος, ἙλλΔνη 1990, 698.

37. Παπαντωνίου, Ἄρμ. 1976, 257.

αναγνωρίζει το έθιμο δικαίο («τοπικά έθιμα») ως δικαίο που ισχύει παράλληλα με το επίσημο και το φυσικό. Αυτό οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η έπιρροή του Κλήρου κατά τη σύνταξη του «Γενικού Όργανισμού της Πελοποννήσου» δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο αυτή κατά τη σύνταξη της «Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος»³⁸.

Η συγκυριακή, περισσότερο, διάσταση απόψεων των τοπικών συνελεύσεων αναφορικά με το ένδεχόμενο αναγνώρισης των έθιμων ως πηγής του αστικού δικαίου δεν έμελλε, ούτως ή άλλως, να συντηρηθεί για πολύ. Στις έθνικές συνελεύσεις που έπακολούθησαν, οι επικρατούσες κοινωνικές δυνάμεις κατέστησαν σαφές ότι το έθιμο δικαίο δεν μπορούσε να διεκδικήσει χώρο στο νομικό καθεστώς της χώρας. Το κείμενο, μάλιστα, της «Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» αποτέλεσε το πρότυπο για τη σύνταξη των προσωρινών επαναστατικών πολιτευμάτων που θα ακολουθούσαν.

Έτσι, το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» που ψήφισε στην Έπιδαυρο η Πρώτη Έθνοσυνέλευση (1822), στην οποία το πολιτικό κόμμα υπερερούσε έναντι αυτού των όπλαρχηγών, αφού προβλέπει τη μελλοντική κατάρτιση Κωδίκων, όρίζει ότι «άχρι της κοινοποιήσεως των ειρημένων Κωδίκων αί πολιτικά και έγκληματικά διαδικασίαι βάσιν έχουσι τους Νόμους των αειμνήστων Χριστιανών ήμων Αυτοκρατόρων...»³⁹.

Η ίδια ρύθμιση περιλαμβάνεται ένα χρόνο μετά και στον «νόμο της Έπιδαύρου», επαναστατικό κείμενο που ψήφισε η Β' Έθνική Συνέλευση του Άστρους, ανάλογης σύνθεσης με την πρώτη, ενώ κάποιες διαφοροποιήσεις απαντώνται στο «Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος», το οποίο ψηφίστηκε το 1827 στην Τροιζήνα από την Γ' Έθνοσυνέλευση. Στή συνέλευση αυτή επικράτησαν για πρώτη φορά τα προοδευτικά ρεύματα με κυρίαρχη φυσιογνωμία τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος είχε και την πρωτοβουλία για την εκλογή του Καποδίστρια ως κυβερνήτη της Ελλάδος⁴⁰.

38. Πανταζόπουλος, Άπό της λόγιας παραδόσεως εις τον Άστικόν Κώδικα, σ. 122, 150.

39. Ν. Ν. Σαρίπολος, Η πρώτη Έθνοσυνέλευσις και το Πολίτευμα της Έπιδαύρου του 1822, 1907.

40. Παπαντωνίου, Άρμ. 1976, 258.

Σ' αυτό τὸ ἐπαναστατικὸ κείμενο λαμβάνεται καὶ πάλι πρόνοια γιὰ τὴ μελλοντικὴ σύνταξη κωδίκων. Ὡστόσο ρητὰ προβλέπεται ὅτι τὸ ἐν λόγω ἐγγεῖρημα θὰ πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη του τὴ γαλλικὴ νομοθεσία, καθὼς ἤδη πρὸς τὰ τέλη τῆς Ἐπανάστασης εἶχε ὀριστικὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἰδέα τῆς μίμησης ξένου ἔτοιμου κώδικα. Ἄλλωστε, τὰ προηγούμενα ἐπαναστατικὰ κείμενα τῶν ἐθνοσυνελεύσεων τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἄστρους, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυτικῶν, εἶχαν ἤδη εἰσαγάγει τὸν γαλλικὸ ἐμπορικὸ κώδικα ὡς πηγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, ρύθμιση βέβαια ποὺ ἐπανελάβε καὶ τὸ ἐν λόγω κείμενο. Περαιτέρω, στὸ ἄρθρο 142 αὐτοῦ προβλέφθηκε ὅτι μέχρι τὴ δημοσίευσή αὐτῶν τῶν κωδίκων θὰ ἰσχύουν οἱ «βυζαντινοὶ νόμοι» καὶ ὅσα ἄλλα ἀνέφερε ὁ Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ γενικότερου αὐτοῦ ὄρου ἀντὶ γιὰ τὸν μέχρι τότε ἐπαναλαμβανόμενον, δηλαδὴ «νόμοι τῶν ἀεμνήστων χριστιανῶν αυτοκρατόρων», τείνει ἴσως σὲ διεύρυνση τῆς εἰσαγόμενης νομοθετικῆς ὕλης⁴¹.

Καὶ τὰ τρία κείμενα τῶν ἐθνικῶν ἐπαναστατικῶν συνελεύσεων ἀπορρίπτον μετὰ τὴ σιωπὴ τους τὴν ἰσχύ τῶν τοπικῶν ἐθίμων· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς εὐκταῖο γεγονός χαρακτηρίζουν τὴ μελλοντικὴ δημιουργία πολιτικοῦ, δηλαδὴ ἀστικοῦ Κώδικα, προοπτικὴ ἢ ὅποια πραγματώθηκε μετὰ τὴ διαδρομὴ μεγάλου – πάνω ἀπὸ αἰῶνα – χρονικοῦ διαστήματος. Δὲν χωρεῖ, ἐπομένως, ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἐπίσημο βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο εἶχε νικήσει κατὰ κράτος κατὰ τὴ σύνταξη τῶν ἐπαναστατικῶν κειμένων⁴².

41. Τρωιάνος, Ἐλλ.Δνη 1990, 698.

42. Στὴν πράξιν ὅμως, καὶ παρὰ τὸν τυπικὸ παραγκωνισμό, τὰ ἔθιμα δὲν εἶχαν χάσει τὴν ἀπτήρησίν τους στὸν λαό, σὲ βαθμὸ μάλιστα ποὺ ἡ ἴδια ἢ διοίκησις τοῦ ἐπαναστατημένου ἔθνους νὰ ἀναγκαστεῖ νὰ παραδεχθῆ τὴν de facto ἐπικράτησίν τους (Παναζόπουλος, Ἀπὸ τῆς λόγιας παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα, σ. 126· ὁ ἴδιος, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν ΕΕΑΝ, τ. 67ος, 1949, 36 [23]). Γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἀθήνα, κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐπανάστασης, ἕνα ἀπὸ τὰ νομικὰ ἔθιμα ποὺ διασώζεται εἶναι καὶ ἡ ἀναγνώρισις ὑπὲρ ὀρισμένων προσώπων, συγγενῶν ἢ γειτόνων, τοῦ δικαιώματος προτιμήσεώς τους ὡς ἀγοραστῶν ἐπὶ πωλήσεως ἀκινήτων. Τὸ δικαίωμα προτιμήσεως, μάλιστα, ἔχει τὴν ἰδιαιτερότητα ὅτι ἀποτελεσε περιεχόμενον παλαιᾶς βυζαντινῆς διάταξης, ἢ ὅποια περιλήφθηκε στὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενόπουλου, ὡστόσο ἰσχυε ὑπὸ τὴ μορφή ἄγραφου νόμου καθ' ὅλη τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (βλ. σχετικὰ Γέροντα, Περὶ τοῦ ἐθμικοῦ δικαίου τῶν Ἀθηναίων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς ἐπαναστάσεως, σ. 101). Ἐπίσης, ἡ ἐθμικὴ ἀναγνώρισις γενικῶν ρητρῶν ποὺ περιέχουν κανόνες ἐπιείκειας καὶ ποὺ ἔδιναν στοὺς δικαστῆς ἢ τοὺς ἐπιλεγόμενους ἀπὸ τοὺς διαδίκους διατητῆς ἰκανὰ περιθώρια δικηρικῆς εὐχέρειας καὶ ἀπόκλισης ἀπὸ αὐστηροῦς κανό-

Ἡ ἀποδοχὴ πάντως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὡς τῆς κυρίαρχης πηγῆς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου τῶν ἐπαναστατημένων περιοχῶν ἐπικρίθηκε ἀπὸ μερίδα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Κοραῆς, γιὰ παράδειγμα, θεωρεῖ τοὺς κανόνες τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὡς ἀναγκαῖο κακὸ μέχρις ὅτου προσκληθοῦν «ἀπὸ τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης» νομοθέτες. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά⁴³: «Δὲν ἐπαινοῦν βέβαια τοὺς Γραικορωμαϊκοὺς νόμους ὡς ὀρθοὺς, ἀλλὰ τοὺς συγχωροῦν ὡς ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖους, ἕως οὗ συνταχθῶσιν οἱ μέλλοντες νὰ μᾶς κυβερνωσι νόμοι...»⁴⁴.

Ἄξιον ἀπορίας, ὥστόσο, εἶναι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ ἐπαναστατικά κείμενα κάθε ἀναφορᾶς στὴν «Ἐξαβίβλο» τοῦ Ἀρμενόπουλου, ἂν καὶ ἡ τελευταία εἶχε ταυτιστεῖ στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς νόμους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ εἴτε μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι ἦταν αὐτονόητη ἡ ἐφαρμογὴ τῆς «Ἐξαβίβλου» ὡς μόνης προσιτῆς

νες ἔμμεσα λαμβάνεται ὑπόψη καὶ ἀπὸ τοὺς ἐφαρμοστὲς τοῦ δικαίου τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδο (Σταθόπουλος, Ἄρμ. 1992, 471). Ἄξια μνείας εἶναι μία ἀπόφαση ποὺ ἐξέδωσε τὸ δικαστήριον τοῦ Μεσολογγίου τὸ 1824 (βλ. Κανίνα, Ἡ δικαιοσύνη στὸ Μεσολόγγι 1821-1826, 1985, Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Τόμ. 27-28 (1980-1981), σ. 271-272). Ἡ πρὸς ἐκδίκαση ὑπόθεση ἀφοροῦσε στὴν ἀγορὰ καπνοῦ, ὃ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε ὅτι εἶχε πραγματικά ἐλαττώματα, ὅτι ἦταν δηλαδὴ «πατίδος καὶ ἀχαμνός». Τὸ δικαστήριον ποὺ ἀνέλαβε τὴν κρίση τῆς διαφορᾶς ἔκρινε ὅτι δὲν εὐθύνεται ὁ πωλητὴς «καθὸτι πρᾶγμα ὅπου ἐλήφθη καὶ ἐταξιδεύθη ... δὲν εἶναι δίκαιον νὰ γυρισθῇ ὅπισω ...». Προσθέτει ὁμως τὸ δικαστήριον ὅτι ὀρθὸ εἶναι «κατὰ συγκατάβασιν» νὰ πάρουν οἱ πωλητὲς «τὰ τρία ἀσκία ὅπου ἔχουν τὸν κατώτερον ταμβάκον, ἐκπιπτομένης τῆς τιμῆς ... καὶ αἱ κατὰ τοῦ ἐγγυητοῦ ... διαμαρτυρήσεις νὰ λυθῶσιν ἀζημίως», Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία κρίση τοῦ δικαστηρίου καὶ εἰδικότερα στὴ ρήτρα «κατὰ συγκατάβασιν» μπορούμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κριτηρίου τῆς ἐπιείκειας, ὅπως αὐτὸ εἶχε διαπλαστεῖ ἔθιμὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Εἶναι προφανὲς ὅτι μὲ τέτοιες ἐπιταγὲς ἐπιείκειας ἐκδηλωνόταν ἀπὸ παλιὰ ἡ μόνιμη ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀργότερα τῆς χριστιανορθόδοξης ἠθικῆς φιλοσοφίας πάνω στὸ αὐστηρὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο (ἔτσι καὶ Σταθόπουλος, Ἄρμ. 1992, 471).

43. Βλ. Παπαντωνίου, Ἄρμ. 1976, 256 μὲ παραπομπὴ σὲ Ἀδαμάντιο Κοραῆ, Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους, ἔκδοσις ὑπὸ Θεμ. Βολίδου, Ἀθῆναι 1933, σ. 117.

44. Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Κοραῆ εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μετὰ τὸ θάνατό του, μόλις τὸ 1933. Ἦδη ὁμως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1824 καὶ ἐπ.) εἶχαν ἐκδηλωθεῖ ἔντονες ἀντιδράσεις κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (βλ. σχετικὰ Τρωιάνο, Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, 1999, σ. 322 ἐπ.).

πηγής του βυζαντινού δικαίου, είτε επειδή οι συντάκτες γνώριζαν ότι η Έξάβιβλος είναι ιδιωτικό έγχειρίδιο και όχι πρωτότυπη νομοθετική πηγή⁴⁵.

Οι παραλείψεις των επαναστατικών συνελεύσεων εντοπίστηκαν στη συνέχεια από τον Κυβερνήτη της Ελλάδος, τον Καποδίστρια, ο οποίος θέλησε να δημιουργήσει μία εννομη τάξη, η οποία θα ανταποκρινόταν περισσότερο στις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες της χώρας τότε. Γι' αυτό τον λόγο αναγνωρίζεται καταρχήν ως ισχύον το επίσημο δίκαιο, όχι όμως αδιακρίτως, αλλά μόνο το πράγματι ισχύον, ήτοι οι πολιτικοί νόμοι των μεταγενεστέρων Αυτοκρατόρων. Πρόχειρη, μάλιστα, σύνοψη αυτών ορίζεται η «Έξάβιβλος» του Αρμενόπουλου. Το άρθρο 38 του Ψηφίσματος του Κυβερνήτη (15 Δεκεμβρίου 1828) ορίζει ότι «Τὰ δικαστήρια ακολουθοῦν εἰς μὲν τὰ πολιτικά, τοὺς νόμους τῶν Αυτοκρατόρων, περιεχομένους εἰς τὴν πρόχειρον Έξάβιβλον τοῦ Αρμενόπουλου· εἰς δὲ τὰ ἔμπορικά τὸν τῆς Γαλλίας Ἐμπορικὸν Κώδικα». Παράλληλα αναγνωρίζεται και ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου, «τῶν ἄγραφων νόμων», καὶ λαμβάνεται μέριμνα γιὰ τὴν περισυλλογὴ του με σκοπὸ ἀντιπαραβολῆς καὶ συγχρονισμοῦ του πρὸς τὸ ἐπίσημο δίκαιο, τοὺς «ὑπάρχοντες γραπτὸς νόμους»⁴⁶. Ὡστόσο, τὸν Μάρτιο τοῦ 1832, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, ἐπαναφέρεται σὲ ἰσχὺ τὸ νομικὸ καθεστῶς πὸ ἴσχυε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Κυβερνήτη στὴν ἐξουσία. Μὲ τὸ ἀρθρο 291 τοῦ Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ε' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως (5 Δεκεμβρίου 1831 - 15 Μαρτίου 1832) ορίζεται ὅτι «Ἐως ὅτου δημοσιευθῶσι κώδικες νόμου κατὰ τὸ 118 ἀρθρον, οἱ Βυζαντινοὶ νόμοι τῶν Ρωμαίων καὶ Χριστιανῶν Αυτοκρατόρων ... καὶ οἱ παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας δημοσιευόμενοι ἔχουν ἰσχύν...».

Ὁ κύκλος ὁλοκληρώθηκε μὲ τὸ Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας περὶ «Πολιτικοῦ Νόμου» τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1835, στὸ ὁποῖο ορίζεται ὅτι «οἱ πολιτικοὶ νόμοι τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν Έξάβιβλον τοῦ Αρμενόπουλου, θέλουν ἰσχύει, μέχρις οὗ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικὸς κώδιξ τοῦ ὁποῖου τὴν σύνταξιν διατάξαμεν ἤδη. Τὰ ἔθμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος

45. Πανταζόπουλος, «Γένεσις καὶ ἀνελξεις τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου», Ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν ΕΕΑΝ, τ. 67ος, 1949, 37 [24]).

46. Πανταζόπουλος, ὁ.π.

συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικά καθιέρωναν, ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν»⁴⁷.

Ὁ «πολιτικός κώδιξ», τὸν ὁποῖο προαναγγέλλει τὸ Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας, τέθηκε τελικά σὲ ἰσχὺ τὴν 23ῃ Φεβρουαρίου 1946, δηλ. μετὰ ἀπὸ 111 χρόνια, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀστικός Κώδιξ».

V. Ἐπίμετρον

Τὸ πόρισμα τῶν ὅσων ἐξέθεσα ἐν συντομίᾳ εἶναι ὅτι οἱ τύχες τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ δικαίου καθορίσθησαν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ζυμώσεως τῆς περιόδου τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21. Οἱ ἐξεγερμένοι Ἕλληνες, συνειδητοποιημένοι ὅσο ποτὲ ἄλλοτε γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἀγώνα τους, διατρέψαν σὲ ὅλα τὰ μῆκη καὶ τὰ πλάτη τοῦ πολιτισμένου τότε κόσμου τὸν πόθο τους νὰ ἰδρῦσουν ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος. Τὰ μηνύματα στέλνονταν ἀπὸ πολλὰ κατευθύνσεις: ἀπὸ τὴ λυσιπώδη ἐθνικὴ ἀντίσταση στὴν μπαρουτοκαπνισμένη αἰγαιοπελαγίτικη θάλασσα, ἀπὸ τὰ θαμμένα μὲ τὸ αἷμα τῶν ἀρματολῶν λαγκαδία καὶ τῆς πεδιάδος τῆς ἡπειρωτικῆς χώρας, ἀπὸ τὰ πύρινα λόγια τῶν ἱερέων καὶ τῶν λογίων τῆς ξενιτιάς, ἀπὸ τῆς ἐπαφῆς, τῆς κινήσεως καὶ τοῦ χειρισμοῦ στὰ διπλωματικά σαλόνια τῶν αὐλῶν τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν συνελύσεων τοῦ ἐπαναστατημένου λαοῦ, πού ἐξέφραζαν τὴ συλλογικὴ, ἔστω κατὰ πλειοψηφία, βούληση τῶν Ἑλλήνων νὰ ρυθμίσουν ζητήματα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἐνὸς ἀνεξάρτητου κράτους πού τότε ἔκανε τὰ πρῶτα του βήματα.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐναγώνια προσπάθεια τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ἐντάσσεται καὶ ἡ πρόθεσή τους νὰ παγιώσουν, ἐν εἶδει ἐθνικοῦ κεκτημένου, μία νέα ἐννομη τάξη. Ἐνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἄλλωστε, πού προσδιορίζει καὶ τὴν ἐθνικὴ κυριαρχία σὲ μία εὐρύτερη γεωγραφικὴ περιοχὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιβολὴ μίας συγκεκριμένης ἐννομῆς τάξης, δηλαδὴ ἐνὸς συνόλου κανόνων πού ἐμφανίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὑποχρεωτικότητος καὶ τοῦ κρατικοῦ καταναγκασμοῦ. Σὲ ὅ,τι

47. Γιὰ τὸ Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας βλ. ἀντὶ πολλῶν Δημ. Παπούλια, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, τεύχος Α', 1921, σ. 2 ἐπ.: Πανταζόπουλο, Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα, σ. 197 ἐπ.

ἀφορᾶ τὸν τομέα τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων τῶν ὑπηκόων τοῦ νεοϊδρυόμενου ἐλληνικοῦ κράτους, ὡς κυρίαρχη πηγὴ δικαίου ἀναδείχθηκε τὸ δικαϊκὸ σύστημα τῶν «ἀεμνήστων Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων». Ἡ ἀπώτερη σκέψη, βέβαια, ἦταν νὰ ἀποκτήσει στὸ μέλλον τὸ ἀρτιγέννητο κράτος δικό του Ἰσχυρὸ Κώδικα. Κάτι τέτοιο, ὅμως, ἐμελλε νὰ ἐκπληρωθεῖ πολλὲς δεκαετίες ἀργότερα, ἴσως καὶ γιατί ὁ νομικὸς κόσμος τῶν μεταεπαναστατικῶν κοινωνιῶν, συναισθανόμενος τὴ σπουδαιότητα ἐνὸς τέτοιου μεγάλου ἐγχειρήματος, χρονοτρίβησε ἠθελήμενα, προκειμένου νὰ ἐκπονηθεῖ ἕνα ὥριμο, ἄρτιο καὶ πλῆρες νομοθετικὸ ἔργο.

Ἔτσι, τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο, ἰδίως ὅπως αὐτὸ εἶχε κωδικοποιηθεῖ στὴν εὐσύνοπτη συλλογὴ τοῦ Ἀρμενόπουλου, τὴν «Ἐξάβιβλο», προκίστη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μοίρα μὲ τὸ τιμητικὸ καθῆκον νὰ μεταλαμπαδεύσει τὸ φῶς τοῦ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς τουρκοκρατούμενους Ἕλληνας στοὺς ὑπηκόους τοῦ ἀνεξάρτητου πιά ἐλληνικοῦ κράτους. Σταθμὸς δὲ αὐτῆς τῆς μεταλαμπάδευσης ἀποτέλεσε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21, ἡ ὁποία ἔθεσε τὰ θεμέλια νὰ καθιερωθεῖ τὸ δίκαιο τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὡς τὸ δίκαιο τῶν νεότερων χρόνων.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐπιβολὴ αὐτῆ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου δὲν προέκυψε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ ἀποστασιοποιημένη ἐκτίμησι τῆς τότε νομικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς πηγῆς αὐτῆς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου ὑπέκρυπτε καὶ ἰδιοτελεῖς ἐπιδιώξεις τῶν φορέων ποὺ κατεῖχαν τὰ σκῆπτρα τῆς ἐξουσίας κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδο, ἂν καὶ προβαλλόταν, ὡς «κολυμβήθρα τοῦ Σιλιάμ», ὁ λόγος ὅτι ἡ καθιέρωση τῶν νόμων τῶν «ἀεμνήστων Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων» ἀποκαθιστοῦσε τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ γένους, ἡ ὁποία εἶχε διακοπῆ μὲ τὴν βαρβαρικὴ ἐπικράτησι τῶν Ὀθωμανῶν.

Ἡ ρύθμισι ὅμως τῶν ἔννομων σχέσεων τῶν μελῶν μιᾶς ὀργανωμένης σὲ κράτος κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνο σὲ ρομαντικὲς θεωρήσεις, πολὺ λιγότερο δὲ σὲ καιροσκοπικὲς βλέψεις. Ἡ διαμόρφωσι τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆν κοινωνικῆς πραγματικότητος, διότι αὐτὴν ἄλλωστε καλεῖται νὰ ρυθμίσει. Τὰ ἔθιμα, γὰρ παράδειγμα, θὰ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν πρὸς κρίσιν ἀπὸ τίς ἐπαναστατικὲς συνελεύσεις, διότι ἀποτελοῦσαν καὶ αὐτὰ κομμάτι τῆς καθημερινότητος τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐνδοσκόπησι τους θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὴν κατανόησι τῆς «νομικῆς κουλτούρας» τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ στὴν εἰσαγωγὴ θεσμῶν ποὺ θὰ ἦταν πιὸ κοντὰ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τότε. Ἐξᾴλλου, πολλὲς ἀπὸ τίς ρυθμίσεις τοῦ βυζαντινορω-

μαϊκόυ δικαίου, οί όποίεσ ένδεχομένωσ νά είχαν καί τίσ ρίζεσ τουσ στήν «μακρινή» Ίουστινιάνεια νομοθεσία, προϋπέθεταν τήν ύπαρξη σχέσεωσ καί θεσμώσ, πού καί σέ αύτήν άκόμα τή μέση καί τήν ύστερη βυζαντινή περίοδο (άσ μή μιλάμε για τήν Έλλάδα του 19ου αιώνα) είχαν σχεδόν ξεχαστεί⁴⁸. Θα έπρεπε, έπομένωσ, νά ύπάρξει κριτική σταχυολόγηση τών βυζαντινώσ νόμων, ώστε νά αποβληθούσ τά αναχρονιστικά στοιχειά.

Μέσα σ' αύτή τή δίνη, ή μίμηση ξένων νομοθεσιώσ πρόβαλε ώσ μία έναλλακτική λύση. Αναμφίβολα, τά ξένα νομοθετήματα ήταν προϊόντα μεστήσ καί ώριμής έπιστημονικής έπεξεργασίας καί ούδεισ δύναται νά άρνηθεί ότι, εάν μεταφέρονταν στήν έλληνική έννομη τάξη, θα εξασφάλιζαν άν μή τι άλλο ένα σταθερό καί πλήρες κανονιστικό πλαίσιο. Ωστόσο, αύτό τό πλαίσιο δέν θα ήταν «έλληνικό», δέν θα είχε άφουγκραστεί τόν παλμό τής έλληνικής κοινωνίας, δέν θα είχε λάβει ύπόψη του τίσ ιδιαίτερότητεσ τής έλληνικής κοινωνικής καί κατ' έπέκταση νομικής πραγματικότητας⁴⁹.

Συνολικά, θα μπορούσε νά πεί κανείσ ότι ό τρόπος πού διαμορφώθηκαν οί πηγές του άστικού δικαίου κατá τήν επανάσταση του '21 μπορεί νά μήν ακολουθήσε τήν πιό όρθολογική καί συνετή διαδρομή: μπορεί σέ όρισμένα σημεία νά επηρεάσθηκε προεχόντωσ από ύποκειμενικά στοιχειά: μπορεί νά παρασύρθηκε από τό δικαιολογημένο «έθνικό» παραλήρημα τής ιστορικής συγκυρίας: μπορεί τέλος νά ήταν άπλά μία γρήγορη καί εύκολη λύση, άν αναλογιστεί μάλιστα κανείσ ότι εκείνη τήν έποχή ή ρύθμιση τής άστικής νομοθεσίας δέν ήταν θέμα άμεσης προτεραιότητας.

Παρόλα αύτά, όσες επικρίσεισ κι άν σωρευθούσ, δέν πρέπει νά παραβλέπεται τό γεγονός ότι οί επαναστατημένοι Έλληνεσ αισθάνθηκαν τήν ανάγκη, ύπό δύσκολεσ συνθήκεσ καί κάτω από τήν άπειλή τής άποτυχίας του επαναστατικού τουσ άγώνα, άν μή τι άλλο νά ρυθμίσουσ τό νομοθετικό πλαίσιο πού θα διείπε τίσ ένοχικές, οίκογενειακές, κληρονομικές κ.λπ. σχέσεισ τουσ. Η λύση πού δόθηκε δέν διεκδικεί προφανώς τό «αλάθητο», ήταν όμως μία «καθαρή» λύση με θεβαιωμένη τήν πρόθεση του Έθνουσ νά πορευθεί στόν νομικό δρόμο πού είχαν χαράξει οί περιφανείσ πρόγονοί τουσ. Αυτή ή λαχτάρα τών επαναστατημένων Έλλή-

48. Τρωιάνοσ, ΈλλΔνη 1990, 704.

49. Παπαντωνίου, Άρμ. 1976, 257.

νων να διαλαλήσουν στα πέρατα τῆς Οἰκουμένης τὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτυπώνεται σαφῶς στὴ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴν Α' Ἑθνικὴ Συνέλευση (Ἐπίδαυρος, Ἰανουάριος 1822), ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴν ἐξῆς φράση: «Ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, σύγχρονοι τῶν νῦν πεφωτισμένων καὶ εὐνομούμενων λαῶν τῆς Εὐρώπης...»⁵⁰. Ἡ στάση αὐτὴ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ἄς προβληματίσει ὅσους Νεοέλληνες Ἱστορικοὺς κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν καὶ ὑπονομεύσουν τὴν πίστη τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐθνικὴ τους κληρονομιά.

Οἱ «αἰείμνηστοι ἡμῶν Χριστιανοὶ Αὐτοκράτορες», στοὺς ὁποίους ἀνέτρεξαν οἱ Ἕλληνες τοῦ 1821 ὡς πηγὴ τοῦ δικαίου τοῦ νεοσύστατου κράτους, μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν ἤδη μιὰ ἱστορικὴ ἀνάμνηση τοῦ πάλαι ποτὲ κραταιοῦ παρελθόντος. Σίγουρα ὅμως καὶ αὐτοὶ «μὲ τὸν τρόπο» τοὺς ἐνέπνευσαν τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα καὶ τόνωσαν τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια τοῦ Γένους, σὲ μιὰ περίοδο πού μόνο τὰ ἰδανικά τῆς αὐτοθυσίας καὶ τῆς αὐταπάρνησης θὰ μπορούσαν νὰ δικαιώσουν τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ θρυλικοῦ συνθήματος «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος»!

50. Βλ. Ἄντ. Παντελῆ / Στέφ. Κουτσομπίνα / Τρ. Γεροζήση (ἐπιμ.), Κείμενα Συνταγματικῆς Ἱστορίας, 1993, σ. 30.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἀμαλίας Μεγαπάνου: *Πρόσωπα και άλλα κύρια ὀνόματα μυθολογικά-ἱστορικά, ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας* (2006),

Δόμνας Βισβίτζη-Δοντά: *Ἀνατολικὴ Μεσόγειος. Πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία μιᾶς θάλασσας (1815-1914)*, ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐφορεύει κάπως τῇ δημιουργικῇ δράσει τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλληνίδων, στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὰ γράμματα καὶ στὶς καλὲς τέχνες. Ἐκδηλώσεις τῆς ἐφορείας αὐτῆς εἶναι οἱ ἀνὰ Μάρτιον καὶ Δεκέμβριον κατ' ἔτος βραβεύσεις ἐξαιρετῶν ἔργων, μετὰ πρόταση τῆς οἰκείας Τάξεως, ἀλλὰ καὶ οἱ ὅχι σὲ τακτὸ χρόνο παρουσιάσεις ἀπὸ Ἀκαδημαϊκοῦς, ἄμεσα, ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας ἐξαιρετῶν ἐπίσης ἔργων, ἄξιων κατὰ κρίσιν τοὺς ἀτομικῆ νὰ παρουσιασθῶν ἐνώπιόν τῆς.

Σήμερα παρουσιάζω δύο βιβλία. Τὸ πρῶτο εἶναι πολύτιμο σύγγραμμα καὶ βοήθημα ἐλληνικῆς ἀρχαιογνωσίας. Τὸ δεύτερο ἔχει θέμα τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο στὴν χρονικὴ περίοδο 1815-1914. Κατὰ σύμπτωση, καὶ τὰ δύο εἶναι προϊόντα γυναικείας διάνοιας καὶ γραφίδας.

Τὸ πρῶτο βιβλίον αὐτό-αναγγέλλεται ὡς ἐξῆς: **Ἀμαλίας Μεγαπάνου, Πρόσωπα καὶ ἄλλα κύρια ὀνόματα μυθολογικά-ἱστορικά, ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας** (2006, Ἐκδόσεις Ἑνναστρον καὶ Μουσεῖο Μπενάκη).

Συγγραφεὺς του εἶναι, σύμφωνα με τὸ ἀρχικὸ τῆς ὀνομα, ἡ Ἀμαλία Κανελλοπούλου, ἀνηψιά τοῦ ἀοιδίμου, ἀριπρεπέστατου Ἀκαδημαϊκοῦ, Παναγιώτη Κανελλόπουλου (Τὸ «Ἀμαλία Μεγαπάνου» δὲν εἶναι φιλολογικὸ ψευδώνυμο, ἀλλὰ μᾶς ὑπενθυμίζει ὅ,τι ἔχω καταγγεῖλει τὸ 1960 ὡς ἐπωνυμικὸ χαμαιλεοντισμὸ

τῶν ἔγγαμων γυναικῶν). Ἡ συγγραφή του ὑποκινήθηκε ἀπὸ βαθύβλυστη παρόρμηση, γέννημα ἰδιαίτερης εὐαισθησίας γιὰ τὴν Ἱστορία καὶ τὴ μυθολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καὶ συντελέσθηκε μὲ βαρὺ ἐπὶ δώδεκα ἔτη πνευματικὸ μόχθο καθημερινό, ἐνδεικτικὸ τῆς ἠθικῆς εὐρωστίας τῆς συγγραφέως.

Ἄξιζε νὰ παρουσιασθεῖ ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας τὸ ἐπιβλητικὸ μεγέθους ἐξαιρετο αὐτὸ ὑπὸ μορφὴ λεξικογραφίας βιβλίου τῶν 1150 σελίδων μεγάλου σχήματος καὶ πολλῶν χιλιάδων λημμάτων.

Συγκινητικὸς εἶναι ἤδη ὁ τεράστιος πνευματικὸς μόχθος τῆς συγγραφέως του. Ἰδιαίτερα πολύτιμη, ὅμως, εἶναι ἡ συμβολή του γιὰ τὴν ἀνετη πρόσβαση τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἱστορία καὶ τὴ μυθολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν ἐμπρόσωπη μορφὴ της. Εἶναι τὸ βιβλίο αὐτὸ θησαυρὸς ἑλληνικῆς ἥρωογραφίας, καὶ ἀγωγὸς εὐχρηστος πρὸς συγκεκριμένη ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· καθὼς καί, ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἄποψη, τρόπαιο πνευματικὸ τῆς ἄλλοτε Πρώτης Κυρίας τῆς Ἑλλάδος.

Εὐρετήριο Ἔργων καὶ Συγγραφέων, ἄριστα παρὰ τὸ πλῆθος τους συνταγμένο, προσδίδει καὶ χαρακτῆρα ἐπιστημονικὸ στὸ πολυφρόντιστο αὐτὸ Ὑπερ-λεξικὸ ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ μυθολογίας· καθὼς μάλιστα ἐνέχει καὶ μνεία τῶν πηγῶν, κατὰ διάταξη ἀλφαβητικὴ τῶν ὀνομάτων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ παράθεση πλουσιώτατης βιβλιογραφίας.

Τὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ βιβλίο εἶναι δεκτικὸ γιὰ ἐπανειλημμένες, μερικὲς ἀναγνώσεις, προκλημένες εἴτε ἀπὸ συγκεκριμένη ἀπορία γιὰ ὅ,τι σημαίνει κάποια λέξη-ὄνομα, φορτισμένη μὲ γοητεία, ἔκγηση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀναφορᾶς της, εἴτε ἀπὸ ἔφεση γνωριμίας γενικὰ μὲ διάστημα πρόσωπα ἐνεργὰ στὴν Ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἢ πρόσωπα μυθικά, πλάσματα ἐξωιστορικὰ τῆς ποιητικῆς φαντασίας των.

Ὁ αἰσθαντικὸς ἀναγνώστης, μέτοχος κάπως ἑλληνικῆς παιδείας, νοιώθει πνευματικὴ εὐφροσύνη μὲ τὴν εὐμάρεια ἑλληνογνωσίας του ἀπὸ τὸ περιεκτικώτατο αὐτὸ βιβλίο. Τέτοιος αἰσθαντικὸς ἀναγνώστης δηλώνω καὶ ὁ ἴδιος ἐγώ. Καὶ ὁμολογῶ τὴ μερίδα μου εὐφρόσυνου θάμβους ἀπὸ τὴν πλημμυρίδα γνώσεων Ἱστορίας καὶ μυθολογίας τῆς Ἑλλάδος, τὴν κατακλυστικὴ τῶν σελίδων τοῦ βιβλίου· ἂν καὶ δὲν εἶμαι ἄμοιρος ἑλληνομάθειας, καθὼς ἀπὸ ἔφηβος καὶ μέχρι σήμερα μελετῶ, ἐπὶ δεκαετίες πολλές, τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας.

Τοῦ Β^{ου} βιβλίου συγγραφεὺς εἶναι ἡ κυρία **Δόμνα Βισβίξη-Δοντά**, ὁμότιμη καθηγήτρια Ἱστορίας στοῦ Παν. Ἰωαννίνων, μὲ ἐνεργότατη θητεία Προϊσταμένης τῆς Ὑπηρεσίας Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ ἀπόγονος τῆς ὁμωνύμου τῆς ἡρώιδας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Τὸ παρουσιαζόμενο σύγγραμμά της ἔχει τίτλο *Ἀνατολική Μεσόγειος καὶ ὑπότιτλο Πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία μιᾶς θάλασσας (1815-1914)*. Ἐκδόθηκε τὸ 2005 καὶ στὶς 498 σελίδες του, μεγάλου σχήματος, ἐνέχει ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση γεγονότων καὶ στοιχείων πολιτικῆς προπάντων, ἀλλὰ καὶ οἰκονομίας καὶ συναρτήσεων μεταξύ τους, μὲ ἀναφορὰ στὴν γεωγραφικὴ αὐτὴ περιοχὴ καὶ στὴν χρονικὴ αὐτὴ περίοδο.

Ὑπενθυμίζω τὴν κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς Μεσογείου, καθὼς ὑπῆρξε ἡ γενέτειρα τοῦ οἰκουμενικῆς ἐμβέλειας στὴν ἐποχὴ μας εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπισημαίνω, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ διάσημος Γερμανὸς ἱστορικὸς Schwarz, (*Die Heilige Allianz*, σ. 81-147: *Der europäische Bund und Capodistria*) χαρακτηρίζει τὴ χρονικὴ περίοδο τῆς Ἱστορίας τῆς Εὐρώπης ἀπὸ 1815 ἕως 1914, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ λήξη τῶν ναπολεόντειων πολέμων ἕως τὴν ἔναρξη τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, ὡς Εἰρήνην ἐνενήντα ἐτῶν, καὶ μάλιστα προβάλλει τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια ὡς κύριον συντελεστὴ γιὰ τὴν ἐμπέδωσή της.

Πρόλογος, Εἰσαγωγή ἐκτεταμένη, 8 μεγάλα κεφάλαια, πλουσιώτατη βιβλιογραφία καὶ πολυσέλδο εὐρετήριο συναποτελοῦν τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ σύγγραμμα.

Στὴν Εἰσαγωγή ἐξιστοροῦνται συνοπτικὰ ὅσα διαδραματίστηκαν στὴ διεθνή πολιτικὴ μὲ ἀντικείμενο τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὶς παράκτιες τῆς χῶρες ἤδη ἀπὸ τὸ 1718, καὶ προπάντων ἀπὸ τὸ 1774 ἕως τὸ 1815. Παραστατικὰ παρουσιάζεται ὁ οἰκονομικὸς, ἀλλὰ προπάντων πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς τότε Γαλλίας, Ρωσσίας, Βρετανίας, μεταξύ τους καὶ πρὸς τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: ἐναλλαγὴ ἀντιμαχῶν καὶ συμμαχῶν μεταξύ τῶν τεσσάρων αὐτῶν κρατῶν κατὰ ὑπαγορεύσεις τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας· ἐπιπτώσεις τῶν μεταλλαγῶν αὐτῶν πολιτικῆς στὴν Ἐπτάνησο· προσαρμογὴ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων στὴν ἱστορικὴ συγκυρία καὶ ἀξιοποίηση τῶν παρεχόμενων εὐκαιριῶν γιὰ πλουτοφόρα δράση, ναυτεμπορικὴ προπάντων· πολιτικὲς πρωτοβουλίες, τῆς αὐτοκράτειρας Αἰκατερίνης Β', τοῦ σουλτάνου Σελίμ Γ', τοῦ William Pitt, τοῦ Ναπολέοντος Βοναπάρτη, τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Α' καὶ ἄλλων. Καταληκτικὰ δηλώνεται: «Οἱ συνθήκες τοῦ 1815, οἱ ὁποῖες σφράγισαν τοὺς ναπολεόντειους πολέμους, ὀριοθετοῦν τὴν ἀπαρχὴ τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα», «Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ ἀναζητηθοῦν οἱ βαθύτερες αἰτίες γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα (1815-1914)», τὸν ἐκτεινόμενο δηλαδὴ ἕως τὴν ἔναρξη τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου τὸ 1914.

Ἡ πολυδιάστατη αὐτὴ ἐξιστόρηση καίριων πρὶν τὸ 1815 φάσεων τοῦ πολιτικο-οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Εὐρωπαϊκῶν τότε μεγάλων Δυνάμεων γιὰ ἐδραίωση ἐπιρροῆς στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐπιτελεῖται μὲ ἱστορικὴ ἐμβρίθεια καὶ ὀξυδέρκεια, μὲ νηφαλιότητα καὶ ἀμεροληψία καὶ εἶναι πράγματι ὠραία Εἰσαγωγή στὸ κύριο Μέρος τοῦ βιβλίου, καθὼς προβάλλει ἔντονα καὶ πανοραμικὰ τὴ δυναμικὴ τῶν διεθνῶν σχέσεων ὡς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπὸ ἐξιστόρηση περίοδο, κύριο θέμα τοῦ βιβλίου, ὥστε ἡ ἐξιστόρηση αὐτῆς νὰ ξεκινήσει ἀπὸ ἀφετηρία γνώριμη, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὡς σχεδὸν ὑπὸ κατάρρευση. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι μνημονεύεται ἡ κυκλοφορία στὸ Παρίσι τὸ 1788, δηλαδὴ μόλις πρὶν τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, φυλλαδίου, ὅπου ὑποστηριζόταν ὅτι «οἱ Ὀθωμανοὶ ὄφειλαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Εὐρώπη, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Συρία, τὴν Παλαιστίνη καὶ ὅλες τὶς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου» (σ. 19).

Στὴν σύντομη αὐτὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἀρκοῦμαι ἤδη νὰ ἐπισημάνω κάποιους τίτλους κεφαλαίων του.

1. Νέα ἰσορροπία δυνάμεων στὴν Εὐρώπη. Ἡ κυριαρχία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο μετὰ τὸ 1827. **2. Ἀπαρχὴ τοῦ ρωσοβρετανικοῦ ἀνταγωνισμοῦ.** Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τοῦ 1827. Ρωσικὴ λύση τῆς κρίσης. **3. Ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ 1829 ἕως τὴ Συνθήκη τοῦ 1856.** 1832: Ἡ Ἑλλάς νέο εὐρωπαϊκὸ κράτος. Ἡ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος Αἰγυπτιακὴ λίμνη: 1833-1841. Οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ὁ κρμαϊκὸς πόλεμος: Ὁρόσημο ἀλλαγῆς ἰσορροπιῶν. **4. Πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις, 1859-1882:** Ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἰταλίας. Ἡ διώρυγα τοῦ Σουέζ. **5. Παγκόσμιος οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος, 1882-1896:** Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποικιοκρατίας. Τὰ Μεσογειακὰ Σύμφωνα. **6. Νέοι εὐρωπαϊκοὶ Συνασπισμοί:** Ἡ κρίση στὸ Αἰγαῖο, 1896-1898. Ἡ αὐτονομία τῆς Κρήτης. **7. Νέα μεσογειακὴ ἰσορροπία δυνάμεων:** Ἡ Ostpolitik τῆς Γερμανίας. Ἰταλία: Μεγάλῃ ἀνατολικομεσογειακὴ Δύναμη; **8. Πορεία πρὸς τὸν Μεγάλο Πόλεμο:** Οἰκονομικὸς Ἀνταγωνισμὸς, Διεθνὲς Ἐμπόριο, 1896-1914. Πολιτεῖες λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου σὲ ἐτομασία πολέμου.

Κάθε κεφάλαιο ἀπὸ τὰ 8 αὐτὰ εἶναι ἱστορικὴ πραγματεία. Ἡ ἀνάλυση τῶν περιεχομένων καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ ἀπαιτεῖ συνολικὰ τουλάχιστον μίαν ὥρα. Περιορίζομαι λοιπὸν νὰ τονίσω τὴν ἄψογη ἐπιστημονικὴ συγκρότηση τοῦ καθενός. Ἡ συγγραφεὺς κατόρθωσε νὰ παρουσιάσει τὴν πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομία, σύμμετρα, ὅπως καὶ ὅσο ἐπηρεάζεται ἡ πρώτη ἀπὸ τὴ δεύτερη, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ αὐτὴν ἀποφασιστικά. Δὲν παρασύρθηκε ἡ ἄξια Καθηγήτρια ἀπὸ συρμούς νεωτερικούς. Σεβάσθηκε τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ἄξιζε ἄρα νὰ παρουσιασθεῖ ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο της.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2007

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΣΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ Δ. ΚΑΡΑΣΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ ἰδέα τῆς προόδου εἶναι ἀπὸ τίς βασικὲς συνιστώσες τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς προόδου εἶναι ἐν τούτοις πολυσήμαντη. Προκειμένου νὰ προσδιορίσουμε τὴν σημασία τῆς προόδου στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, πρέπει νὰ ἀναχωρήσουμε ἀπὸ μία συγκεκριμένη ἔννοια προόδου. Τί εἶναι, λοιπόν, πρόοδος;

I. Ἐννοια τῆς προόδου

Ἡ πρόοδος πρέπει πρῶτα νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη, μὲ τὴν ὁποία συχνὰ συγχέεται. Πρόοδος καὶ ἐξέλιξη ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ γίνεσθαι. “Γίνεσθαι” εἶναι ὄρος τῆς ὄντολογίας, ὁ ὁποῖος – ἀντίθετα πρὸς τὴν ὄντολογικὴ κατηγορία τοῦ “εἶναι” – ἀποδίδει τὸν ὄρο τῆς ἀέναης μεταβολῆς. Ἡ ἀέναη μεταβολή, ὅταν δὲν εἶναι μία ἀπλή πανομοιότυπη κίνηση (ὅπως ἡ ἀέναη ροὴ ἐνὸς ποταμοῦ) ἀλλὰ ἀποτελεῖ μετάβαση ἀπὸ μία κατάσταση σὲ ἄλλη, ὀνομάζεται ἐξέλιξη. Ἡ ἐξέλιξη μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὴν φύση (βιολογικὴ ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν) εἴτε στὴν ἱστορία (ἱστορικὴ ἐξέλιξη). Μορφή ἱστορικῆς ἐξελίξεως εἶναι ἡ πρόοδος. Πρόοδος εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν φύση, ἡ διάνοιξη δρόμων πού τὸν πηγαίνουν –κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Heidegger– παραπέρα ἀπὸ ἐκεῖ πού βρέθηκε ριγμένος ἀπὸ τὴν φύση.

Ἡ πρόοδος εἶναι ὅμως μία ἀπὸ τίς μορφές πού μπορεῖ νὰ πάρει ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη.

Ἡ ἱστορική εξέλιξη μπορεῖ νὰ πάρει τὶς ἐξῆς μορφές, πού παριστάνονται συμβολικὰ μὲ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα τοῦ κύκλου, τῆς γραμμῆς καὶ ἐνὸς συνδυασμοῦ γραμμῆς καὶ κύκλου. Ὁ κύκλος ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἱστορικός βίος ἀκολουθεῖ μία κυκλική διαδρομή, δηλαδή ἐπαναλαμβάνεται περιοδικά, καὶ τοῦτο διότι —σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή— ἡ ἀνθρώπινη φύση θεωρεῖται κατὰ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά της ἀμετάβλητη. Ἡ γραμμὴ ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἱστορία ἀκολουθεῖ μία αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένη, εὐθύγραμμη πορεία, δηλαδή πορεία πού δὲν ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό της καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κύκλου καὶ τῆς γραμμῆς δίνει τὴν ἑλικοειδῆ πορεία, πού παριστάνει τὶς μικτὲς μορφές πού μπορεῖ νὰ προσλάβει ἡ ἱστορική εξέλιξη. Ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ σχήματα μένουμε στὸ δεύτερο: τὴν γραμμὴ. Ἡ γραμμικὴ πορεία μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε ἀνιούσα, πρὸς τὸ καλύτερο, εἴτε κατιούσα, πρὸς τὸ χειρότερο. Ἡ πορεία πρὸς τὸ καλύτερο ὀνομάζεται πρόοδος· πρὸς τὸ χειρότερο, παρακμῆ. Ὡστε πρόοδος εἶναι ἡ εὐθύγραμμη, δηλαδή ἀταλάντευτη, χωρὶς παλινδρομήσεις, πορεία πρὸς τὰ ἔμπρός.

II. Ἱστορική καταγωγή

Ἡ ἔννοια τῆς προόδου ἐμφανίζεται ἱστορικὰ ὡς ἰδέα τῆς προόδου, σὲ ἕναν ὀρισμένο κύκλο πολιτισμοῦ, τὸν δικό μας νεώτερο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Σὲ ἄλλους πολιτισμοὺς δὲν ὑπῆρχε τέτοια ἰδέα, οὔτε στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα οὔτε στὴν Ἀνατολή οὔτε στὴν μεσαιωνικὴ Εὐρώπη. Στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα τέτοια ἰδέα δὲν ὑπῆρχε, γιατί οἱ Ἕλληνες εἶχαν κυκλικὴ καὶ ὄχι γραμμικὴ ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Ὁ πολιτιστικὸς κύκλος, πού, ὡς δεσπόζουσα μεταβλητὴ, ἔχει τὴν ἰδέα τῆς προόδου, ἄρχισε στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν ἄνοδο τῆς ἀστικῆς τάξεως καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου συνελήφθη ἀπὸ τοὺς διανοητὲς τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. στὸ γεωγραφικὸ τρίγωνο Ἀγγλία - Γαλλία - Γερμανία, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ γαλλογερμανικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν σύλληψη τῆς ἰδέας αὐτῆς ἀπετέλεσαν οἱ λαμπρὲς κατακτήσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς, πού ὀφείλονταν στὴν μέθοδό τους. Οἱ πρόοδοι τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν δημιούργησαν τὴν πεποίθηση ὅτι, ἂν οἱ μέθοδοι αὐτὲς ἐφαρμοστοῦν καὶ στοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς γνώσεως καὶ στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ἡ ἱστορική κατάσταση θὰ βελτιώνεται συνεχῶς καὶ θὰ ὀδηγήσει προοδευτικὰ καὶ νομοτελικὰ στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἄγνοια, τὴν προκατάληψη, τὴν δεισιδαιμονία καὶ τὴν δουλεία. Διαμορφώθηκε ἔτσι ἡ ἰδέα τῆς καθολικῆς

προόδου, πού για πολλές δεκαετίες έως τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. παρέσυρε σὰν ὀρηκτικὸς ποταμὸς τὰ πάντα, καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ εἶναι πολὺ ἰσχυρὴ. Πρόοδος ὄχι μόνον στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ καὶ τὶς κοινωνικὲς. Πρόοδος παντοῦ ὄχι μόνον στὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ καὶ στὴν φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴν ἠθικὴ, τὴν πολιτικὴ, γενικὰ στὴν ἱστορία. Ἡ πρόοδος γίνεται ἔτσι ιδέα συναρπαστικὴ καὶ σὲ πολλοὺς φαντάζει ὡς αὐτονόητη.

III. Ὁριοθέτηση τοῦ προβλήματος

Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ιδέας τῆς προόδου στοὺς ἐπὶ μέρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ ποῦμε μόνον πὼς δὲν χρειάστηκε νὰ περάσουν παρὰ ἐλάχιστες γενεές, γιὰ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἡ ματαιότητά τῆς νέας ιδέας καὶ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ. Τοῦτο ἐξέφρασαν στὴν Γαλλία ἐκλεπτυσμένα πνεύματα, ὅπως ὁ Flaubert καὶ ὁ Baudelaire. Λίγες δεκαετίες ἀργότερα ὁ Burckhard στὴν Ἑλβετία, ὁ Nietzsche στὴν Γερμανία, ὁ Ντοστογιέφσκι καὶ ὁ Τολστόι στὴν Ρωσία, προφήτευαν ἀντὶ τῆς μελλοντικῆς προόδου τὴν παρακμὴ τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Σήμερα, μετὰ τὴν ἐμπειρία τῶν δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ τὴν ἀπειλὴ ἑνὸς τρίτου πυρηνικοῦ ὀλοκαυτώματος ἢ μιᾶς παγκόσμιας οἰκολογικῆς καταστροφῆς, ἔχει γίνει συνειδηση ὅτι μία καθολικὴ πρόοδος στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας εἶναι ψευδαίσθησις. Ὅπως ψευδαίσθησις εἶναι ἡ πρόοδος καὶ σὲ εἰδικότερους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ: τὴν φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴν θρησκεία, τὴν ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ, τὴν ἐφαρμοσμένη πολιτικὴ. Ὁ μόνος τομέας στὸν ὁποῖο μπορεῖ ἀκόμα σοβαρὰ νὰ συζητηθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς προόδου εἶναι ὁ τομέας τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

Στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἀκριβῶς ἐντοπίζεται καὶ τὸ δικό μας ἐνδιαφέρον. Καὶ μάλιστα στὸν τομέα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὑπάρχει, λοιπόν, πρόοδος στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, κατὰ τὸν τρόπο πού ὑπάρχει στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ στὴν τεχνικὴ; Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημά μας – ἐρώτημα κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημολογικό.

2. ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΦΕΤΗΡΙΑ

Ἡ ἀπάντησις ἐπιδέχεται περισσότερες προσεγγίσεις: ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας, τῆς διαλεκτικῆς, τῆς ἐρμηνευτικῆς, τῆς φαινομενολογίας, τοῦ ὑπαρξισμοῦ. Ἡ δική μας γνωσιολογικὴ ἀφετηρία εἶναι ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, ὅπως διαμορφώθηκε ἰδίως ἀπὸ τὴν νεοκαντιανὴ Σχολὴ τῆς Βάδης.

I. Διαίρεση τῶν ἐπιστημῶν: Φυσιοκρατικές καὶ πνευματοκρατικές ἐπιστῆμες

Ποιές, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ αὐτή, εἶναι πρῶτα οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες;

Στὰ πλαίσια τῆς γνωσιολογικῆς μας ἀφετηρίας, οἱ ἐπιστῆμες γενικὰ διακρίνονται σὲ φυσιοκρατικές καὶ πνευματοκρατικές. Ἡ διάκριση ἀνάγεται στὴν πλατωνικὴ διάκριση αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου. Φυσιοκρατικές ἐπιστῆμες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴν γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Αἰσθητὸς κόσμος εἶναι τὰ φαινόμενα (ὕλικά καὶ ψυχολογικά ὄντα) ποὺ ὑποπίπτουν στὶς αἰσθήσεις μας. Ἡ γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐπιτυγχάνεται μὲ κρίσεις ὄντολογικῆς (θεωρητικῆς), ποὺ στηρίζονται στὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας (χῶρο, χρόνο, αἰτιότητα). Φυσιοκρατικές ἐπιστῆμες εἶναι ἡ Φυσικὴ, ἡ Χημεία, ἡ Βιολογία, ἡ Ἰατρικὴ, ἡ πειραματικὴ Ψυχολογία. Πνευματοκρατικές ἐπιστῆμες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴν γνώση τοῦ νοητοῦ κόσμου. Νοητὸς κόσμος εἶναι τὰ νοητά, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν (διότι δὲν κατέχουν ὀρισμένη χωρικὴ καὶ χρονικὴ θέση) ἀλλὰ ἰσχύουν. Ἡ γνώση τοῦ νοητοῦ κόσμου ἐπιτυγχάνεται εἴτε μὲ κρίσεις καθαρὰ λογικῆς, ὅταν τὰ νοήματα ἀνήκουν στὸν καθαρὸ νοητὸ κόσμο, εἴτε μὲ κρίσεις ἀξιολογικῆς, ὅταν τὰ νοήματα ἀνήκουν στὸν μικτὸ κόσμο τῆς ἱστορίας. Οἱ πνευματοκρατικές ἐπιστῆμες διακρίνονται ἔτσι σὲ καθαρὰ πνευματικές (“νοολογικῆς”), ὅταν ἔχουν ὡς ἀντικείμενο καθαρὰ νοήματα (ἐδῶ ἀνήκουν ἡ φιλοσοφία ὡς γενικὴ ἐπιστήμη καὶ τὰ μαθηματικά καὶ ἡ λογικὴ ὡς εἰδικὲς ἐπιστῆμες), καὶ σὲ ἱστορικῆς ἢ κοινωνικῆς, ὅταν ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὸν μικτὸ κόσμο τῆς ἱστορίας. Ἐδῶ ἐνδιαφέρουν οἱ ἱστορικῆς ἢ κοινωνικῆς ἐπιστῆμες.

II. Κοινωνικὲς ἐπιστῆμες

A. Ἐννοια καὶ μέθοδος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν

Οἱ ὅροι “ἱστορικῆς” καὶ “κοινωνικῆς” εἶναι ταυτόσημοι. Χρησιμοποιούμε τὸν ὅρο “κοινωνικῆς”, γιὰ νὰ ἐκφράσουμε, ἀπὸ τὴν δική μας σκοπιὰ, σαφέστερα τὸ ἀντικείμενό τους, ποὺ εἶναι ἡ μελέτη τῶν κοινωνικῶν πράξεων (ποὺ εἶναι βέβαια ταυτόχρονα καὶ ἱστορικῆς). Κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς μεθοδολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἄρα γιὰ τὴν θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς προόδου, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς πράξεως. Ἡ κοινωνικὴ πράξις, ὡς ἀνθρώπινη γενικῶς πράξις, εἶναι ἀφ’ ἑνὸς ψυχοφυσικὸ φαινόμενο καὶ ἀφ’ ἑτέρου φορέας νοήματος. Ὡς ψυχοφυσικὸ φαινόμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν βούληση καὶ ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βουλήσεως, ποὺ συνίσταται σὲ μία μεταβολή, στὸν ἐξωτερικὸ ἢ στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο τοῦ πράττοντος. Μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων (βουλήσεως καὶ ἀποτελέσματος τῆς βουλήσεως) ὑπάρχει σχέση αἰτίας

και αποτελέσματος. Από την άποψη αυτή η πράξη εμπίπτει στην αρμοδιότητα των φυσικῶν ἐπιστημῶν και γίνεται ἀντικείμενο ὄντολογικῆς (θεωρητικῆς) γνώσεως με τις κατηγορίες τῆς διάνοιας (χῶρο, χρόνο, αἰτιότητα). Ἄλλα ἡ πράξη δὲν εἶναι μόνο ψυχοφυσικό φαινόμενο. Εἶναι και φορέας νοήματος. Ἡ πράξη ἀντλεῖ τὸ νόημά της ἀπὸ τὸν νοητὸ κόσμο τῶν ἀξιῶν και γίνεται ἀντικείμενο ἀξιολογικῆς γνώσεως με τὴν κατηγορία τῆς τελολογίας, δηλαδή δι' ἀναφορᾶς της πρὸς τὴν ἀξία πὺ ἀποτελεῖ τὸ νόημα και τὸν σκοπὸ της. Ἄρα ἡ πράξη ὑπόκειται ἀφ' ἑνὸς στὸν νόμο τῆς αἰτιότητας και ἀφ' ἑτέρου στὸν νόμο τῆς τελολογίας. Τοῦτο εἶναι σημαντικό και γίνεται ἀντιληπτό με τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα:

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἐγκληματίας, πὺ φόνευσε κάποιον συνάνθρωπό του, ἐρωτᾶται ἀπὸ τὸν δικαστὴ πὺς ἔφθασε, πὺς κατέληξε νὰ διαπράξει τὸν φόνο. Ἐκεῖνος ἀπαντᾷ ὅτι δὲν εἶχε καθόλου σκοπὸ νὰ φονεύσει, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς του ἦταν ἀπλῶς νὰ κλέψει. Ὅταν ὅμως μπῆκε στὸ δωμάτιο τοῦ θύματός του, βρῆκε τὸ θῦμα νὰ στέκει μπροστὰ στὸ χρηματοκιβώτιό του πὺ εἶχε ἀνοιχτό. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὅσο και ἡ μαγία νὰ ἀποκτήσει τὰ χρήματα πὺ ἦταν μέσα στὸ χρηματοκιβώτιο τὸν ὤθησαν στὸ ἐγκλημα, στὸν φόνο. Δηλαδή ἡ μαγία γιὰ τὰ χρήματα ἦταν ἐδῶ ἡ αἰτία τοῦ φόνου. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἐδῶ ὁ φόνος κατὰ φυσικὴ νομοτέλεια.

Και ἕνα δεύτερο παράδειγμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος βαδίζει κατὰ μῆκος μιᾶς ἐρημικῆς ἀκτῆς, και πῖο πέρα μέσα στὴν θάλασσα εἶναι μία βάρκα με πανί και αὐτὸς πὺ εἶναι μέσα στὴν βάρκα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι και πολὺ ἔμπειρος στὸν χειρισμό, ὁπότε κάποια στιγμή ἡ βάρκα ἀναποδογυρίζει και ὁ ἄνθρωπος πὺ εἶναι μέσα, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζει κολύμπι, κινδυνεύει νὰ πνιγεῖ. Τότε αὐτὸς πὺ παρατηρεῖ τὸ φαινόμενο πετάει τὰ ρούχα του, βουτᾷ στὴν θάλασσα και σώζει τὸν ἀνίδεο ἀπὸ βέβαιο θάνατο. Ἄν τώρα ἐρωτηθεῖ αὐτὸς, γιατί τὸ ἔκανε αὐτό, θὰ ἀπαντήσει ἀσφαλῶς ὅτι τὸ θεώρησε χρέος του νὰ σώσει ἕναν συνάνθρωπό του. Και ἐδῶ ὑπάρχει φυσικὴ νομοτέλεια· αἰτία ἦταν τὸ χρέος τοῦ ἐνὸς νὰ σώσει και ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ σωτηρία τοῦ ἄλλου.

Και ὅμως ὡς πρὸς τὸ νόημά τους, τὸν ἀντικειμενικό τους σκοπὸ, τὴν ἀξία τους, οἱ πράξεις αὐτὲς κρίνονται διαφορετικά. Ἡ πρώτη θὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἀποτρόπαιη, ἐγκληματικὴ· ἡ δεύτερη θὰ ποῦμε ὅτι ἔχει ἠθικῶς ὑψηλὸ νόημα. Με τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἔχουμε τὰ δύο εἶδη νόμων γιὰ τὰ ὁποῖα ὁμολεῖ ὁ Kant. Ὁ ἕνας νόμος εἶναι ὁ αἰτιοκρατικός, ὁ ἄλλος εἶναι ὁ τελολογικός. Κατὰ τὸν αἰτιοκρατικό ἡ αἰτία προσδιορίζει τὸ ἀποτέλεσμα, κατὰ τὸν τελολογικό ὁ σκοπὸς προσδιορίζει τὸ μέσον. Ἡ ἴδια πράξη θεωρεῖται διττῶς, ἀφ' ἑνὸς ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας και ἀφ' ἑτέρου ὡς μέσον ἐνὸς σκοποῦ. Ὁ αἰτιοκρατικός προσδιορι-

σμός χαρακτηρίζεται ως αναγκαιότητα. Ὁ τελολογικός προσδιορισμός χαρακτηρίζεται ως ἐλευθερία· ἐλευθερία εἶναι ἀκριβῶς ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράξει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν νομοτέλεια, σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἔρα κάθε πράξι ἐνώνει μέσα της τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἐλευθερία. Αἰτιότητα καὶ ἐλευθερία, παρ' ὅτι εἶναι ἑτερογενῆ στοιχεῖα, συμφιλιώνονται καὶ συνυπάρχουν σὲ κάθε πράξι. Ἡ ἐλευθερία οὔτε ἐνοχλεῖ —λέει ὁ Kant— οὔτε θραύει τὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ τὴν προϋποθέτει. Ἡ πράξι ὡς ἐμπειρικό γεγονός διέπεται ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατικὴ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, πού εἶναι σχέση ἀναγκαιότητας, καὶ ὡς ἀξιόλογο γεγονός προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν τελολογικὴ σχέση μέσου καὶ σκοποῦ, πού εἶναι σχέση ἐλευθερίας.

Μέθοδος γνώσεως τῆς πράξεως εἶναι ἀφ' ἑνός ἡ αἰτιοκρατικὴ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ τελολογικὴ-ἀξιοκρατικὴ. Δεσπόζουσα εἶναι ὅμως ἡ δεύτερη μέθοδος, διότι ὁ σκοπὸς καὶ ἡ ἀξία προσδίδει νόημα στὴν πράξι· τὸ αἰσθητὸ στοιχεῖο εἶναι ἀπλὸς φορέας τοῦ νοητοῦ, εἶναι τὸ ὑπηρετικὸ καὶ τὸ διαμορφούμενο. Ἡ μέθοδος αὐτὴ (αἰτιοκρατικὴ ἀφ' ἑνός καὶ τελολογικὴ-ἀξιολογικὴ ἀφ' ἑτέρου) εἶναι ἀκριβῶς ἡ μέθοδος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, πού προσδιορίζει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς προόδου. Ἄλλὰ ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν ἐφαρμόζεται σὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀνάγκη διακρίσεως τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἀνάλογα μὲ τὸ εἰδικότερο ἀντικείμενό τους.

B. Διαίρεση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν

Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες διακρίνονται, λοιπόν, σὲ ἐρμηνευτικὲς, σὲ ὄντολογικὲς καὶ σὲ δεοντολογικὲς.

1. Ἐρμηνευτικὲς ἐπιστῆμες

Ἀντικείμενο τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐπιστημῶν δὲν εἶναι ἡ πράξι αὐτὴ καθ' ἑαυτή, ὡς ἀμετάβατη ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ ἡ πράξι πού μεταβαίνει καὶ ἀποκρυσταλλώνεται σὲ ὀρισμένο ἔργο, αὐθύπαρκτο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν δημιουργό του. Ἐμπειρικό γεγονός καὶ φορέας ἀξίας δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ ἴδια ἡ πράξι ἀλλὰ τὸ ἔργο, ὡς ἔργο —ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Hegel— τοῦ “ἀντικειμενικοῦ πνεύματος”. Ἐρμηνευτικὲς ἐπιστῆμες εἶναι ἡ Φιλολογία καὶ ἡ Θεολογία. Ἡ Φιλολογία ἀσχολεῖται μὲ τὴν γνώση ἐνός φιλολογικοῦ ἔργου ὡς ἔργου αἰσθητικῆς ἀξίας. Ἡ Θεολογία ἀσχολεῖται μὲ τὴν γνώση ἐνός θεολογικοῦ ἔργου ὡς ἔργου θρησκευτικῆς ἀξίας. Μέθοδος γνώσεως εἶναι τὸ “κατανοεῖν” (Verstehen), πού εἶναι μία εἰδικότερη μορφή τῆς ἀξιολογικῆς μεθόδου.

2. Κατ' ἑξοχὴν κοινωνικὲς ἐπιστῆμες

Ἀντίθετα πρὸς τὶς ἐρμηνευτικὲς, οἱ ὄντολογικὲς καὶ οἱ δεοντολογικὲς ἐπιστῆμες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πράξιν αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ, καὶ εἶναι οἱ κατ' ἑξοχὴν κοινωνικὲς ἐπιστῆμες.

α. Ὀντολογικὲς ἐπιστῆμες

Ὀντολογικὲς ἐπιστῆμες εἶναι π.χ. ἡ Ἱστορία, ἡ Κοινωνιολογία, ἡ Οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὄντολογικὴ γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα ἀξίας: ἡ Ἱστορία μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα ἱστορικῆς ἀξίας· ἡ Κοινωνιολογία μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα κοινωνιολογικῆς ἀξίας· ἡ Οἰκονομικὴ μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα οἰκονομικῆς ἀξίας. Μέθοδος γνώσεως εἶναι ἡ ὄντολογικὴ, ἡ ὁποία διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴν μέθοδον τῶν φυσιοκρατικῶν ἐπιστημῶν, διότι καταλαμβάνει πέραν τοῦ ἐμπειρικοῦ καὶ τὸ ἀξιολογικὸ μέρος τῆς πράξεως. Ἀντικείμενον τῆς ὄντολογικῆς γνώσεως εἶναι ἡ πράξις κυρίως ὡς ἀξιόλογο γεγονός.

β. Δεοντολογικὲς ἐπιστῆμες

Δεοντολογικὲς ἐπιστῆμες εἶναι κυρίως ἡ Νομικὴ, ἡ Ἠθικὴ (ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη) καὶ ἡ Πολιτικὴ. Ἀσχολοῦνται μὲ τὴν δεοντολογικὴν γνῶσιν τῆς πράξεως: ἡ Νομικὴ μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα δικαιοῦς ἀξίας· ἡ Ἠθικὴ μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα ἠθικῆς ἀξίας· ἡ Πολιτικὴ μὲ τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως ὡς φορέα πολιτικῆς ἀξίας. Μέθοδος γνώσεως εἶναι ἡ δεοντολογικὴ, πού καταλαμβάνει πέραν τοῦ ἀξιολογικοῦ καὶ τὸ δεοντολογικὸ στοιχεῖον τῆς πράξεως (τὴν πράξιν ὡς φορέα ἀξίας πού “δέον” νὰ πραγματοποιηθῇ).

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ πρόβλημα τῆς προόδου. Πρῶτα στὶς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες, γιὰ νὰ δοθῇ τὸ μέτρο συγκρίσεως μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες.

I. Στὶς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες

Στὶς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες θὰ διακρίνομε τὴν κλασικὴν Φυσικὴν ἀπὸ τὴν νεώτερη, κβαντικὴν Φυσικὴν. Στὴν κλασικὴν Φυσικὴν ἡ μέθοδος εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἐξήγησις τῶν φυσικῶν νόμων γίνεται μὲ τὴν αἰτιοκρατικὴν μέθοδον· δηλαδὴ τὴν λογικὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος (εἰάν συμβεῖ τὸ Α, ἡ αἰτία, θὰ συμβεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ τὸ Β) καὶ τὸν ἐμπειρικὸν νόμον τῆς αἰτιότητος (ὕστερα ἀπὸ τὰ ἴδια αἰτία ἀκολουθοῦν τὰ ἴδια ἀποτελέσματα· ντετερμινιστικὴ ἀρχή). Τὰ

τεράστια επίτευγματα τῆς Φυσικῆς ὀφείλονται ἀκριβῶς στήν μέθοδο αὐτή. Ἡ Φυσική περιγράφεται ὡς μία σωρευτική διαδικασία συνεχοῦς αὐξήσεως τῆς γνώσεως. Ἡ μία γνώση ὀδηγεῖ αἰτιωδῶς στήν ἄλλη, αὐτή στήν ἐπόμενη κ.ο.κ. Ἡ γνώση, ἐντασσόμενη σέ μία λογική νομοτέλεια, αὐξάνεται ποσοτικά, ἀνέρχεται ἀπό βαθμίδα σέ βαθμίδα, μεταβαίνει ἀπό τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο καὶ ἐξηγεῖ τὰ φαινόμενα πλήρως καὶ χωρὶς χάσματα, ἀπὸ γενικούς νόμους· τὸ τυχαῖο ἀποκλείεται. Χάρη στήν μέθοδο αὐτή ἡ Φυσική τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἀνοίξε καινούργιους δρόμους καὶ ἄλλαξε ριζικά τὴν εἰκόνα τῆς φύσεως, ἐνῶ συνέβαλε στήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς Τεχνικῆς. Ἡ Τεχνική εἶναι τὸ παρακολούθημα τῆς Φυσικῆς, εἶναι ἡ ἐφαρμοσμένη φυσική γνώση. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ὁ θρίαμβος τῆς Τεχνικῆς συνέπεσε μὲ τὸν θρίαμβο τῆς Φυσικῆς.

Στὴν κβαντική ὁμως Φυσική (μετὰ τὶς ἀνακαλύψεις τῶν Max Planck, W. Heisenberg, N. Bohr κ.ἄ.) ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας κλονίσθηκε. Στὴν ὄντολογική σφαῖρα τοῦ Μικροκόσμου γίνεται σήμερα δεκτὸ ὅτι τὸ γίνεσθαι προσδιορίζεται ὄχι αἰτιοκρατικῶς ἀλλὰ πιθανολογικῶς· ἡ ἔκβαση τοῦ φαινομένου δὲν μπορεῖ νὰ προλεχθεῖ μὲ βεβαιότητα παρὰ μόνον νὰ ὑπολογισθεῖ μαθηματικά μὲ βάση τοὺς κανόνες τῆς στατιστικῆς, καὶ γι' αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ στατιστικὴ αἰτιότητα. Παρὰ ταῦτα, ἡ πρόοδος δὲν μπορεῖ οὔτε στήν περιοχὴ αὐτὴ νὰ ἀποκλεισθεῖ, ἀφοῦ καὶ ἐδῶ εἶναι ἐμπειρικά ἐπαληθεύσιμη, ἔχει ποσοτικὸ χαρακτήρα καὶ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σέ μαθηματικὸ μέγεθος, δηλαδὴ νὰ διαπιστωθεῖ μὲ τὸν λογισμὸ ἔστω τῶν πιθανοτήτων.

Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε στὶς λοιπὲς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες (Βιολογία, Βιοχημεία, Ἱατρικὴ κ.λπ.). Γιὰ τὴν Βιολογία θὰ ποῦμε μόνον ὅτι ἰσχύει περίπου ὅ,τι στήν Μικροφυσική: Ἡ ἀρχὴ τοῦ καθολικοῦ ντετερμινισμοῦ (Laplace) ἔχει κλονισθεῖ, καὶ σήμερα γίνεται εὐρέως δεκτὸ ὅτι στήν ἐξέλιξη τῶν βιολογικῶν φαινομένων ἐπιδρᾷ καὶ ἓνα ἀνεξάλειπτο στοιχεῖο ἀπροσδιοριστίας καὶ ἀβεβαιότητας, στατιστικὰ ὡστόσο καὶ ἐδῶ μετρήσιμο, ὅπως στήν Μικροφυσική.

II. Στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες

Πῶς ἔχει, τώρα, τὸ πρόβλημα τῆς προόδου στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες;

A. Ἑρμηνευτικὲς ἐπιστῆμες

Πρῶτα στὶς ἐρμηνευτικὲς· τὴν Φιλολογία καὶ τὴν Θεολογία. Εἴπαμε ὅτι μέθοδος ἐρμηνευτικῆς γνώσεως εἶναι τὸ “κατανοεῖν” (Verstehen). Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς ἐξηγητικῆς μεθόδου (τοῦ “ἐξηγεῖν”, Erklären),

πού διέπει τις φυσιοκρατικές επιστήμες. “Εξήγηση” ενός φυσικοῦ φαινομένου εἶναι ἡ ὑπαγωγή του στὸν νόμο τῆς αἰτιότητας· τὸ φυσικὸ φαινόμενο θεωρεῖται ὅτι ἐξηγήθηκε, ἂν ὑποδειχθεῖ ἡ αἰτία του, δηλαδή ὁ αἰτιακὸς νόμος, τοῦ ὁποῖου τὸ φαινόμενο ἀποτελεῖ περίπτωση ἐφαρμογῆς. “Κατανόηση” ενός πνευματικοῦ ἔργου (φιλολογικοῦ ἢ θεολογικοῦ) εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ νοήματος αὐτοῦ καὶ δι’ αὐτοῦ ἡ γνώση τοῦ νοήματος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ἡ σύλληψη καὶ ἡ γνώση τοῦ νοήματος αὐτοῦ ἐπιτυγχάνεται κυρίως μὲν μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἄλογων δυνάμεων τῆς ψυχῆς, διαισθητικά καὶ ἐναισθητικά, ἀλλὰ καὶ μέσω μιᾶς ἔλλογης διαδικασίας πού συνδέει ἐπαγωγή, συγκεκριμένη ἐφαρμογὴ γενικῶν ἀληθειῶν, καὶ συγκριτικὲς διαδικασίες. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ὀνομάζεται Ἑρμηνευτική.

Ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἔννοια τῆς Ἑρμηνευτικῆς. Στις ἐρμηνευτικὲς επιστήμες κάθε ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι ἀπὸ ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ προηγούμενη. Νεώτερες ἐρμηνευτικὲς τάσεις δὲν ἀποτελοῦν πρόοδο σὲ σύγκριση μὲ τις προηγούμενες ἀλλὰ νέες ἀθηντικὲς προσεγγίσεις τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου.

Τοῦτο ἰσχύει τόσο στὴν Φιλολογία, ὅσο καὶ στὴν Θεολογία. Στὴν φιλολογικὴ ἐπιστῆμη τὰ αἰσθητικὰ κριτήρια δὲν ὑπόκεινται σὲ πρόοδο. Κριτήρια τῆς τέχνης δὲν εἶναι οἱ ροπὲς τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς μόδας, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ. Ὅσὸ τόσο ὑπάρχει καὶ ἐδῶ μιὰ περιοχὴ, ὅπου συντελεῖται ἡ πρόοδος, ὅπως στις θετικὲς ἐπιστῆμες. Εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Τεχνικῆς, τῶν αἰσθητικῶν μέσων. Στὰ αἰσθητικὰ μέσα μπορεῖ νὰ ὑπάρξει —καὶ ὑπῆρξε— πρόοδος. Ὁ ἀρχιτέκτων ἔχει σήμερα πῶ εὐπλαστες ὕλες γιὰ νὰ οἰκοδομήσει. Ὁ ζωγράφος ἔχει καλύτερα χρώματα. Ὁ μουσικὸς κατακτᾷ νέες μουσικὲς περιοχές, νέους συνδυασμοὺς ἤχων χρησιμοποιώντας νέα ὄργανα. Στὴν ποίηση μποροῦν νὰ ἐφευρεθοῦν νέοι ρυθμοί. Στὸ θέατρο τὰ νέα μέσα δημιουργήσαν δυνατότητες νέων αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων καὶ συγκινήσεων. Ὅμως ὅλα αὐτὰ δὲν ἐγγίζουν τὴν οὐσία τῆς αἰσθητικῆς λειτουργίας· ἡ τεχνικὴ εἶναι ἓνας χῶρος ὑπηρετικὸς τοῦ κυρίως αἰσθητικοῦ ἔργου. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Θεολογία· τὰ θεολογικὰ κριτήρια δὲν ὑπόκεινται σὲ πρόοδο. Νεώτερες τάσεις τῆς Ἑρμηνευτικῆς, ὅπως στὸν χῶρο τῆς διαμαρτυρούμενης Θεολογίας ἢ “Νέα Ἑρμηνευτικὴ”, δὲν ἀποτελοῦν πρόοδο, ἀλλὰ νέους τρόπους προσεγγίσεως τοῦ θεολογικοῦ ἔργου. Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια δὲν θὰ ἀποτελοῦσε πρόοδο καὶ μιὰ πιθανὴ Νέα “ἐξελικτικὴ Θεολογία” “προσαρμοσμένη” στις ἐξελίξεις τῶν σύγχρονων φυσιοκρατικῶν ἐπιστημῶν. Διότι καὶ τὰ νεώτερα ἐπιστημονικὰ δεδομένα ἢ Θεολογία ὀφείλει νὰ τὰ ἀξιολογεῖ μὲ τὰ δικά της κριτήρια· π.χ. τὸ πείραμα ἐπὶ τῶν δεδομένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου νὰ τὸ “κατανοεῖ” ὡς μιὰ διείσδυση στὸ

θεῖο μυστήριον τῆς Δημιουργίας, ὡς μία ἀπόπειρα ἀναδύσεως τοῦ λόγου τῶν ὄντων καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς διαλεκτικῆς συναντήσεως τοῦ ἀκτίστου μὲ τὸ κτιστό.

B. Κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὲς ἐπιστῆμες

Στις κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὲς ἐπιστῆμες (ὄντολογικὲς καὶ δεοντολογικὲς) τὸ πρόβλημα τῆς προόδου τίθεται διαφορετικὰ. Ἀντικείμενο τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν δὲν εἶναι τὸ ἔργο (ὅπως στὶς ἐκτεθεῖσες ἐρμηνευτικὲς ἐπιστῆμες) ἀλλὰ ἡ πράξις αὐτὴ καθ' ἑαυτή. Ἡ πράξις θεωρεῖται ἀπὸ δύο ἐπόψεις: τὴν ὄντολογικὴ καὶ τὴν δεοντολογικὴ. Μὲ τὴν ὄντολογικὴ θεώρηση τῆς πράξεως ἀσχολοῦνται οἱ ὄντολογικὲς ἐπιστῆμες· μὲ τὴν δεοντολογικὴ θεώρηση οἱ δεοντολογικὲς ἐπιστῆμες.

1. Ὀντολογικὲς ἐπιστῆμες

Στις ὄντολογικὲς ἐπιστῆμες (Ἱστορία, Κοινωνιολογία, Οἰκονομική) ἡ πράξις γινώσκειται ἀφ' ἑνὸς ὡς ἀπλὸ ψυχολογικὸ γεγονός (ὡς “εἶναι”) μὲ τὴν αἰτιοκρατικὴ μέθοδο καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς φορέας νοήματος ἢ ἀξίας (ὡς “ἀξιόλογον εἶναι”) μὲ τὴν ἀξιολογικὴ μέθοδο. Ἡ πρώτη μέθοδος (ἡ αἰτιοκρατικὴ) δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἐπιτρέπει τὴν πρόοδο, καθ' ὃν τρόπον ἡ ἴδια μέθοδος ἐπιτρέπει τὴν πρόοδο στὶς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες. Ἀλλὰ ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν εἶναι – ὅπως λέει ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Μητσόπουλος – παρὰ μία “παρακαμπτήριος ὁδός”, “ὄχι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσον πρὸς σκοπὸν”. Σκοπὸς εἶναι ἡ ἀξιολογικὴ γνώση τῆς πράξεως: “ἀν μείνουμε μόνο στὴν σειρά τῶν αἰτίων καὶ τῶν κινήτρων”, λέει ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, “δὲν θὰ μάθουμε τίποτε γιὰ τὴν ἀξία τῶν πράξεων”. Ἡ γνώση αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀξιολογικὴ μέθοδο. Ἐπιτρέπει ἡ μέθοδος αὐτὴ τὴν πρόοδο; Κατηγορηματικὰ ὄχι, διότι τὸ νόημα, ὁ σκοπὸς ἢ ἡ ἀξία τῆς πράξεως ἐκφράζουν ποιότητες, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν φύση τους οὔτε μποροῦν νὰ ἐπαληθευθοῦν ἐμπειρικὰ οὔτε μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μαθηματικὰ μεγέθη, ὥστε νὰ μετρηθοῦν καὶ νὰ συγκριθοῦν μὲ ἄλλα νοήματα, σκοποὺς ἢ ἀξίες. Π.χ. ἡ κρίση “κλιροδοτῶ στὸν Α τὸν ὠραιότερο πίνακα τῆς συλλογῆς μου”, πού εἶναι ὄντολογικὴ κρίση ἀξιολογικῆς μορφῆς, εἶναι κρίση ποιότητας, καὶ ὡς τέτοια δὲν ὑπόκειται στὸ κριτήριον τῆς προόδου· εἶναι κρίση αὐτοτελῆς, μὴ συγκρίσιμη μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη (ἢ ποιότητα, πού χαρακτηρίζει τὶς ἀξιολογικὲς κρίσεις, δὲν εἶναι συγκρίσιμο μέγεθος). Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις δὲν βρίσκονται σὲ τάξιν προοδευτικῆς ἀκολουθίας, ὥστε ἡ μία νὰ ἀποτελεῖ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἄλλης. Κάθε ἀξιολογικὴ κρίση εἶναι αὐτοτελής· ἔχει τὴν δική της ἀξίωση γιὰ (ἀξιολογικὴ) ἀλήθεια καὶ δικό της ἀποχωρῶντα λόγο.

2. Δεοντολογικές ἐπιστῆμες

Οἱ δεοντολογικές ἐπιστῆμες (Νομική, Ἠθική, Πολιτική) βαίνουν πέραν τῶν ὄντολογικῶν. Ἐνῶ οἱ τελευταῖες ἀναζητοῦν τὸ ὄντολογικό (ἱστορικό, κοινωνιολογικό, οικονομικό) νόημα τῆς πράξεως, οἱ δεοντολογικές ἐπιστῆμες ἀναζητοῦν τὸ δεοντολογικό τῆς νόημα. Ἡ δεοντολογική γνώση προϋποθέτει ὅμως τὴν ὄντολογική, ὡς πρὸς τὴν ὁποία ἰσχύουν καὶ ἐδῶ ὅσα προελέχθησαν σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὶς ὄντολογικές ἐπιστῆμες. Ἐπομένως τὸ πρόβλημα τῆς προόδου τίθεται ἐδῶ μόνον ὡς πρὸς τὴν δεοντολογική γνώση. Ὑπόκειται, λοιπόν, ἡ δεοντολογική γνώση στὸ κριτήριο τῆς προόδου; Σὲ καμία περίπτωση. Στὴν δεοντολογική σφαῖρα πρόοδος δὲν εἶναι δυνατὴ λόγῳ τοῦ ἰσχύοντος ἐδῶ “κατηγορικοῦ προστάγματος”, ὅπως τοῦτο ἐξειδικεύεται σὲ κατ’ ἰδίαν δεοντολογικές ἐπιστῆμες: τὴν Νομική, τὴν Ἠθική, τὴν Πολιτική.

Ὡστόσο κάποιες παρατηρήσεις εἶναι ἐπιβεβλημένες, θὰ ἀναφερθοῦμε εἰδικότερα μόνον στὴν Νομική ἐπιστήμη.

III. Στὴν Νομική ἐπιστήμη εἰδικότερα

Νομική εἶναι ἡ ἐπιστήμη πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν γνώση τοῦ ἐκάστοτε ἰσχύοντος (θετικοῦ) δικαίου. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι δεοντολογική, διότι ἀποτελεῖ ἀναφορὰ σὲ ἀξιολογικὸ σύστημα κανόνων μὲ τοὺς ὁποίους —κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Βασιλείου Οἰκονομίδη— “προσδιορίζεται τὸ γινόμενον ὡς δεῖ γίνεσθαι καὶ τὸ γενόμενον ὡς δεῖ εἶναι”.

A. Στὸ πεδίο τῆς δεοντολογικῆς γνώσεως

Θὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα ἀπαρχῆς: Εἶναι ἡ πρόοδος τῆς δεοντολογικῆς γνώσεως στὸ πεδίο τοῦ δικαίου δυνατή; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ γιὰ τὶς λοιπές δεοντολογικές ἐπιστῆμες: ἀρνητική. Ἐδῶ καὶ γιὰ τοὺς ἐξῆς εἰδικότερους λόγους. Πρῶτον, λόγῳ τῆς τελολογικῆς δομῆς τοῦ δικαίου. Δεύτερον, λόγῳ τῶν σταθερῶν στοιχείων τῆς ἔννομης τάξεως. Τρίτον, λόγῳ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας κατὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου. Καὶ τέταρτον, λόγῳ τῶν νομοθετικῶν μεταβολῶν. Εἰδικότερα:

1. Νομικὸς συλλογισμὸς

Ἡ τελολογικὴ δομὴ τοῦ δικαίου ἐκφράζεται καὶ ἀποκρυσταλλώνεται στὸν νομικὸ συλλογισμό, ὁ ὁποῖος ἔχει τελολογικὸ καὶ εἰδικότερα δεοντολογικὸ χαρακτήρα καὶ ἐμφανίζεται μὲ τὸ ἐξῆς βασικὸ σχῆμα:

Μείζων προκειμένη είναι ένας κανόνας δικαίου, πού έχει τήν μορφή υποθετικής κρίσεως με υπόθεση τὸ “πραγματικό” (Tatbestand) καὶ ἀπόδοση τήν “ἔννομη συνέπεια” (Rechtsfolge). Μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ ἔννομης συνέπειας δὲν ὑπάρχει σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ἀνάλογη με ἐκείνη πού διέπει τὰ φυσικά φαινόμενα (ὅπως εἶχε υποστηρίξει ἄλλοτε ἡ θεωρία περί “νομικῆς αἰτιότητας”) ἀλλὰ σχέση μέσου καὶ σκοποῦ, δηλαδή σχέση τελολογική. Ἡ σχέση αὐτὴ ἔχει ἀξιολογικό-ποιοτικό χαρακτήρα καὶ ἀποκλείει ἐξ ὀρισμοῦ τήν πρόοδο κατὰ τήν ἔρμηνεία τῶν κανόνων δικαίου. Οἱ ἔρμηνευτικές ἐκδοχές – καὶ γενικότερα οἱ ἔρμηνευτικές θεωρίες – δὲν ἀκολουθοῦν προοδευτικὴ τροχιά· ἡ ἐπόμενη ἔρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ ἢ θεωρία δὲν εἶναι κατ’ ἀνάγκην ὀρθότερη ἀπὸ τήν προηγούμενη.

Ἡ ἐλάχιστων προκειμένη ἔχει ὡς περιεχόμενο τήν ἐκάστοτε ἀτομικὴ πράξη δικαίου καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο κρίσεις: τήν ὄντολογικὴ καὶ τήν ὑπαγωγικὴ. Ἡ ὄντολογικὴ κρίση ἀναλύεται στὸν ὄντολογικὸ συλλογισμό, με τὸν ὁποῖο γινώσκειται ἡ πράξη ἀφ’ ἑνὸς ὡς ἐμπειρικὸ γεγονός (ὡς “εἶναι”) καὶ ἀφ’ ἑτέρου ὡς φορέας ἀξιόλογου σκοποῦ (ὡς “ἀξιόλογον εἶναι”). Πρόσδος εἶναι ἐδῶ δυνατὴ – σύμφωνα με τὰ προλεχθέντα γιὰ τήν ἀντίστοιχη κρίση στὶς ὄντολογικὲς ἐπιστῆμες – μόνον ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σκέλος (τὴν γνώση τῆς πράξεως ὡς ἐμπειρικὸ γεγονός, ὡς “εἶναι”), ὅχι ὅμως καὶ ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σκέλος (τὴν γνώση τῆς πράξεως ὡς “ἀξιόλογον εἶναι”). Ἡ ὑπαγωγικὴ κρίση ἀναλύεται στὸν λεγόμενον (μερικὸ) ὑπαγωγικὸ συλλογισμό, με τὸν ὁποῖο γινώσκειται ἂν ἡ συγκεκριμένη πράξη πληροῖ (ἢ ὄχι) τὰ στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ τοῦ κανόνα τῆς μείζονος καὶ μάλιστα μόνον τὰ οὐσιώδη, δηλαδή ἐκεῖνα πού προσδιορίζουν τὸν σκοπὸ τοῦ κανόνα τῆς μείζονος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὑπαγωγικὴ κρίση ἔχει τελολογικὸ καὶ ὄχι καθαρὰ τυπικολογικὸ χαρακτήρα· δὲν εἶναι κρίση μηχανικὴ (ὅπως ἡ ὑπαγωγικὴ κρίση στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες) ἀλλὰ δημιουργικὴ. Καὶ ὡς τέτοια δὲν ὑπόκειται στὸ κριτήριον τῆς προόδου. Ἡ μεταγενέστερη ὑπαγωγικὴ κρίση δὲν εἶναι κατ’ ἀνάγκην ὀρθότερη ἀπὸ τήν ὁμόλογη προγενέστερη.

Μείζων καὶ ἐλάχιστων προκειμένη ὁδηγοῦν στὸ πόρισμα τοῦ συλλογισμοῦ (τὸ “δεῖ γίνεσθαι” ἢ τὸ “δεῖ εἶναι”), πού ἀποτελεῖ τήν τελολογικὴ ἀκολουθία τῶν προκειμένων. Αὐτονόητο ὅτι τὸ πόρισμα κάθε συλλογισμοῦ εἶναι αὐτοτελές· ἔχει τήν δική του ἀξίωση γιὰ δεοντολογικὴ ἀλήθεια καὶ τὸν δικό του ἀποχρῶντα λόγο. Πρόσδος τῆς δεοντολογικῆς γνώσεως στὸ ἐπίπεδο τοῦ συλλογισμοῦ δὲν εἶναι ἄρα δυνατὴ.

2. Σταθερά στοιχεῖα τοῦ δικαίου

Δεύτερος ἀνασχητικὸς παράγων προόδου στὴν περιοχὴ τῆς Νομικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὰ σταθερά στοιχεῖα, πού εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δεδομένα σὲ κάθε ἔννομη τάξη, διότι συνέχονται μὲ τὴν ὄντολογικὴ φύση τοῦ δικαίου. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο φαινομενολογικῆς ἔρευνας, εἶναι π.χ. ἡ ἑτερονομία τοῦ δικαίου, οἱ ἀντινομίες τοῦ δικαίου, κάποιες ἰδέες, ὅπως τῆς ἐνοχικῆς δεσμεύσεως, τῆς ὑποχρεώσεως καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς συμβάσεως, τῆς προστασίας (ἐνὸς *minimum* προστασίας) τοῦ προσώπου κ.λπ.

3. Δημιουργικὴ φαντασία

Τρίτος ἀνασχητικὸς παράγων προόδου στὴν Νομικὴ ἐπιστήμη εἶναι ὁ δημιουργικὸς ρόλος τῆς φαντασίας. Ἡ φαντασία εἶναι ἐξωλογικὴ λειτουργία τοῦ νοῦ, συνυφασμένη ὄχι μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν γνωστικὴ λειτουργία τῆς συνειδήσεως. Ὡς γνωστικὴ λειτουργία μᾶς ἐπιτρέπει ἀφ' ἐνὸς νὰ βάλλουμε σὲ τάξη τὶς ἐτερόκλητες παραστάσεις (ἀναπαραγωγικὴ φαντασία) καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ τὶς συμπληρώσουμε (παραγωγικὴ ἢ δημιουργικὴ φαντασία). Δημιουργικὴ λειτουργία ἐπιτελεῖ ἡ φαντασία καὶ στὶς ἐπιστήμες, σὲ ὅλες τὶς ἐπιστήμες καὶ στὴν Νομικὴ, ὅπου ἐπεμβαίνει ἤδη γιὰ νὰ συνδέσει τὸν λόγο μὲ τὸ ἀπολύτως ἄλογο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Λόγος εἶναι ὁ κανόνας δικαίου· ἀπολύτως ἄλογο εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸ τῆς πραγματικότητος. Μεταξὺ τῶν δύο κόσμων ὑφίσταται χάσμα ἀνεπικάλυπτο. Τὸ χάσμα τοῦτο πρέπει νὰ καλυφθεῖ, γιὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ γνώση τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ τῆς πράξεως, ὥστε νὰ καθορισθεῖ ἀπὸ τὴν Νομικὴ ἐπιστήμη τὸ τί δέον γενέσθαι. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ χάσματος γίνεται μὲ τὴν δημιουργικὴ δύναμη τῆς φαντασίας —τὴν ἐνόραση, λέει ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος— καὶ προσλαμβάνει τὴν λογικὴ μορφή τοῦ συλλογισμοῦ.

Ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ σχηματισθεῖ χωρὶς τὴν δημιουργικὴ παρέμβαση τῆς φαντασίας. Στὴν ἐλάχιστονα προκειμένη ἡ φαντασία βοηθᾷ στὸν σχηματισμὸ ὄχι μόνον τῆς ὑπαγωγικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ὄντολογικῆς κρίσεως καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ἐμπειρικὸ (ἀποδεικτικὸ) τῆς σκέλους. Ἡ φαντασία βοηθᾷ ἐδῶ στὴν συναρμολόγησι καὶ ὀργάνωσι τῶν στοιχείων πού συνιστοῦν τὸ ἐμπειρικὸ γεγονός, ὥστε νὰ φωτισθεῖ τοῦτο μὲ τὸ φῶς τῆς ἔλλογης ἐρμηνείας. Ἡ σύνθεσι αὐτὴ κατασκευάζεται ὄχι μόνον μὲ τὴν κρίσι ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν δημιουργικὴ φαντασία.

Πολύτιμο βοηθὸ ἀποτελεῖ ἡ φαντασία καὶ κατὰ τὴν κατάστρωση τῆς μείζονος προκειμένης. Ἡ ἀναζήτησι καὶ ἀνεύρεσι τοῦ προσήκοντος κανόνα δικαίου, πού θὰ ἀποτελέσει τὸ περιεχόμενον τῆς μείζονος, δὲν εἶναι ζήτημα μόνον ἔλλογης

σκέψεως, αλλά συχνά και ισχυρῆς διαισθήσεως. Τοῦτο εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδήλο στίς περιπτώσεις πού ὁ ζητούμενος κανόνας δικαίου δέν ὑπάρχει μεταξύ τῶν νομοθετημένων κανόνων, ὅποτε εἶναι ἀνάγκη —προκειμένου νά καλυφθεῖ τὸ ὑφιστάμενο νομοθετικὸ κενό— ὁ κανόνας αὐτὸς νά “ἀνακαλυφθεῖ”. Πρόκειται γιὰ τὸ φαινόμενο τῶν “νομικῶν ἀνακαλύψεων”, ὅπως στὰ ἱστορικὰ παραδείγματα τῆς “culpa in contrahendo”, τοῦ διαπλαστικοῦ δικαίουματος, τῶν “διπλῶν ἐνεργειῶν”. Οἱ “νομικὲς ἀνακαλύψεις” δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν οὔτε ὡς ἀπλοὶ συνειρημοὶ τῶν παραστάσεων οὔτε ὡς λογικοὶ αἰτιώδεις σύνδεσμοι οὔτε βέβαια νά ἀποδοθοῦν στὴν τύχη. Εἶναι καθαρὲς ἐπινοήσεις τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, οἱ ὁποῖες προάγουν βεβαίως ποιοτικὰ τὴν νομικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι συνιστοῦν προοδευτικὴ ἐξέλιξη τῆς νομικῆς σκέψεως μὲ τὴν ἔννοια τῆς προόδου πού ἰσχύει στίς φυσιοκρατικὲς ἐπιστῆμες.

4. Νομοθετικὴ μεταβολή

Παράγων ἀνασχετικὸς τῆς προόδου εἶναι, τέλος, καὶ ἡ νομοθετικὴ μεταβολή. Κλασικὸς εἶναι ὁ λόγος τοῦ Γερμανοῦ νομικοῦ Julius von Kirchmann (1848): “Μία μονοκονδυλιὰ τοῦ νομοθέτη καὶ ὀλόκληρες βιβλιοθήκες γίνονται στρατσόχαρτα”. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ νομοθέτης μὲ νεώτερη ἀπόφασή του ἀνακόπτει τὸν ρυθμὸ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξελίξεως. Χωρὶς νά καταργεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ παράδοση, στρέφει ἐν τούτοις τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον πρὸς νέες κατευθύνσεις.

B. Στὸ πεδίο τῆς νομοθετικῆς πολιτικῆς

Στὸ πεδίο τῆς ἴδιας τῆς νομοθεσίας ἡ εἰκόνα εἶναι σαφέστερη ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἐπιστήμη. Συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη πρόοδος τῆς νομοθεσίας δέν ὑπάρχει. Τὸ ἂν ἓνας νόμος εἶναι ὀρθότερος ἀπὸ τὸν προηγούμενο, κρίνεται μὲ κριτήρια ποιοτικά, δηλαδὴ τελολογικά: ἂν εἶναι ἢ ὄχι, ὑπὸ τις δεδομένες περιστάσεις, τὸ προσφορότερο μέσο πραγματοποίησεως τοῦ σκοποῦ, πού εἶναι ἐν τέλει ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου. Καὶ ὄχι ποσοτικά, δηλαδὴ αἰτιοκρατικά: ἂν περιέχει καινοτόμες ρυθμίσεις. Νόμοι “προοδευτικοί”, ὅπως καὶ “ὀπισθοδρομικοί”, δέν ὑπάρχουν. Ὑπάρχουν μόνο νόμοι ὀρθοὶ καὶ μὴ ὀρθοί. Νόμοι πού ἀναγνωρίζουν τίς μεθόδους τῆς νέας γενετικῆς τεχνολογίας, οἱ ὁποῖες κατέστησαν δυνατὴ τὴν τεχνητὴ γονιμοποίηση καὶ ἀνέτρεψαν τὴν μορφή τῆς ἱστορικῆς οἰκογενείας: πού ἔκαναν δυνατὴ τὴν γενετικὴ τροποποίηση ὀργανισμῶν καὶ τὴν εἰσαγωγή τους ὡς ἐμπορικῶν προϊόντων στὴν τροφικὴ ἀλυσίδα. Νόμοι πού ἐπιτρέπουν ἢ προωθοῦν τὴν γενετικὴ ἔρευνα σὲ τομεῖς ὅπως ἡ εὐγονικὴ, ἡ νανοτεχνολογία ἢ ἡ ὑπερνοσημοσύνη, ἔρευνα πού

μπορεί να οδηγήσει στην γενετική μετάλλαξη του ανθρώπινου είδους, στην δημιουργία “νανοτεχνολογικῶν” ὄπλων πολὺ πιὸ καταστρεπτικῶν ἀπὸ τὰ βιολογικά ὄπλα, ἢ στην κατασκευή ἑνὸς νέου μικτοῦ τύπου “ἀνθρώπου-μηχανῆς”, ἢ “ἀνθρώπου-φυτοῦ” (κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ La Mettrie) τοῦ λεγόμενου Μεταανθρώπου· τέτοιοι νόμοι δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς “προσδευτικοί” ἢ ὡς “ὀπισθοδρομικοί”, ἀλλὰ μόνον ὡς ὀρθοὶ καὶ ὡς μὴ ὀρθοί. Ὅρθοὶ εἶναι οἱ νόμοι ἐκεῖνοι ποὺ πραγματοποιοῦν, καὶ κατὰ τὸ μέτρο ποὺ πραγματοποιοῦν, τὴν ἰδέα ἢ ἀξία τοῦ δικαίου. Μὴ ὀρθοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι φορεῖς ἀρνητικῆς δικαιοῦς ἀξίας, ὅπως εἶναι – κατὰ τὴν γνώμη μας – οἱ νόμοι ποὺ ἀναφέραμε. Ἀναμφίβολα οἱ δικαιοῦς θεσμοὶ ἔχουν ὑποστῆ σημαντικὴ ποιοτικὴ ἀνέλιξη (βελτίωση) διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν συνιστᾷ πρόοδο στην ἔννοια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, διότι δὲν εἶναι αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένη (ἢ ἐκάστοτε νομοθετικὴ ἐπιλογή δὲν προσδιορίζεται αἰτιοκρατικὰ σὲ σχέση μὲ τὴν προηγηθεῖσα νομοθετικὴ ἐξέλιξη) ἀλλὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν δικαιοπολιτικὴ ἐλευθερία τοῦ νομοθέτη νὰ ἐπιλέγει τὸ κατὰ τὴν κρίση του προσφορότερο μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ, ποὺ συνίσταται στην ἐξειδίκευση τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Δηλαδή ἡ ἀνέλιξη αὐτὴ (ποιοτικὴ βελτίωση) λαμβάνει χώραν ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς ἀλλὰ τῆς πρακτικῆς συνειδήσεως. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐξ ἴσου δυνατὴ μὲ τὴν βελτίωση εἶναι καὶ ἡ χειροτέρευση τῶν θεσμῶν· π.χ. ἐξ ἴσου δυνατὴ μὲ τὴν καλὴ χρῆση τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς σύγχρονης Τεχνικῆς εἶναι καὶ ἡ κατάχρηση τῶν ἐπιτευγμάτων αὐτῶν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ νομοθετικῶν θεσμῶν ποὺ δὲν προωθοῦν ἢ ποὺ ἀντιστρατεύονται τοὺς σκοποὺς τοῦ δικαίου.

IV. Σὲ ἰδιαίτερους κλάδους δικαίου

Σὲ κάποιους ἰδιαίτερους κλάδους δικαίου τὸ πρόβλημα τῆς προόδου ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς.

A. Ἱστορία καὶ Κοινωνιολογία τοῦ δικαίου

Στὴν Ἱστορία καὶ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ δικαίου τὸ πρόβλημα τῆς προόδου τίθεται ὅπως στὴν Γενικὴ Ἱστορία καὶ τὴν Γενικὴ κοινωνιολογία ὡς ὄντολογικές (κοινωνικές) ἐπιστῆμες. Ἰσχύουν ἐπομένως καὶ ἐδῶ τὰ ὅσα σχετικῶς ἐλέχθησαν γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προόδου στὶς ἐπιστῆμες αὐτές (ἀνωτ. § 3 II Β 1).

B. Νομικὴ πληροφορικὴ

Διαφορετικὰ τίθεται τὸ πρόβλημα στὴν νομικὴ πληροφορικὴ. Νομικὴ πληροφορικὴ εἶναι ὁ κλάδος ἐκεῖνος τοῦ δικαίου ποὺ ἐρευνᾷ ἀφ’ ἑνὸς τὶς ἐφαρμογές

καί ἀφ' ἑτέρου τίς συνέπειες τῆς πληροφορικῆς τεχνολογίας στό δίκαιο. Μὲ τίς ἐφαρμογές ἀσχολεῖται ἡ λεγόμενη ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ δικαίου καὶ μὲ τίς συνέπειες στό δίκαιο τὸ λεγόμενο δίκαιο τῆς πληροφορικῆς τεχνολογίας. Πρόκειται γιὰ δύο ἐνότητες μὲ ἰδιαίτερο ἀντικείμενο καὶ ἰδιαίτερη μέθοδο. Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου τίθεται ἐπομένως γιὰ τὴν κάθε ἐνότητα διαφορετικὰ.

Ἡ “ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ δικαίου” ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας τοῦ νομικοῦ μὲ τὴν χρῆση Η/Υ καὶ ἐργάζεται μὲ τὴν μέθοδο τῆς πληροφορικῆς τεχνολογίας. Ἡ μέθοδος αὐτή, ὡς καθαρὰ τεχνική, ὑπόκειται χωρὶς ἀμφιβολία στοὺς κανόνες τῆς προόδου.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὸ “δίκαιο τῆς πληροφορικῆς τεχνολογίας” (ἢ ἡ νομικὴ πληροφορικὴ ὑπὸ στενὴ ἔννοια) ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν μελέτη τῶν νομικῶν προβλημάτων ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐφαρμογῶν τῆς πληροφορικῆς τεχνολογίας στό δίκαιο καὶ ἐργάζεται μὲ τὴν μέθοδο τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ εἰδικότερα τοῦ κλάδου ἐκείνου στὸν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ τὸ ἐξεταζόμενο πρόβλημα. Π.χ. ἡ προστασία τοῦ λογισμικοῦ (software) ἐντάσσεται στό σύστημα προστασίας τοῦ δικαίου τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἠλεκτρονικὴ κατάρτιση τῆς συμβάσεως ἐντάσσεται στό δίκαιο καταρτίσεως τῆς συμβάσεως τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Κάποτε τὰ νομικὰ προβλήματα εἶναι σύνθετα καὶ ἀπαιτοῦν τὴν σφαιρικὴ προσέγγιση μὲ τίς μεθόδους περισσώτερων κλάδων δικαίου· π.χ. ἡ προστασία δεδομένων τῶν ἐργαζομένων ἀπαιτεῖ προσέγγιση μὲ τίς μεθόδους τοῦ συνταγματικοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου. Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου τίθεται καὶ ἀντιμετωπίζεται ἐδῶ ὅπως ἀκριβῶς στὴν νομικὴ ἐπιστήμη. Τὸ ἴδιο καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ οἱ δογματικὲς ἔννοιες δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς νέας τεχνολογικῆς πραγματικότητας καὶ χρειάζεται νὰ ἐπινοηθοῦν νέες. Ἡ ἐπινόηση νέων νομικῶν ἐννοιῶν δὲν συνιστᾷ πρόοδο, διότι – ὅπως ἐλέχθη – οἱ ἔννοιες αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν λογικὴ συνέχεια προηγούμενων ὁμοειδῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ ὀφείλονται στὴν δημιουργικὴ φαντασία τῶν νομικῶν. Ἐδῶ, ὅπως φαίνεται, ὑπάρχει ἐπαρκὲς ἔδαφος γιὰ τέτοιες “νομικὲς ἀνακαλύψεις”.

V. Στὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου

Θὰ τελειώσουμε μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἐδῶ ἰσχύει ὅ,τι γενικὰ στὴν φιλοσοφία. Ἡ ἐξέλιξη τῆς σκέψεως δὲν εἶναι εὐθύγραμμη, σωρευτικὴ. Ὁ κάθε φιλόσοφος δὲν ἀρχίζει, ὅπως ὁ φυσικὸς ἐπιστήμων, ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ σταμάτησε ὁ προηγούμενος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή· ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ ἄρχισε καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ὁ Kant. Τὰ ὅσα τοῦ παρέδωσαν οἱ προηγούμενοι δὲν εἶναι “κεκτημένα”. Ἡ φιλοσοφικὴ παράδοση τὸν ὀδηγεῖ, τὸν στηρίζει, ἀλλὰ δὲν τὸν σκλα-

βώνει. Ο φιλόσοφος συναναστρέφεται τούς θεούς, χωρίς να δεσμεύεται από κανένα, εκτός μόνο από την αίσθηση του θείου. Τα νέα στοιχεία, που προκύπτουν στην πορεία, όφειλε να τα γνωρίζει. Άλλά είναι τουλάχιστον εξ ίσου άξιος φιλόσοφος και εκείνος που δεν τα εγκρίνει, αλλά στέκεται στα πιο παλιά. Δεν είναι γι' αυτόν τον λόγο περισσότερο συντηρητικός ή λιγότερο προοδευτικός από όποιονδήποτε άλλον. Η ιστορία της φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας του δικαίου είναι ένας ατέλειωτος διάλογος ζωντανών συνομιλητών, που διαλέγονται μεταξύ τους· ο καθένας από την δική του σκοπιά, από την δική του προσωπική κοσμοθεωρία. Λέει ο Ίωάννης Θεοδωρακόπουλος αντιδιαστέλλοντας από την αυστηρή (φυσικομαθηματική) επιστήμη την φιλοσοφία: “Εν αντιθέσει προς την Ήπιστήμημν κάθε εποχής, ή οποία αρχίζει εκεί όπου εσταμάτησε ή προηγούμενη εποχή και κάθε γενεά συνεχίζει τó έργον της προηγούμενης γενεάς, ή Φιλοσοφία οίασδήποτε εποχής αρχίζει πάντοτε εξ αρχής, δηλαδή αναθεωρεί όλα τά προηγούμενα, προτού στήσει τή σκηνή της μέσα στη δική της εποχή. Τό γεγονός ακριβώς τούτο είναι εκείνο τó όποιο ονομάζομε αιώνια νεότητα της Φιλοσοφίας”.

4. ΤΕΛΙΚΕΣ ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ

Όλοκληρώνομε με κάποιες γενικές αποτιμήσεις. Τό συμπέρασμά μας είναι σαφές: Η ιδέα της ευθύγραμμης προόδου – γέννημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού – δεν είναι απερίοριστη. Η ισχύς της περιορίζεται στο πεδίο των φυσικοκρατικών επιστημών και της τεχνικής. Στίς κοινωνικές επιστήμες ισχύει μόνον στο μέτρο που αυτές διέπονται από την μέθοδο των φυσικοκρατικών επιστημών, δηλαδή την αιτιοκρατική μέθοδο.

Πρόσδος στίς κοινωνικές επιστήμες θά μπορούσε να υπάρχει μόνον αν και αυτές διείποντο από την ίδια μέθοδο. Ύπάρχει όμως μέθοδος ενιαία που να διέπει και τίς δύο κατηγορίες επιστημών, ή τó μεθοδολογικό χάσμα είναι αγεφύρωτο; Προσπάθειες να γεφυρωθεί τó χάσμα που χωρίζει τίς επιστήμες έχουν καταβληθεί τόσο από την πλευρά των κοινωνικών όσο και από την πλευρά των φυσικοκρατικών επιστημών. Από την πλευρά των φυσικοκρατικών επιστημών διαδεδομένες είναι ιδίως οί βιολογικές θεωρίες: παλαιότερα ή θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού (H. Spencer, 1820-1903) και σήμερα ή θεωρία της Κοινωνιοβιολογίας (E. O. Wilson). Η Κοινωνιοβιολογία ισχυρίζεται ότι όλες οί εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού είναι κωδικοποιημένες σε γονίδια. Μεταξύ γονιδίων και συμπεριφοράς υπάρχει άμεση σχέση αίτιου και αιτιατού (άπόλυτος γενετικός ντετερμινισμός). Τα πάντα είναι προκαθορισμένα από την πορεία της εξέλιξεως του είδους. Οί κοι-

νωνικοί θεσμοί και ἡ ἴδια ἡ ἠθικὴ ἀποτελοῦν ἀντανάκλαση τῆς γονιδιακῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ. Ἡ γνώση τοῦ γενετικοῦ κώδικα ὀδηγεῖ νομοτελειακὰ καὶ στὴν γνώση τῆς κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς.

Ἡ θέση αὐτὴ θυμίζει τὴν πρόβλεψη τοῦ Condorcet – ἐνὸς αὐθεντικοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἰδέας τῆς προόδου – ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀριθμητικῶν συνδυασμῶν καὶ πιθανοτήτων στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες θὰ μᾶς κάνει ἱκανοὺς νὰ προσδιορίσουμε μὲ μαθηματικὴ σχεδὸν ἀκρίβεια τὴν “ποσότητα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ”. Ἴσως κάποτε φθάσουμε πράγματι στὸ σημεῖο αὐτό. Ἴσως ἡ ἐπιστῆμη τῶν γονιδίων καὶ τοῦ ἐγκεφάλου ἀνακαλύψει καὶ τὸ γονίδιο “τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ”, τὸ γονίδιο τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, τὸ γονίδιο τῆς γνώσεως, τὸ γονίδιο τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, τὸ γονίδιο τῆς μακροζωΐας καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀθανασίας. Ἄν ἡ προφητεία τοῦ Condorcet πραγματοποιηθεῖ, θὰ ἔχουν ἀνατραπεῖ τὰ πάντα· τότε καὶ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες θὰ χάσουν τὴν μεθοδολογικὴ τους αὐτοδυναμία καὶ θὰ γίνουν περιττές, ἀφοῦ θὰ ἔχει καταργηθεῖ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα, τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, τὴν αἰτιοκρατία καὶ τὸν αὐτοπροσδιορισμό, καὶ ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχει περάσει σὲ μία κατάστασι ἀθανασίας σὰν καὶ ἐκείνη πού σαρκαστικὰ περιγράφει ὁ Σουίφτ στὰ “Ταξίδια τοῦ Γκιούλιβερ”. Ἡ πρόοδος στὸν τομέα τῶν φυσιοκρατικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Βιοτεχνολογίας ἔχει ἀρχὴ ἀλλὰ ὄχι τέλος. Οἱ προκλήσεις τῆς τεχνολογικῆς προόδου εἶναι τεράστιες. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καλοῦνται νὰ ἀξιολογήσουν τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἱλιγγιώδους τεχνολογικῆς προόδου καὶ νὰ ἀποφασίσουν, ἂν καὶ ἕως ποῦ βαθμὸ θὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἰδέα τῆς προόδου καὶ ὡς δεοντολογικὴ ἀρχή. Ἡ ἀπόφασις πού θὰ πάρουν θὰ μοιάζει μὲ ἐγερτήριο σάλπισμα. Θὰ συναρτᾶται μὲ τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἠθικῆς εὐθύνης τοῦ ἐπιστήμονα, τὸ ὁποῖο – ὅπως εἶναι γνωστό – ἰδιαίτερος ἐξάγει στὰ ἔργα του ὁ καθηγητῆς Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος. Γιατί ἡ Οὐτοπία εἶναι πλέον πολὺ κοντὰ στὴν Ἀντιουτοπία. Ὁ Ἄνθρωπος πολὺ κοντὰ στὸν Μετάνθρωπο. Ἡ σωτηρία πολὺ κοντὰ στὴν συντέλεια. Λέει ὁ Α. Toynbee (καὶ θὰ καταλήξουμε μὲ τὴν φράση του αὐτῆ) : “Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι μία Ὀδύσεια· θὰ διαπράτταμε ἀσυγχώρητο λάθος ἔναντι τῶν ἀναρίθμητων ἀγέννητων γενεῶν τοῦ μέλλοντος ἂν ἦταν νὰ ἐνεργήσουμε ὄχι σὰν τὸν Ὀδυσσεῆ, ἀλλὰ σὰν τὸν Αἴαντα”. Ὁ Ὀδυσσεύς, ἐνεργώντας μὲ σύνεση, ξαναγύρισε στὴν Ἰθάκη· ἀλλὰ ὁ Αἴαντας, ξεπερνώντας τὰ ὄρια τῆς δυνάμεώς του, ὀδηγήθηκε στὴν καταστροφή.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινωνία Δικαίου, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα.

Τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑταιρεία Δικαστικῶν Μελετῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Κέντρο Εὐρωπαϊκῶν Μελετῶν καὶ Ἐρευνῶν ὀργάνωσε πρὶν λίγους μῆνες διημερίδα στὸ Μέγαρο Μουσικῆς μὲ θέμα: *Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινωνία Δικαίου*.

Στὴν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ ζητήματος συνέβαλαν ἐκλεκτοὶ Ἕλληνες νομικοί. Τὸ βιβλίο περιλαμβάνει εἰσηγήσεις τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης κ. Ἀναστασίου Παπαληγούρα, τῶν ἀκαδημαϊκῶν κ.κ. Ἀποστόλου Γεωργιάδη, Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλου καὶ τοῦ ὁμιλοῦντος, τοῦ Προέδρου τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων κ. Βασιλείου Σκουρῆ, τοῦ Ἀντιπροέδρου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου κ. Χρήστου Ροζάκη, τοῦ Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας κ. Μιχαὴλ Βροντάκη, τοῦ Ἐπιτίμου Προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου κ. Στέφανου Ματθία, τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μεσολαβητῆ κ. Νικηφόρου Διαμαντούρου καὶ τοῦ τέως ὑπουργοῦ καὶ καθηγητοῦ κ. Τάσου Γιαννίτση. Εἰσφέρουν ἐπίσης μὲ εἰσηγήσεις οἱ κ. Μιχάλης Μαργαρίτης ἀρεοπαγίτης καὶ οἱ καθηγητὲς Ἰωάννης Μανωλεδάκης, Μιχαὴλ Σταθόπουλος, Κωνσταντῖνος Κεραμεύς, Γεώργιος Παπαδημητρίου καὶ Ἰωάννης Τσουκαλᾶς, καθὼς καὶ οἱ δικηγόροι Νίκος Φραγκάκης καὶ Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος.

Ἀνέφερα ὅλους τοὺς ἐκλεκτοὺς συνεργάτες τοῦ τόμου γιὰ νὰ δείξω ὅτι πετύχαμε νὰ συγκεντρώσουμε ἔγκυρο δεῖγμα τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν τάσεων ποὺ ἐπικρατοῦν σήμερα στὴ χώρα μας ὡς πρὸς τὸ ὑπὸ εὐρεῖα ἔννοια εὐρωπαϊκὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ ἐσωτερικὸ ἑλληνικὸ δίκαιο.

Παρά τις δυσχέρειες και τις παλινωδίες, που έχαρκτήρισαν ως τώρα τις προσπάθειες για την ευρωπαϊκή ένοποίηση, είναι έντυπωσιακό τὸ γεγονός ὅτι οἱ διαδικασίες έπεξεργασίας, έντάξεως, και σέ πολλές περιπτώσεις άμέσου ισχύος τῶν κανόνων που άφοροῦν στις οἰκονομικές συναλλαγές, στην έλευθερία μετακινήσεως προσώπων, ύπηρεσιῶν και κεφαλαίων στο ἔδαφος τῶν 27 κρατῶν-μελῶν τῆς Ευρωπαϊκῆς Ένώσεως, αλλά και σέ πολλούς άλλους τομείς, ιδίως σέ εκείνον τῶν ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο ἔδαφος τῶν 46 μελῶν-κρατῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ευρώπης, αποτελοῦν σέ μεγάλο βαθμό πραγματικότητα. Τὸ πλέγμα τῶν ευρωπαϊκῶν κανόνων εφαρμόζεται αποτελεσματικότερα όταν υπάρχει οργανική επικοινωνία μεταξύ τῶν ευρωπαϊκῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων και τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων. Αυτό έχει δρομολογηθεῖ ἤδη στο πλαίσιο τῆς Ευρωπαϊκῆς Ένώσεως και στις σχέσεις τοῦ Δικαστηρίου τῶν Ευρωπαϊκῶν Κοινοτήτων που ἔδρεύει στο Λουξεμβούργο με τὰ δικαστήρια τῶν κρατῶν-μελῶν. Ἡ Ἐπιτροπή Σοφῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ευρώπης ἔχει εἰσηγηθεῖ παρεμφερή διαδικασία προδικαστικῆς παραπομπῆς για νὰ εξασφαλίζεται ἡ εφαρμογή τῶν διεθνῶν κανόνων περι ανθρωπίνων δικαιωμάτων ὁμοιόμορφως, χωρίς νὰ εἶναι αναγκαία ἡ ἀτομική προσφυγή στο Στρασβούργο.

Κατά τῆ συνάντηση ἐξετάσθηκαν και προβλήματα προσαρμογῆς τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας και νομικῆς πρακτικῆς, εφαρμογῆς τῶν αποφάσεων τῶν ευρωπαϊκῶν δικαστηρίων, καθὼς και τὸ επίσης μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ευρωπαϊκοῦ δικαίου. Θὰ μπορούσε νὰ πεί κανείς ὅτι ἡ ένοποίηση αὐτή, ἡ ὁποία δέν εἶναι τόσο ὀρατῆ ὅσο τὸ ἐνιαῖο νόμισμα, τὸ Euro, στερεώνεται ὀλοένα περισσότερο στην κοινωνία μας και ἀποτελεῖ ἐλπιδοφόρο κατάκτηση. Ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς περι κοινωνίας δικαίου δέν εἶναι ὑπερβολικός.

Τὸ ἐνιαῖο, ὁμοίμορφο και ἑναρμονισμένο δίκαιο μεταξύ τῶν κρατῶν, ἐφόσον δέν αντιστρατεύεται τις ὑγιείς παραδόσεις τῶν λαῶν, ἀποτελοῦσε και ἀποτελεῖ τῆ μεγάλη ἐλπίδα τῶν νομικῶν. Ἡ Ευρώπη μᾶς δίνει αὐτῆ τὴν εὐκαιρία.

Ἡ συνάντηση που πραγματοποιήσαμε στο Μέγαρο Μουσικῆς με εὐρεῖα συμμετοχή κοινου και με θέμα: «Ἡ Ἑλλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινωνία Δικαίου» ἀποτυπώνει, στο ὁμώνυμο βιβλίο που ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδοτικό οἶκο Ἄντωνῆ Σάκκουλα, τῆ συναίνεση τῶν Ἑλλήνων νομικῶν για τὴν πρόοδο διὰ τοῦ δικαίου και ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐνημερότητα και τὴν ευρωπαϊκή συνείδηση τοῦ νομικοῦ κόσμου τῆς χώρας μας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Παναγιώτη Ἀλεξάκη: α) *Τὸ ἐλληνικὸ χρηματιστήριο κάτω ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς χρηματιστηριακὲς ἐξελίξεις*, Ἐκδόσεις ΕΛΛΗΝ, Ἀθήνα, 2006, σελ. 399. β) *Τὰ παράγωγα προϊόντα καὶ ἡ ἐλληνικὴ χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ παραγῶγων*, Ἐκδόσεις ΕΛΛΗΝ, Ἀθήνα, 2005, σελ. 350, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἀγορὰ κεφαλαίου ἀποτελεῖ οὐσιώδους σημασίας λειτουργικὸ παράγοντα τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, διότι, μεταξύ ἄλλων, προσδιορίζει τὸν ρυθμὸ συσσωρεύσεως κεφαλαίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐξαρτᾶται ὁ ρυθμὸς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Αὐτὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο ὅσο ἐντονότερος καθίσταται ὁ χαρακτήρας τῆς ὡς ἐλεύθερης καὶ ἀνοικτῆς, παρὰ τὶς ἰδιομορφίες πού μπορεῖ νὰ ἔχει. Στὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς κεφαλαιαγορᾶς συμβάλλουν τὰ δύο βιβλία πού ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω. Συγγραφέας τους εἶναι ὁ κύριος Παναγιώτης Ἀλεξάκης, Ἀναπληρωτῆς Καθηγητῆς στὸ Τμῆμα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ κατάρτιση, διαθέτει καὶ βαθιὰ γνώση τῆς ἀντίστοιχης πρακτικῆς ὡς διατελέσας πρόεδρος τοῦ Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐταιρειῶν τοῦ ὁμίλου Ἑλληνικά Χρηματιστήρια Α.Ε.

*

* *

Παναγιώτη Ἀλεξάκη, *Τὸ ἑλληνικὸ χρηματιστήριο κάτω ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς χρηματιστηριακὲς ἐξελίξεις*, Ἐκδόσεις ΕΛΛΗΝ, Ἀθήνα, 2006, σελ. 399.

Τὸ βιβλίο προλογίζεται ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ κ. Μανώλη Ξανθάκη καὶ σκοπὸ ἔχει νὰ ἐξετάσει τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς ἀγορᾶς κεφαλαίου, ὅπως ἐμφανίζεται κατὰ τὴ λειτουργία τοῦ χρηματιστηριακοῦ θεσμοῦ, κάτω ἀπὸ τὶς εἰδικὲς οικονομικὲς συνθήκες πού ὑπάρχουν σὲ κάθε χώρα, ἀλλὰ καὶ διαχρονικῶς. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτό, ἡ ὕλη διαιρεῖται σὲ τρία μέρη, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ τρία ἐπίπεδα ἀναλύσεως, πού καλύπτουν τὴν παγκόσμια χρηματιστηριακὴ ἀγορά, τὴν εὐρωπαϊκὴν χρηματιστηριακὴ ἀγορά καὶ τὸ ἑλληνικὸ χρηματιστήριο. Τῶν μερῶν προτάσσεται εἰσαγωγὴ καὶ ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία.

Τὸ Πρῶτο Μέρος περιέχεται στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ὅπου δίδεται ὁρισμὸς καὶ περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ χρηματιστηρίου, πού ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα διαπραγματεύσεως τοῦ κινδύνου, μὲ βάση τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ ρόλος τοῦ χρηματιστηρίου εἶναι ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ «ἐξωγενοῦς» κινδύνου. Ὅμως, ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας πού σημειώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὤθησε, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὸ χρηματιστήριο νὰ μετεξελιχθεῖ καὶ νὰ μεταβάλλει τὸν παραδοσιακὸ ρόλο του. Μὲ τὴ χρήση κατάλληλων στοιχείων ἐπισημαίνεται ἡ πρόοδος πού συντελέσθηκε διεθνῶς, ἰδίως ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, τόσο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν ὄγκο τῶν ἀντληθέντων κεφαλαίων. Χάρη στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς τὰ χρηματιστηριακὰ δεδομένα ἐντάχθηκαν στὸν ρυθμὸ τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ἔτσι, τὰ ἀντίστοιχα μεγέθη ἀπέκτησαν κεντρικὸ ρόλο στὴν ἐπίτευξη κοινωνικῆς εὐημερίας. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράθεση στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ὁρισμένων στοιχείων τοῦ ἔτους 2005 γιὰ τὴ γεωγραφία τῶν χρηματιστηρίων, δηλαδὴ γιὰ τὶς ἀγορὲς ἀξιῶν σὲ ὅλο τὸν κόσμο πού καλύπτουν 57 χρηματιστήρια.

Τὸ Δεύτερο Μέρος, πού, ὅπως εἶπαμε, ἀναφέρεται στὴν εὐρωπαϊκὴν χρηματιστηριακὴ ἀγορά, περιέχεται στὰ δύο ἐπόμενα (δεύτερο καὶ τρίτο) κεφάλαια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἐξετάζει τὶς ἐξελίξεις στὴν εὐρωπαϊκὴν χρηματιστηριακὴ ἀγορά καὶ τὸ ἄλλο τὶς ἐξελίξεις στὸ θεσμικὸ τῆς πλαίσιο. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὶς ἐξελίξεις στὴν εὐρωπαϊκὴν χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ διαπιστώνεται, ἐν πρώτοις, ὅτι οἱ ἐθνικὲς ἀγορὲς, πού κατὰ τὸ παρελθὸν ἦταν ἀκλόνητες στὸ ἐσωτερικὸ τους περιβάλλον, μετὰ τὶς ἀλλαγὲς πού σημειώθηκαν λόγω τῆς οικονομικῆς συγκλίσεως καὶ τῆς θεσμικῆς ἑναρμονίσεως, ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν διασυστορικὸ ἀνταγωνισμό. Γενικά, μετὰ τὸ 1998 ἡ τάση εἶναι πρὸς τὴν ἐνοποίηση πού

εκφράζεται με διάφορες μορφές, όπως είναι οι συμμαχίες, οι συγχωνεύσεις, οι συνενώσεις κ.λπ. Όμως, η ευρωπαϊκή κεφαλαιαγορά, παρά τη σημαντική πρόοδο που έως τώρα σημείωσε, έχει ακόμη δρόμο να διανύσει, προκειμένου να μπορέσει να ανταγωνισθεί τις ΗΠΑ. Για να επιτευχθεί αυτό πρέπει να καταβληθούν συντονισμένες προσπάθειες προς οικοδόμηση μιας πανευρωπαϊκής αγοράς κεφαλαίου.

Ακολουθως, αναλύονται οι βασικοί παράγοντες που συνέβαλαν κατά τα τελευταία έτη στην αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών χρηματιστηριακών ομίλων. Μεταξύ των παραγόντων αυτών δεσπόζουσα θέση κατέχει η νέα τεχνολογία, καθώς η ηλεκτρονική διαπραγμάτευση επιτρέπει στους πελάτες να έχουν πρόσβαση σε πολλά χρηματιστήρια και να διαπραγματεύονται σε περισσότερες μετοχές ταυτοχρόνως, με το ελάχιστο κόστος. Στη διαμόρφωση των χρηματιστηριακών εξελίξεων συνετέλεσαν, επίσης, το ένιαιο νόμισμα και η ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση λόγω μετατοπίσεως των λειτουργιών της χρηματιστηριακής αγοράς από το εθνικό στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Φυσικά, μεγάλη επίδραση στη μετατόπιση αυτή άσκησε η εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου. Γενικότερα, η Οικονομική και Νομισματική Ένωση μετέβαλε την κατανομή των κεφαλαίων των θεσμικών επενδυτών, καθώς αποτελεί πλέον τη δεύτερη μεγαλύτερη αγορά μετοχών στον κόσμο, μετά τις ΗΠΑ, με τρίτη δύναμη τη Μεγάλη Βρετανία. Ός ενισχυτικός παράγων λειτουργήσε και το ότι η μετοχή κατέστη δημοφιλής μέθοδος χρηματοδότησεως των επενδύσεων. Άλλα και η πορεία των κεφαλαιαγορών επέδρασε αισθητά στη στρατηγική ανάπτυξεως τόσο των χρηματιστηρίων όσο και των άλλων συντελεστών των αγορών.

Άλλο ένα μέτωπο ανταγωνισμού, που αντιμετώπισαν τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια, προερχόταν από τις διεθνείς επενδυτικές τράπεζες και τις χρηματιστηριακές εταιρείες. Αναλύονται όρισμένοι επιπρόσθετοι λόγοι που οδήγησαν σε συνενώσεις και τίθεται το ερώτημα, αν, τελικά, τα χρηματιστήρια αυτά θα επιβιώσουν. Στο σημείο αυτό αξιολογείται η υπάρχουσα υποδομή και επισημαίνονται τα προβλήματα στην εκκαθάριση και στον διακανονισμό των συναλλαγών. Ακολουθως, εξετάζονται οι σοβαρές μεταβολές που σημειώθηκαν στη δομή και ιδιοκτησία των χρηματιστηρίων, τα όποια από μη κερδοσκοπικά ιδρύματα έγιναν σύγχρονες έμπορικές εταιρείες. Με βάση και την πείρα από τις ΗΠΑ διαπιστώνεται ότι η συνένωση των ευρωπαϊκών χρηματιστηρίων, που βρίσκεται σε εξέλι-

ξη, μπορεί να αποφέρει σημαντικά όφελη, αν η ανάπτυξή τους στραφεί προς ορισμένες κατευθύνσεις.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές διαμορφώθηκε η ευρωπαϊκή κεφαλαιαγορά με διάφορες κινήσεις για χρηματοπιστηριακή συνεργασία. Για την πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας αυτής ολοκληρώσεως παρέχονται οι απαιτούμενες πληροφορίες για τον ευρωπαϊκό χρηματοπιστηριακό χώρο. Διατυπώνεται η πρόβλεψη ότι στο μέλλον θα προκύψουν και άλλες συγχωνεύσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών χρηματοπιστηρίων. Έτσι, άρχισε να λειτουργεί μία δυναμική αλλαγή, που στηρίζεται στην αναγκαιότητα να προκύψει ένας ενιαίος και ισχυρός χρηματοδοτικός μηχανισμός, που θα συντελέσει, τελικά, στη μετάβαση από την ευρωπαϊκή αγορά κεφαλαίου στην ατλαντική υπεραγορά και από εκεί στην παγκόσμια αγορά κεφαλαίου.

Στο επόμενο (τρίτο κατά σειράν) κεφάλαιο (που ανήκει στο Δεύτερο Μέρος) συμπληρώνονται όσα μέχρι τώρα εκτέθηκαν για τις ευρωπαϊκές χρηματοπιστηριακές εξελίξεις, με τις εξελίξεις στο θεσμικό πλαίσιο και εξετάζονται οι συνέπειες για τους συντελεστές της αγοράς. Στην αρχή γίνεται αναφορά στο Σχέδιο Δράσεως που έχει καταρτισθεί προς ανάπτυξη της ενιαίας αγοράς χρηματοοικονομικών υπηρεσιών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το οποίο εντάσσεται στη γενική οικονομική πολιτική. Σημειωτέον ότι στη χρηματοπιστωτική αυτή ολοκλήρωση σημαντικά βοήθησε η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Ευρωσύστημα. Σχετικά με το τμήμα του Σχεδίου Δράσεως που αφορά στις κεφαλαιαγορές, οι κυριότερες εξελίξεις έχουν σχέση με την υιοθέτηση Όδηγιων, όπως είναι η Όδηγία για τις αγορές και τα χρηματοοικονομικά μέσα, η Όδηγία για τη διαφάνεια, η Όδηγία για τα ενημερωτικά δελτία και την κατάχρηση της αγοράς κ.λπ.

Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή Έπιτροπή διαμορφώνει τη στρατηγική και τις προτεραιότητές της για την εκκαθάριση και τον διακανονισμό των συναλλαγών, ιδιαιτέρως αυτών με διασυνοριακό χαρακτήρα. Καθώς ορισμένα εμπόδια εξακολουθούν να δυσχεραίνουν την ορθή εφαρμογή και την επιβολή των κανόνων της Ευρωπαϊκής Ένώσεως, ένας νέος γύρος αρχίζει για την ολοκλήρωση των αγορών. Ως σοβαρή χαρακτηρίζεται η διαπίστωση ότι, για να επιτευχθεί μία ολοκληρωμένη ευρωπαϊκή αγορά χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, το αρχικό σχέδιο δράσεως δεν επαρκεί, αλλά πρέπει να καλύψει προς έναρμόνιση και όλο το πλαίσιο της εκκαθαρίσεως και του διακανονισμού των χρηματοπιστηριακών συναλ-

λαγών. Έτσι, στην πρόσφατη Λευκή Βίβλο ή Ευρωπαϊκή Έπιτροπή άφησε να ένοηθει ότι θα ήταν δυνατή ή λήψη σχετικών μέτρων εκ μέρους της.

Το Τρίτο Μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στο έλληνικό χρηματιστήριο και αποτελείται από τρία κεφάλαια (τέταρτο, πέμπτο και έκτο κατά σειράν), από τα όποια το ένα εξετάζει το Χρηματιστήριο Άθηνών και την Έπιτροπή Κεφαλαιαγοράς, ένα άλλο τα βασικά μέτρα και τις ενέργειες για την έλληνική κεφαλαιαγορά και το τελευταίο αφορά και αυτό στο έλληνικό χρηματιστήριο, αλλά συμπληρώνει το πρώτο, που καλύπτει μόνο γενικές, ως επί το πλείστον, ιστορικές και περιγραφικής φύσεως πληροφορίες για θεσμικά θέματα, με την εξέταση όρισμένων δυναμικών σχέσεων και την πρόταση στόχων και μέτρων πολιτικής. Ειδικότερα, το τέταρτο κατά σειράν, κεφάλαιο αρχίζει με έπισκόπηση, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όρισμένων βασικών χαρακτηριστικών μεγεθών, που αναφέρονται στις άγορές άξιων και παραγώγων. Έπιχειρείται όμαδοποίηση των θεσμικών και κανονιστικών μέτρων, που έλήφθησαν μετά την έναρξη της μεταρρυθμιστικής πορείας. Πρόκειται για μέτρα αναδιοργανώσεως και έκσυγχρονισμού του Χρηματιστηρίου Άθηνών και του όμίλου έταιρειών Έλληνικά Χρηματιστήρια Α.Ε., όπως είναι ή μετατροπή του χρηματιστηρίου σε ανώνυμη έταιρεία, ή αναδιοργάνωση του χρηματιστηρίου και του όμιλου, ό χρηματοοικονομικός και ό λειτουργικός άνασχεδιασμός του όμιλου, ό σχεδιασμός για άλλες έταιρείες του όμιλου, ή ίδρυση χρηματιστηρίων, οι κανονισμοί των χρηματιστηριακών φορέων, ή τιμολογιακή πολιτική του όμιλου, ή επέκταση του έλληνικού χρηματιστηρίου στη Ν.Α. Ευρώπη και στην Α. Μεσόγειο και ή ανακίνηση και άπόκτηση άκινήτων.

Ό άλλος ουσιώδους σημασίας χρηματιστηριακός θεσμός που εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο είναι ή Έπιτροπή Κεφαλαιαγοράς, της όποίας γενικός στόχος είναι ή διασφάλιση της όμαλης και εύρυθμης λειτουργίας της κεφαλαιαγοράς, ή ένίσχυση της έμπιστοσύνης στους θεσμούς της άγοράς και ή προστασία του έπενδυτικού κοινού από παράνομες ενέργειες. Όλα αυτά επιδιώκονται με τη θέσπιση των κανόνων λειτουργίας της άγοράς και των φορέων της και με τη λήψη των άπαραίτητων μέτρων για την έφαρμογή τους. Υποστηρίζεται ότι ή Έπιτροπή Κεφαλαιαγοράς άρχισε να άσκει ουσιαστικότερο έργο από το 1996. Χωρίς να μπορεί κανείς να άμφισβητήσει την αναγκαιότητα των μέτρων αυτών, γεγονός είναι ότι δέν στάθηκαν ίκανά να άποτρέψουν ή και να μετριάσουν τις δυσμενέστετες χρηματιστηριακές εξέλιξεις που σημειώθηκαν στο τέλος της δεκα-

ετίας του 1990. Ἐπρόκειτο γιὰ μία πολὺ σοβαρὴ ἀνωμαλία ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ πενταπλασιασμὸ περίπου τοῦ δείκτη τιμῶν χρηματιστηριακῶν ἀξιῶν μεταξύ 1996 καὶ 1999 καὶ πτώση του κατὰ 57% μεταξύ 1999 καὶ 2003. Στὴν αἰτία-ση αὐτὴ ἀντιτάσσεται ὅτι ἡ θεσμικὴ θωράκιση ποὺ παρέσχε τότε ἡ Ἐπιτροπὴ Κεφαλαιαγορᾶς προστάτευσε τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση πολὺ ὀξύτερων κερδοσκοπικῶν φαινομένων, δεδομένου ἄλλωστε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μία πολὺ μεγάλη παγκόσμια χρηματιστηριακὴ κρίση. Πάντως, οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἐπέβαλαν ἔκτοτε τὴν ἀνάληψη ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Κεφαλαιαγορᾶς ἀποφασιστικῶν θεσμικῶν καὶ ἐποπτικῶν πρωτοβουλιῶν πρὸς προστασία τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἐπενδυτῶν, σὲ ἓνα περιβάλλον ἰδιαίτερα δύσκολο. Ἔτσι, τὶς ἀλλαγές στὴν ἐποπτεία τῆς ἀγορᾶς ἀκολούθησαν ἀπὸ τὸ 2003 σημαντικὰ ὀργανωτικὰ βήματα καὶ ταυτοχρόνως, βήματα λειτουργικῆς ὀρμάνσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Κεφαλαιαγορᾶς.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο παρατίθενται καὶ σχολιάζονται 94 νομοθετικὰ μέτρα καὶ ἀποφάσεις ποὺ λήφθηκαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κεφαλαιαγορὰ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Πρόκειται γιὰ θεσμικὲς ρυθμίσεις καὶ κανονιστικοῦ χαρακτῆρα ἐνέργειες τοῦ Χρηματιστηρίου καὶ ἄλλων συντελεστῶν τῆς ἀγορᾶς, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιαγορᾶς. Ἀκολουθῶς, ἀναλύονται οἱ βελτιώσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀναβάθμιση τῆς τεχνολογικῆς ὑποδομῆς τοῦ χρηματιστηρίου, ἡ ὁποία ἔλαβε διάφορες μορφές, ἀπὸ τὸ ἠλεκτρονικὸ σύστημα γιὰ τὴ διαπραγματεύση τῶν τίτλων καὶ τῶν παραγῶν ἕως τὴν ἀποϊλοποίηση τῶν τίτλων. Ἀναγνωρίζεται ἐντούτοις ὅτι, παρὰ τὴν πρόοδο ποὺ σημειώθηκε, τὸ κανονιστικὸ πλαίσιο, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀγορές, τὰ προϊόντα καὶ οἱ τεχνικὲς χρειάζονται περαιτέρω συμπλήρωση.

Στὸ ἕκτο – καὶ τελευταῖο – κεφάλαιο τοῦ βιβλίου συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἀναλύσεως ποὺ προηγήθηκε καὶ προτείνονται οἱ ἐνέργειες ποὺ πρέπει νὰ γίνουν καὶ τὰ μέτρα ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν γιὰ τὴ διασφάλιση βιώσιμης καὶ ἀποτελεσματικῆς λειτουργίας τοῦ ὁμίλου Ἑλληνικὰ Χρηματιστήρια Α.Ε. Ὡς πρὸς τοὺς στόχους, στοὺς ὁποίους πρέπει ἐφεξῆς νὰ προσβλέπει σταθερῶς τὸ ἑλληνικὸ χρηματιστήριο, σοβαρὰ προσδιόρισαν τὴ φύση τους οἱ ἐξελίξεις καὶ ἀνακατατάξεις ποὺ διαμορφώνονται στὶς εὐρωπαϊκὲς καὶ διεθνεῖς ἀγορές, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐγχώρια κεφαλαιαγορὰ. Στὸ νέο αὐτὸ θεσμικὸ πλαίσιο τὸ χρηματιστήριο πρέπει νὰ ἀποτελεῖ πηγὴ ἐπαρκοῦς χρηματοδοτήσεως τῶν ἐπενδύσεων, ὄχι μόνο τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκονομίας γενικότερα, διασφαλίζοντας γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὴν ἀπαιτούμενη ρευστότητα. Διατυπώνεται μάλιστα

ή άποψη ότι τὰ χρονικά περιθώρια για τέτοιες κινήσεις στενεύουν, καθώς οι ευρωπαϊκές εξελίξεις επιταχύνονται, πράγμα που σημαίνει ότι τὸ ἑλληνικό χρηματιστήριο σύντομα θὰ κληθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει κύμα ἀνταγωνιστικῶν πιέσεων. Ἄλλα καὶ ἡ ὕπαρξη ὀρισμένων μειονεξιῶν, που χαρακτηρίζουν τὴν ἑλληνική κεφαλαιαγορά, δυσχεραίνει τὴν ἐπίτευξη τῶν βασικῶν ἐπιδιώξεών της.

Προκειμένου νὰ ἐπιδιωχθεῖ βιώσιμη καὶ ἀποτελεσματική λειτουργία τοῦ ὁμίλου Ἑλληνικά Χρηματιστήρια Α.Ε. προτείνονται στὴ συνέχεια ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὴν τρέχουσα αὐτόνομη δομὴ λειτουργίας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐπιδιώκονται μεταξύ ἄλλων: ἡ συνεχῆς καὶ δυναμικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς παραγῶν, ἡ ἄρση τῶν ἐμποδίων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἄλλων ἀγορῶν καὶ προϊόντων, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς ὁμολόγων στὸ Χρηματιστήριο Ἀθηνῶν, ἡ ἐσωτερικὴ προετοιμασία καὶ ἀνάληψη συγκροτημένης πολιτικῆς γιὰ τὴν ἔλευση μελῶν ἐξ ἀποστάσεως στὸ Χρηματιστήριο Ἀθηνῶν, ἡ ἐνεργοποίηση ἠλεκτρονικῶν μηχανισμῶν καὶ διασυνδέσεων, ἡ αὔξηση τοῦ μεγέθους τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν, ἡ προώθηση τῶν συνενώσεων καὶ συγχωνεύσεων μεταξύ τῶν χρηματιστηριακῶν ἐταιρειῶν.

Μιὰ πρώτη πρόταση συνίσταται στὴ διασύνδεση τοῦ Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν Α.Ε., τοῦ Κεντρικοῦ Ἀποθετηρίου Ἀξιῶν Α.Ε. καὶ τῆς Ἑταιρείας Ἐκκαθαρίσεως Συναλλαγῶν ἐπὶ Παραγῶν Α.Ε. μετὰ τὰ συστήματα διεξαγωγῆς καὶ ἐκκαθαρίσεως συναλλαγῶν μεγάλου χρηματιστηρίου, που θὰ ἔχει τὴ μορφή τῆς ἐξωτερικῆς ἀναθέσεως. Ἔτσι, μποροῦν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ὅλα τὰ συνήθη προβλήματα καί, κυρίως, ἐκεῖνα τοῦ ἐντεινόμενου ἀνταγωνισμοῦ, τῆς ἐπερχόμενης ἐνιαίας ἀγορᾶς καὶ τῆς συγκεντρώσεως τῶν συναλλαγῶν. Τέτοια ἀνάθεση ἐργασιῶν προσιδιάζει σὲ ἓνα μικρὸ χρηματιστήριο που ἐπιδιώκει νὰ λειτουργεῖ μετὰ μειωμένο κόστος. Μιὰ ἄλλη πρόταση εἶναι ἐκεῖνη τῆς πλήρους συγχωνεύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ χρηματιστηρίου μετὰ ἄλλο, μεγάλο, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως. Διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι τὰ θετικὰ ἐπιχειρήματα τῆς προηγούμενης προτάσεως ἰσχύουν καὶ ἐδῶ, ἐνῶ ὀρισμένα εἶναι καὶ ἰσχυρότερα. Τὸ μείζον θετικὸ ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι οἱ εἰσηγμένες ἐταιρεῖες μποροῦν νὰ ἀντλοῦν κεφάλαια ἀπὸ μιὰ μεγάλη καὶ ρευστὴ ἀγορά, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ ἡ δυνατότητα εἰσόδου στὴν ἀγορὰ νέων ἐταιρειῶν.

Στὰ γενικά συμπεράσματα τῆς μελέτης, που περιέχονται στὸ τέλος τοῦ ἔκτου κεφαλαίου της, καταβάλλεται προσπάθεια νὰ χαραχθεῖ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ μελλοντικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ χρηματιστηρίου, προκειμένου νὰ δια-

σφαλισθούν οί καλύτερες δυνατές συνθήκες χρηματοδοτήσεως τῶν ἐπενδύσεων. Τὸ ἐγχείρημα ὑπῆρξε δύσκολο, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας μπόρεσε, χάρις στὸν συστηματικὸ καὶ ἐμπεριστατωμένο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀνέλυσε τὸ θέμα, νὰ καταλήξει, ὕστερα ἀπὸ σχετικὲς συγκριτικὲς ἀξιολογήσεις ἐπιμέρους ἐναλλακτικῶν λύσεων, σὲ σημαντικὲς διαπιστώσεις καὶ συγκεκριμένες προτάσεις περὶ τοῦ πρακτείου γιὰ μία ἀγορά, πού εἶναι καὶ μικρὴ καὶ ἀτελῶς δομημένη λόγω μὴ καλύψεως τῶν ὁμολόγων. Γίνεται, ἔτσι, δεκτὸ ὅτι ὀρισμένα μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνήθων προβλημάτων εἶναι ἀναγκαῖα. Παράλληλα, ὅμως, ἐνόψει καὶ τῶν ἀναμενόμενων καταλυτικῶν ἐξελίξεων στὸ μέτωπο τῆς ἐνιαίας εὐρωπαϊκῆς κεφαλαιαγορᾶς, προτείνεται ἡ συγχώνευση τοῦ ἑλληνικοῦ χρηματιστηρίου μὲ μεγάλο εὐρωπαϊκὸ χρηματιστήριον, ἂν καί, παρὰ τὰ διατυπωθέντα ἐπιχειρήματα, ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις ἂν μιὰ τέτοια συγχώνευση θὰ ὀδηγήσει σὲ διεύρυνση καὶ ὄχι σὲ περιορισμὸ τῶν δυνατοτήτων ἀντλήσεως τῶν ἀναγκαίων κεφαλαίων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

*
*   *
*

Παναγιώτη Ἀλεξάκη, *Τὰ παράγωγα προϊόντα καὶ ἡ ἑλληνικὴ χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ παραγῶγων*, Ἐκδόσεις ΕΛΛΗΝ, Ἀθήνα, 2005, σελ. 350.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ἀλεξάκη πού παρουσιάσαμε προηγουμένως ἀφοροῦσε οὐσιαστικὰ στὴ λειτουργία τῆς παραδοσιακῆς ἀγορᾶς κεφαλαίου, στὴν ὁποία διαμορφώνεται ἡ ἀξία τῶν μετοχῶν τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν. Ἀλλὰ ἡ ἀξία αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀβεβαιότητα, ἡ ὁποία συνεπάγεται κινδύνους, ὅταν ἀσκειται πρόβλεψη μὲ βάση ὀρισμένο χρονικὸ ὄριζοντα. Φυσικὸ, ἐπομένως, εἶναι νὰ ἐπιζητεῖται ἀπὸ τοὺς ἐπενδυτὲς προστασία ἀπὸ τὸν ἐν λόγω κίνδυνον μὲ τὴ χρήση χρηματοοικονομικῶν παράγωγων προϊόντων. Τὸ δεύτερον αὐτὸ βιβλίον τοῦ κ. Ἀλεξάκη, πού προλογίζεται ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ κ. Σταῦρον Θωμαδάκη, σκοπὸ ἔχει, ἀκριβῶς, νὰ ἀναλύσει τὰ παράγωγα προϊόντα καὶ τὴ χρηματοοικονομικὴ τους ἀγορά, ὅπως λειτουργοῦν διεθνῶς, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνάλυση γίνεται σὲ τέσσερα μέρη, τῶν ὁποίων προτάσσεται εἰσαγωγὴ καὶ ἀκολουθοῦν παράρτημα, γλωσσάρι καὶ βιβλιογραφία.

Τὸ Πρῶτον Μῆρος πού περιέχεται στὸ πρῶτον κεφάλαιον, ἀναφέρεται στὶς διαφορὰς κατηγορίες παράγωγων προϊόντων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς προθεσμιακῆς συναλλαγῆς. Ὅρίζονται οἱ προθεσμιακὲς ἀγορᾶς καὶ ἀναλύονται τὰ βα-

σικά τους προϊόντα, που είναι τὰ συμβόλαια μελλοντικής εκπληρώσεως, τὰ προθεσμιακά συμβόλαια, οί ανταλλαγές απαιτήσεων και τὰ συμβόλαια δικαιωμάτων προαιρέσεως. Ἐξετάζεται ὁ τρόπος λειτουργίας τους, ἡ τιμὴ δικαιώματος και οί στρατηγικές συναλλαγῶν και μεταβλητότητας που ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐπενδυτῶν. Καλύπτονται, ἐπίσης, οί τρόποι ἀποτιμῆσεως, ὀρισμένες σύνθετες ἐπενδυτικές θέσεις, καθὼς και ἡ διαχείριση τοῦ κινδύνου, δηλαδή ἡ προστασία τοῦ ἐπενδυτῆ ἀπὸ ἀνοιχτές θέσεις που λαμβάνει στις ὑποκείμενες ἀγορές ἀξιών, με τὴ χρήση παράγωγων προϊόντων.

Στὸ Δεύτερο Μέρος (δεύτερο κεφάλαιο) περιγράφεται ἡ ἐπίσημη χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ παράγωγων προϊόντων στὴν Ἑλλάδα. Γίνεται ἀναφορὰ στὴν ὀργάνωση τῆς ἀγορᾶς με τὴν Ἀγορὰ Παραγῶγων τοῦ Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν, στὴν Ἑταιρεία Ἐκκαθαρίσεως Συναλλαγῶν ἐπὶ Παραγῶγων, ἀλλὰ και στὴ λειτουργία της με τὸ κανονιστικὸ πλαίσιο που ἰσχύει, τὰ θέματα τηρήσεως λογαριασμῶν περιθωρίου ἀσφαλίσεως, διακανονισμοῦ και ἀνοιχτῶν θέσεων. Ἀκολουθῶς, στὸ Τρίτο Μέρος (τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο) παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προϊόντων τῆς Ἀγορᾶς Παραγῶγων τοῦ Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν, καθὼς και παραδείγματα χρήσεως τῶν προϊόντων αὐτῶν. Τέλος, στὸ Τέταρτο Μέρος (πέμπτο και ἕκτο κεφάλαιο) ἐρευνᾶται κατὰ πόσον ἡ εἰσαγωγή τῶν παράγωγων προϊόντων και ἰδιαίτερος τῶν συμβολαίων μελλοντικής εκπληρώσεως σὲ χρηματιστηριακοὺς δείκτες ἐπιδρᾶ στὴ μεταβλητότητα τῆς ὑποκείμενης ἀγορᾶς ἀξιών. Ἡ οἰκονομετρικὴ αὐτὴ ἔρευνα εἶναι πολὺ χρήσιμη στοὺς συντελεστὲς τῆς ἀγορᾶς, διότι τὰ συμπεράσματα που προκύπτουν μπορεῖ νὰ τοὺς βοηθήσουν στὸν καθορισμὸ πιὸ ἀποτελεσματικῶν διαδικασιῶν ἀντισταθμίσεως τοῦ κινδύνου, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἐνισχύουν τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἀγορᾶς παράγωγων στὴν Ἑλλάδα.

*

* *

Και στὰ δύο αὐτὰ βιβλία του ὁ κ. Ἀλεξάκης πραγματεύεται ἀντικείμενα που εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ τεχνικὰ τῆς χρηματοοικονομικῆς ἀναλύσεως, ἀλλὰ και ἀπὸ τὰ πιὸ δυσχερῆ στὴν ἀντιμετώπισή τους. Ὅμως, ὁ συγγραφέας μπόρεσε νὰ τιθασεύσει τὴ διαθέσιμη ὕλη, χωρὶς νὰ παραλείψει – οὔτε στὸ ἐλάχιστο – τὴν ἐπαφὴ τόσο με τὴν οἰκονομικὴ θεωρία ὅσο και με τὴν οἰκονομικὴ πράξη. Χάρη στις συνδέσεις αὐτές, οί διαγνώσεις του ὑπῆρξαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιτυχεῖς και τοῦ

ἐπέτρεψαν νὰ προτείνει μέτρα πολιτικῆς ποῦ πρέπει νὰ ληφθοῦν πρὸς ἐνίσχυση τῆς χρηματοδοτήσεως τῶν ἐπενδύσεων στὴν Ἑλλάδα. Κατέστη, ἔτσι, δυνατὸ νὰ ἀποκτήσει ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία δύο χρήσιμα βοηθήματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ συμβουλευθοῦν ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν πορεία ἐνὸς κρίσιμου, ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητου τομέα τῆς οἰκονομίας, ὅπως εἶναι ὁ χρηματιστηριακός.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Περὶ τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Ἰ. Δεσποτόπουλου*.

Πρόλογος

Ἀρχαίῳθεν οἱ φιλόσοφοι, καὶ στοὺς Νεώτερος Χρόνους ψυχολόγοι καὶ φυσιολόγοι, ἔχουν πραγματευθεῖ πολλαπλὰ γιὰ τὶς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ γενικὰ τῶν ζώων. Δὲν εἶναι ὅμως, πιστεύω, περιττὸς εἴτε μάταιος, οὔτε ἄτοπος ὁ περὶ αἰσθήσεων λόγος ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι περὶ αἰσθήσεων εἶχαν ἐπίμονα φιλοσοφήσει καὶ ὁ ἰδρυτὴς καὶ Σχολάρχης τῆς πρώτης ἀνά τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημίας, ὕπατος φιλόσοφος, Πλάτων, καὶ προπάντων ὁ ἐπὶ μία εἰκοσαετία ἑταῖρος τῆς αὐθεντικῆς ἐκείνης Ἀκαδημίας, ἔξοχος φιλόσοφος καὶ πανεπιστήμων, Ἀριστοτέλης.

Αὐτοὶ καὶ εἶχαν ἐμπεδώσει, ἀπὸ τὸν τέταρτο ἤδη π.Χ. αἰῶνα, τὴν ὀρθὴ γνώμη γιὰ τὶς αἰσθήσεις καὶ εἶχαν ἐπιλύσει εὐστοχα τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ νοῦ πρὸς τὶς αἰσθήσεις.

Εἰσαγωγικά

Εἶχαν προηγηθεῖ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῶν αἰσθήσεων ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Ἐπίχαρμος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καὶ ἄλλοι.

---

* CON. DESPOTOPOULOS, *Sur les sens de l'homme*.

Βαριά ἡ ρήση τοῦ Ἡράκλειτου: «βαρβάρων ἐστὶ ψυχῶν ταῖς ἀλόγοις αἰσθήσεσι πιστεύειν»· δηλαδή ἀναξιόπιστες εἶναι οἱ αἰσθήσεις ὅσο εἶναι ἄμοιρες Λόγου.

Ἐὶς τὴν τραγωδίαν *Προμηθεὺς Δεσμώτης* ἐκφράζεται παρόμοια, ὅταν ἐξιστορεῖ τὰ κοσμοϊστορικὰ ἔργα τοῦ πρωτοῦ ἥρωα καὶ πρωτομάρτυρα τοῦ πνεύματος, γιὰ τοὺς οἰονεῖ προ-ανθρώπους ἀκόμη «βροτούς»: «νηπίους ὄντας τὸ πρὶν ἔννοους ἔθηκα καὶ φρενῶν ἐπηβόλους» (443-444), «οἱ ... βλέποντες ἔβλεπον μάτην, κλύοντες οὐκ ἤκουον» (447-448)· δηλαδή, ἐνῶ κοίταζαν κάπου, δὲν εἶχαν ὀπτική ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶ συλλάμβαναν ἤχους, δὲν εἶχαν ἀκουστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου-πομποῦ τῶν ἤχων, καὶ αὐτὸ συνέβαινε, διότι δὲν τοὺς εἶχε ἀκόμη καταστήσει ὁ Προμηθεὺς «ἐννοους» καὶ «φρενῶν ἐπηβόλους», ὥστε δὲν εἶχαν ἀκόμη νοῦν καὶ φρένας· ἄρα, κατ' Αἰσχύλον ἐπίσης, οἱ αἰσθήσεις χωρὶς συνέργεια τοῦ νοῦ εἶναι ἀτελέσφορες.

Ἐὶς τὸν *Ἐπίχαρμον*, σύγχρονος τοῦ Αἰσχύλου, ὑπερτόνιζε τὴ συμβολὴν τοῦ νοῦ στὶς ὀπτικὰς εἴτε ἀκουστικὰς ἀντιλήψεις: «νοῦς ὄρη καὶ νοῦς ἀκούει, τᾶλλα κωφὰ καὶ τυφλά». Δηλαδή ἔργο τοῦ νοῦ εἶναι καὶ ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή, ὅχι ἀπλῶς τῶν ἀντίστοιχων αἰσθητήριων ὀργάνων. Δὲν ἀναφέρεται ἄν ὁ Ἐπίχαρμος στὶς ἄλλες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή αἰσθήσεις, ὅπως καὶ ὁ Αἰσχύλος.

Ἐὶς τὸν *Ἐμπεδοκλῆς* παραινῶσε: «ἀλλ' ἄγ' ἄθρει πάση παλάμη πῆ δῆλον ἕκαστον, μήτε τι ν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον ἢ κατ' ἀκοήν, ἢ ἀκοήν ἐρίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης, μήτε τι τῶν ἄλλων, ὀπόση πόρος ἐστὶ νοῆσαι γυίων πίστιν ἔρυκε, νόει δ' ἢ δῆλον ἕκαστον» (Diels-Kranz B3).

Στοὺς ὀλίγους στίχους τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ὑπάρχει ἐκτίμηση νηφάλια καὶ συνθετικὴ τῆς συμβολῆς στὴ γνήσια γνώση τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ προπάντων ἔξαρση τῆς κρίσιμης ἐνέργειας τοῦ νοῦ.

Καὶ ὁ Δημόκριτος ὅμως ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ γιὰ τὶς αἰσθήσεις: «γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη, ἡ δὲ σκοτίη· καὶ σκοτίης μὲν τάδε σύμπαντα, ὄψις, ἀκοή, ὄσμη, γεῦσις, ψαῦσις. ἡ δὲ γνησίη, ἀποκεκρμένη δὲ ταύτης» (B 11).

Στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος *Θεαίτητος*, ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ: «ἢ ὁρῶμεν τοῦτο εἶναι ὀφθαλμοὺς ἢ δι' οὗ ὁρῶμεν, καὶ ἢ ἀκούομεν ὧτα ἢ δι' οὗ ἀκούομεν;». Ἀπαντᾷ ὁ Θεαίτητος: «δι' ὧν ἕκαστα αἰσθανόμεθα». Καὶ ὁ Σωκράτης συνάγει τὸ συμπέρασμα: «εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν εἴτε ψυχὴν εἴτε ὅ,τι δεῖ καλεῖν πάντα ταῦτα συντείνει, ἢ διὰ τούτων οἷον ὀργάνων αἰσθανόμεθα ὅσα αἰσθητά». Δηλαδή, τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή ἐπιτελοῦν ὅχι ἀπλῶς οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὧτα· ὅ,τι αὐτοὶ καὶ αὐτὰ συλλαμβάνουν, «συντείνει» «εἰς μίαν τινὰ ἰδέαν ἢ ψυχὴν», καὶ αὕτη κυρίως μὲ τὴν ὑπερβατικὰ συνθετικὴν ἐνέργειάν της ἐπιτελεῖ τὴν αἴσθησιν, ἐνῶ οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὧτα συνεργοῦν μόνον ὡς ὄργανα. Ἐὶς τὸν Πλάτων μὲ τὶς δύο-

τρεις μονοσύλλαβες λέξεις, «ὦ» καὶ «δι' οὗ», ἐξέφρασε κλασσικά τὸν βαθμὸ καὶ τρόπο συμβολῆς τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων («δι' οὗ») στὴν ἐπιτέλεση τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἀντίστοιχα πρόβαλε τὸ κυρίως ἐνεργὸ ὑποκειμένον τους («ὦ»), μὲ κάποιον δισταγμὸ ἔστω γιὰ τὴν ὀνομασία του («εἴτε ὅ,τι δεῖ καλεῖν»).

Ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος

Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει καὶ μέσα καὶ ἀντίκρου στὸν κόσμον: τὸ σῶμα του ἀποτελεῖται καὶ ἡ ζωὴ του ὑπέχει ἐξαρτήσεις ἀδιάφευκτες ἀπὸ στοιχεῖα καὶ δυνάμεις τοῦ κόσμου· ἀλλὰ καὶ, ἀντίθετα, ἐπιβάλλεται ὡς ἐλεύθερος πρὸς τὸν κόσμον, καθὼς ἀποκτάει γνώση, ὁλοένα εὐρύτερη, τῶν στοιχείων καὶ τῶν δυνάμεων τοῦ κόσμου καί, ὁλοένα πῶ ἀποτελεσματικά, μεταβάλλει τὴ σύστασή τους καὶ τὸν ρυθμὸ τους.

Ἐπάρχει ὁ ἄνθρωπος ἀντίκρου στὸν κόσμον ἢ καὶ στὸν ἑαυτό του, ὡς αὐτοεδραϊώτο καὶ αὐτενεργὸ ὑποκειμένο, ἀδήριτα βέβαιο γιὰ τὴν ὑπαρξή του καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου· καθὼς εἶναι προικισμένος μὲ τὴν ἰκανότητα πρὸς ὑπέρβαση τῆς ἰδιο-ὑπαρξίας του, ὥστε καὶ πρὸς γνώση καὶ μεταβολὴ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ πρὸς δημιουργία κοινωνίας καὶ πολιτισμοῦ.

Ἐξ ἄλλου, συναίρει ὁ ἄνθρωπος στὴν ὑπαρξή του καὶ ὑπερβαίνει τίς προ-ανθρώπινες συστατικές τοῦ κόσμου ιδιότητες, δηλαδὴ τίς καὶ πρὶν τὴ γένεση τῆς ζωῆς καὶ τίς ὕστερες ἀπὸ τὴ γένεση φυτῶν καὶ ζώων: ἐνέχει ὡς σωματικὸς ὀργανισμὸς ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ δὲν παύει στὴ διάρκειά τῆς ζωῆς του νὰ προσλαμβάνει ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, εἰσπνεύσιμο ἀέρα καὶ πόσιμο ὕδωρ καὶ τροφή, τουλάχιστον φυτική, νὰ συντηρεῖται σὲ κατάλληλη θερμοκρασία, νὰ διαμορφώνεται παρόμοια πρὸς ὅ,τι συμβαίνει στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα. Ἐχει ὅμως ὁ ἄνθρωπος, ὄχι ὡς σωματικὸς ἀπλῶς ὀργανισμὸς, καὶ θαυμάσιο ἰδίωμα: τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ὀδηγητικὴ τῆς πνευματικότητά· ὅ,τι καὶ τὸν ξεχωρίζει μὲ καίριον τρόπο ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ.

Καὶ ἄς συγχωρηθεῖ μικρὴ παρέκβαση πρὸς τὴ μυθολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μὲ ἀναφορὰ στὶς περίφημες τρεῖς Χάριτες, ὅπως ἐρμηνεύω τὴ συμβολικὴ ἀξία τους: Ἡ Ἀγλαΐα ἐξαίρει τὴ λάμψη τοῦ κόσμου ἤδη καὶ πρὶν τὸν ἐμπλουτισμὸ του μὲ πλάσματα ζωῆς· ἡ Θάλεια ἐξαίρει τὴ μορφοπλαστικὴ δυνάμη ζωῆς, τὴ δραστηκὴ ἔντονα ἤδη στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα· ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ προνόμιον νὰ ὀραῖζον τὴ ζωὴ του καὶ οἱ τρεῖς Χάριτες, δηλαδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγλαΐα καὶ τὴ Θάλεια καὶ ἡ μεταρσιωτικὴ τοῦ ψυχισμοῦ του Εὐφροσύνη.

Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ βιοδυναμισμοῦ, ἐνεργοῦ στὰ φυτὰ πρῶτιστα καὶ στὰ ζῶα. Βιοδυναμισμὸς —ἐπλάσα τὴ λέξη αὐτὴ πρὶν σαράντα πέν-

τε χρόνια— είναι ή θαυμάσια δύναμη ζωής, ή γεννητική τῶν ζώων, τῶν φυτῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ή διαπλαστική τοῦ ὀργανισμοῦ των καὶ ὑποκινητική τῆς βιοσυντηρητικῆς συμπεριφορᾶς των, εἰδικὰ στὸν ἄνθρωπο μάλιστα καὶ τῆς ἄλλης συμπεριφορᾶς του. Καὶ εἶναι ὁ βιοδυναμισμὸς κάτι θαυμάσιο, μερικὰ μόλις ἐξηγήσιμο ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ὄχι δηλαδὴ ἔως καὶ τὴ γενετική του ἀρχή.

Στὰ φυτὰ ὁ βιοδυναμισμὸς εἶναι ἰδιαιτέρα ἐνεργός: Τὰ φυτὰ μόνο ἔχουν τὴν ἐξαισία ἰκανότητα νὰ μετουσιώνουν τὴν ἀνόργανη ὕλη σὲ πλάσμα ὀργανικό. Τὰ ζῶα δὲν ἔχουν παρόμοια ἰκανότητα. Ἡ ἐνέργεια τοῦ βιοδυναμισμοῦ στὰ ζῶα εἶναι κατὰ τοῦτο κρίσιμα ἐλαττωμένη. Ὡς οἰοῦν ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔχουν τὰ ζῶα ἰκανότητα γιὰ μετακίνηση, βιοσυντηρητικά σκόπιμη, δηλαδὴ καὶ βιολειτουργικά πρὸς ἀνεύρεση τροφῆς, τουλάχιστον, καὶ βιοαμυντικά πρὸς ἀποφυγὴ κινδύνου· ἐνῶ τὰ φυτὰ ἔχουν ἰκανότητα μόλις γιὰ ἐπιτόπια κίνηση πρὸς ἀνάπτυξη τοῦ ὀργανισμοῦ των, ὥστε καὶ δὲν ἔχουν εὐχέρεια πρὸς ἀποφυγὴ κινδύνου, οὔτε πρὸς ἀνεύρεση τροφῆς, ἐὰν τὸ ἔδαφος τους καταστῆ ἄγονο.

Ζωὴ καὶ ψυχὴ κατ' Ἀριστοτέλη

Ἔτι νεωτερικὰ ὀνομάζομε βιοδυναμισμὸ ὑπονοεῖται, εἰκάζω, μὲ τὴ φράση τοῦ Ἀριστοτέλους «πρώτη καὶ κοινοτάτη δύναμις ... ψυχῆς, καθ' ἣν ὑπάρχει τὸ ζῆν ἅπασιν» (*Περὶ ψυχῆς*, 415a 24-25). Καὶ συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης: «ἥς ἐστὶν ἔργα γενῆσαι καὶ τροφῆ χρῆσθαι· φυσικώτατον γὰρ τῶν ἔργων τοῖς ζῶσιν, ὅσα τέλεια καὶ μὴ πηρωμένα ἢ τὴν γένεσιν αὐτομάτην ἔχει, τὸ ποιῆσαι ἕτερον οἷον αὐτό, ζῶον μὲν ζῶον, φυτὸν δὲ φυτόν, ἵνα τοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ θεοῦ μετέχωσιν ἢ δύνανται· πάντα γὰρ ἐκείνου ὀρέγεται καὶ ἐκείνου ἔνεκα πράττει ὅσα πράττει κατὰ φύσιν» (415a 25-b 2).

Θεωρεῖ λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης τὴ ζωὴ καὶ τοῦ φυτοῦ ἤδη καὶ τοῦ ζώου ὡς συμμετοχὴ στό ἔσαι καὶ στό θεῖο μὲ ὅποιο τρόπο ἢ σὲ ὅποιο βαθμὸ τοὺς εἶναι δυνατόν· καὶ συνακόλουθα τὴν ἀναπαραγωγὴ τους ὡς ὑπαγορευμένη κάπως ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς ὑπερατομικά.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνομε τὴ βαρυσήμαντη αὐτὴ μνεία «τοῦ θεοῦ» ὡς οὐσίας εἴτε ἀξίας δεκτικῆς γιὰ συμμετοχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων σ' αὐτήν, καθὼς καὶ τὴ θεώρηση τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων ὡς διεπόμενων ἀπὸ βαθὺν πόθο πρὸς τὸ ἔσαι καὶ τὸ θεῖο, μὲ συνέπεια ἢ «κατὰ φύσιν» συμπεριφορὰ τους νὰ ἔχει αὐτὰ ἔμμοιο σκοπὸ τῆς.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ προσέξομε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ναὶ μὲν ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ φυτῶν καὶ ζώων στό «ἀεὶ» καὶ στό «θεῖον» δὲν κατορθώνεται ἀκέραια καὶ σταθερὰ στό κάθε φυτὸ εἴτε ζῶο ἀτομικά,πραγματώνεται ὅμως

υπερατομικά, δηλαδή στο κάθε είδος φυτού και στο κάθε είδος ζώου: «ἐπεὶ οὖν κοινωνεῖν ἄδυναται τοῦ αἰεὶ καὶ τοῦ θείου τῇ συνεχείᾳ διὰ τὸ μηδὲν ἐνδέχασθαι τῶν φθαρτῶν ταῦτό καὶ ἐν ἀριθμῷ διαμένειν, ἧ δύναται μετέχειν ἕκαστον, κοινωνεῖ ταύτῃ τὸ μὲν μᾶλλον τὸ δὲ ἥττον, καὶ διαμένει οὐκ αὐτὸ ἀλλ' οἷον αὐτό, ἀριθμῷ μὲν οὐχ' ἐν, εἶδει δ' ἐν» (415b 4-7). Ἄρα ἡ συμμετοχὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων στο «αἰεὶ» σημαίνει ὅ,τι νεωτερικά ὀνομάζεται διαίωσις τοῦ εἶδους. Ἡ συμμετοχὴ τους ὅμως στο «θεῖον» σημαίνει, πιστεύω, καὶ παραδοχὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι κάτι θαυμάσιο εἶναι ἡ ζωὴ, στὰ φυτὰ ἤδη καὶ στὰ ζῶα, χωρὶς δυνατότητα νὰ γνωσθεῖ ἕως καὶ τῆ γενετικῆ ἀρχῆς της.

Θέτει λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης ὡς βάση καὶ ἀφετηρία τῆς ἔρευνας του γιὰ τὴ ζωὴ τὸ οἰονεὶ ἀξίωμα «ἔστι δὲ ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχή» (415b 8). Ἐπισημαίνει ἀναλυτικότερα τὴ σύμφυση ψυχῆς καὶ ζωῆς, ἐνῶ καὶ συνεχεφράζει κρίσιμο χαρακτηρισμὸ τῆς ψυχῆς, καθὼς καὶ τὴν πρὸς τὸ σῶμα σχέση της: «ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρῶτως – ὥστε λόγος τις ἂν εἴη καὶ εἶδος, ἀλλ' οὐχ' ὕλη καὶ τὸ ὑποκείμενον ... οὐ τὸ σῶμα ἐστὶν ἐντελέχεια ψυχῆς, ἀλλ' αὕτη σώματός τινος. καὶ διὰ τοῦτο ... μήτ' ἄνευ σώματος εἶναι μήτε σῶμα τι ἡ ψυχὴ» (414a 12-20)· ἀλλὰ καὶ «πάντα γὰρ τὰ φυσικὰ σώματα τῆς ψυχῆς ὄργανα» (415b 17-18).

Κατονομάζει ὁ Ἀριστοτέλης πέντε «δυνάμεις» τῆς ψυχῆς: «θρεπτικόν, αἰσθητικόν, ὀρεκτικόν, κινητικόν κατὰ τόπον, διανοητικόν» (414a 31-32)· ἀλλὰ καὶ διευκρινίζει, ὅτι ἀπὸ αὐτὲς ὑπάρχουν «τοῖς μὲν φυτοῖς τὸ θρεπτικόν μόνον, ἑτέροις δὲ τοῦτο τε καὶ τὸ αἰσθητικόν, εἰ δὲ τὸ αἰσθητικόν, καὶ τὸ ὀρεκτικόν... τὰ δὲ ζῶα πάντ' ἔχουσι μίαν γε τῶν αἰσθήσεων, τὴν ἀφήν» (414a 33-b 3). Πρβλ. 413b 7-8: «θρεπτικόν δὲ λέγομεν τὸ τοιοῦτον μῶριον τῆς ψυχῆς οὗ καὶ τὰ φύομενα μετέχει» (413b 7-8), «ᾧ δ' αἰσθησις ὑπάρχει, τούτῳ ἡδονή τε καὶ λύπη καὶ τὸ ἡδύ τε καὶ λυπηρόν, οἷς δὲ ταῦτα, καὶ ἡ ἐπιθυμία· τοῦ γὰρ ἡδέος ὄρεξις αὕτη» (414b 4-6). Συνάπτει, λοιπὸν, ὁ Ἀριστοτέλης τὸ «αἰσθητικόν», ὑπηρετικὸ τοῦ «θρεπτικοῦ», μὲ τὸ «ὀρεκτικόν» («... εἰ δὲ τὸ αἰσθητικόν, καὶ τὸ ὀρεκτικόν»)· καὶ προπάντων ἐπισημαίνει, ὅτι μὲ τίς αἰσθήσεις, ὅπου ὑπάρχουν, συνυπάρχουν «ἡδονή τε καὶ λύπη», καὶ τὰ μὲ αὐτὲς σύστοιχα «ἡδύ τε καὶ λυπηρόν», ἀλλὰ καὶ ὅτι, ὅπου ὑπάρχουν αὐτὲς καὶ αὐτά, ὑπάρχει ἐπίσης ἡ «ἐπιθυμία» ὡς «ὄρεξις τοῦ ἡδέος». Ἀλληλουχία λοιπὸν τριῶν «δυνάμεων» τῆς ψυχῆς: θρεπτικοῦ-αἰσθητικοῦ, αἰσθητικοῦ-ὀρεκτικοῦ, ἄρα καὶ ὀρεκτικοῦ-θρεπτικοῦ. Ὡραία, ἔμμεση νομιμοποίηση τῆς ἐπιθυμίας στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν Ἠθικὴ ἀπόκειται νὰ καθορίζει τὰ θεμιτὰ ὅρια τῆς ἐπιθυμίας, καθὼς ἀντίστοιχα καὶ τὰ ὅρια καὶ τοὺς ὅρους ἀπολαύσεως τῆς ἡδονῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια ἐπίσης ἀνοχῆς τῆς λύπης.

Γενικά περί τῶν αἰσθήσεων κατ' Ἀριστοτέλη

Με προϋπόθεση τῆ μεταφυσικῆ αὐτῆ θεωρία τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης διεξοδικά γιὰ τὶς αἰσθήσεις, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἔργα του *Περὶ ψυχῆς* καὶ *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*. Στὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς* ὑπάρχει ὁ ἐξῆς ὀρισμὸς τῆς αἰσθήσεως: «αἰσθησίς ἐστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἰσθητῶν ἄνευ τῆς ὕλης, οἷον κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἄνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χαλκοῦ δέχεται τὸ σημεῖον» (424a 17-19). Δηλαδή: "Ὅταν αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, εἰσδέχεται ἢ συνειδησὴ του ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς αἰσθήσεως ὅ,τι ἀπὸ αὐτὸ εἶναι εἰσδέξιμο, χωρὶς τὴν ὕλη του· ὅπως τὸ κερὶ ἀποτυπώνει ἀπὸ τὸ σιδερένιο ἢ χάλκινο δακτυλίδι μόνον τὸ σχῆμα («τὸ σημεῖον») τοῦ δακτυλιδιοῦ, χωρὶς νὰ προσλαμβάνει καὶ τὸ σίδηρο ἢ τὸν χαλκόν, τὸ συστατικὸ τῆς «ὕλης» του. Ἡ αἴσθησις λοιπόν, κατὰ νεωτερικὴ ἔκφραση, ἐνέχει ὄχι τὸ ἴδιον τὸ ἀντικείμενό της, ἀλλὰ τὴν παράστασή του. Καὶ ἰσχύει ὁ ἀριστοτέλειος αὐτὸς ὀρισμὸς προπάντων γιὰ τὴν ὄραση, τὴν κατ' ἐξοχὴν παραστατικὴ αἴσθησις· ἀλλὰ ἰσχύει παρόμοια κάπως καὶ γιὰ τὴν ἀκοή καὶ γιὰ τὴ γεύσις: «ὁμοίως δὲ καὶ ἡ αἴσθησις ἐκάστη ὑπὸ τοῦ ἔχοντος χρώμα ἢ φόφον ἢ χυμὸν πάσχει» (424a 21-23). Καὶ συμπληρώνεται ὁ κύριος αὐτὸς ὀρισμὸς τῆς αἰσθήσεως μετὰ τὸν ἐξῆς: «ἡ μὲν γὰρ αἴσθησις ἀλλοίωσις τις εἶναι δοκεῖ» (415b 24), ἀλλὰ καὶ τονίζεται: «αἰσθάνεται δ' οὐθὲν ὃ μὴ μετέχει ψυχῆς» (415b 24-25).

Στὸ *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν* ἐπαναβεβαιώνει ὁ Ἀριστοτέλης ὅσα περὶ αἰσθήσεων ἔχει ἐκθέσει πρὶν στὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς* καὶ διευκρινίζει καὶ προσθέτει: «ἡ δ' αἴσθησις ὅτι διὰ σώματος γίνεται τῇ ψυχῇ δῆλον καὶ διὰ τοῦ λόγου καὶ ἄνευ τοῦ λόγου» (436... 6-7), καὶ «τοῖς δὲ ζώοις, ἧ μὲν ζῶον ἕκαστον, ἀνάγκη ὑπάρχειν αἴσθησιν· τούτω γὰρ τὸ ζῶον εἶναι καὶ μὴ ζῶον διορίζομεν» (436b 10-12)· δηλαδή χαρακτηρίζει τὴν αἴσθησις ὡς ψυχικὸ γεγονός τελούμενο διαμέσου τοῦ σώματος, ἐνῶ ἐξ ἄλλου τονίζει τὴ σύμφυση τῆς αἰσθήσεως μετὰ τὰ ζῶα.

Ἀρνεῖται ὑπαρξὴ αἰσθήσεων ὁ Ἀριστοτέλης στὰ φυτὰ, ἂν καὶ ὄχι ἄμοιρα ψυχικοῦ «μορίου» καὶ «πάσχοντα ὑπὸ τῶν ἀπτῶν»: «τὰ φυτὰ οὐκ αἰσθάνεται, ἔχοντα τί μόνον ψυχικόν καὶ πάσχοντα ὑπὸ τῶν ἀπτῶν» (*Περὶ ψυχῆς* 424a 33-34. Πρβλ. 414a 33, καθὼς καὶ 415a 2-3: «τοῦ δ' αἰσθητικοῦ χωρίζεται τὸ θρεπτικὸν ἐν τοῖς φυτοῖς»). Ἐξήγησις τῆς ἀνυπαρξίας αὐτῆς αἰσθήσεων εἶναι ὅτι δὲν χρειάζονται καὶ στὰ φυτὰ οἱ ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις, ἀφοῦ αὐτὰ δὲν ἔχουν τὴν ἰκανότητα γιὰ μετακίνησις. Ἡ ἀνυπαρξία ὅμως στὰ φυτὰ καὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀφῆς δὲν ἐξηγεῖται μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Ἴσως ἄλλωστε ὑπάρχει κάτι σὰν προ-αφῆ, καὶ ὁδηγεῖ κάπως τὶς ρίζες τῶν φυτῶν νὰ

παρακάμπτουν μέρος ακατάλληλο του ύπεδάφους, μετά πρόσκρουση προς αυτό («πάσχοντα υπό τῶν ἀπτῶν»), και να κατευθύνονται προς μέρος του ύπεδάφους δεκτικό για την ανάπτυξή τους ή και για την επίτευξη τροφοδοσίας του φυτού.

Προβαίνει όμως ο Ἀριστοτέλης και σε διακρίσεις τῶν αἰσθήσεων ως προς τὰ ζῶα, καθώς και τῶν αἰσθήσεων μεταξύ των. Διαχωρίζει την ἀφή και τὴ γεύση ἀπὸ τις ἐξ ἀποστάσεως («διὰ τῶν ἔξωθεν») αἰσθήσεις, ὄσφρηση, ἀκοή και ὄραση· και ἀποφαίνεται ως προς τὰ ζῶα: «ἰδία δ' ἤδη καθ' ἕκαστον ἢ μὲν ἀφή και γεῦσις ἀκολουθεῖ πᾶσιν ἐξ ἀνάγκης, ἢ μὲν ἀφή διὰ τὴν εἰρημένην αἰτίαν ἐν τοῖς περὶ ψυχῆς, ἢ δὲ γεῦσις διὰ τὴν τροφήν ..., ὥστε τὸ μὲν φεύγειν τὸ δὲ διώκειν ..., αἱ δὲ διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεις τοῖς πορευτικοῖς αὐτῶν, οἷον ὄσφρησις και ἀκοή και ὄψις, πᾶσι μὲν τοῖς ἔχουσι σωτηρίας ἐνεκεν ὑπάρχουσιν, ὅπως διώκωσί τε προαισθανόμενα τὴν τροφήν και τὰ φαῦλα και τὰ φαρτικά φεύγωσι, τοῖς δὲ και φρονήσεως τυγχάνουσι τοῦ εὖ ἐνεκα· πολλὰς γὰρ εἰσαγγέλλουσι διαφοράς, ἐξ ὧν ἢ τε τῶν νοητῶν ἐγγίνεται φρόνησις και ἢ τῶν πρακτῶν» (436b 12-437a 3).

Ἀναγνωρίζεται, δηλαδή, στὴ γεύση ρητὰ ἔργο ὑπηρετικό τῆς διατροφῆς: προτρεπτικό για εἰσδοχὴ τῆς ὠφέλιμης τροφῆς, ἀποτρεπτικό τῆς εἰσδοχῆς βλαβερῆς τροφῆς. Γι' αὐτὸ και κρίνεται ἡ γεύση ως ὑπαρκτὴ «ἐξ ἀνάγκης» σὲ ὅλα τὰ ζῶα, ὅπως κρίνεται και ἡ ἀφή.

Ἡ σύμφυση τῶν δύο αὐτῶν αἰσθήσεων μὲ τὰ ζῶα ὑποδηλώνεται κατὰ ἔμμεσο τρόπο μὲ τὴν ἐπισήμανση «πολλὰ γὰρ τῶν ζῴων οὐτ' ὄψιν οὐτ' ἀκοὴν ἔχουσιν οὐτ' ὄσμησ ἀίσθησιν» (Περὶ ψυχῆς 415a 5-6· πρβλ. 414a 2-3): ἄρα και τὰ ὑποδεέστερης στάθμης αὐτὰ ζῶα ἔχουν τὴ γεύση και τὴν ἀφή, ὡς «ἐξ ἀνάγκης» αἰσθήσεις.

Στις ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις, ὄραση, ἀκοή, ὄσφρηση, ἀναγνωρίζεται ρητὰ ἐπίσης πολύτιμη συμβολὴ στὴ βιοσυντηρησία τοῦ ἀνθρώπου («σωτηρίας ἐνεκεν»), δηλαδή και πρὸς εὔρεση τροφῆς και πρὸς ἀποφυγὴ κινδύνου, ἐφικτὲς μὲ κατάλληλη μετακίνηση, μετὰ ἐγκαίρῃ ἐξ ἀποστάσεως ἀντίληψη («προαισθανόμενα») ποῦ ὑπάρχει τροφή ἢ ἔλλοχεύει κίνδυνος. (Ἡ συνάρτηση τῶν αἰσθήσεων πρὸς τὴν ἀνεύρεση τροφῆς ὑπονοεῖται και μὲ τὴ φράση: «ἄνευ μὲν γὰρ τοῦ θρεπτικοῦ τὸ αἰσθητικὸν οὐκ ἔστι», Περὶ ψυχῆς 415a 1-2).

Ἀναγνωρίζεται ὅμως στίς ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις και ἄλλη συμβολή, και ἰδιαίτερα σπουδαία, ἐνεργὸς μόνον στοὺς μετόχους και φρονήσεως («τοῖς δὲ και φρονήσεως τυγχάνουσι»), δηλαδή στοὺς ἀνθρώπους: ὄχι ἀπλῶς για τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ και για τὴν ἐπίτευξη τοῦ εὖ ζῆν ἢ και ἀγαθῶν αὐτάξιων («τοῦ εὖ ἐνεκα»). Καὶ ἡ συμβολὴ αὐτὴ ἐπισυμβαίνει, καθώς οἱ αἰσθήσεις αὐτές, οἱ ἐξ ἀποστάσεως, εἰσφέρουν πολλὰ στοιχεῖα, ἐποικοδομητικά πρὸς ἀνάπτυξη τῆς εἰδημοσύνης και περὶ τὰ νοητὰ και περὶ τὰ πρακτὰ («πολλὰς γὰρ εἰσαγγέλλου-

σι διαφοράς, ἐξ ὧν ἡ τε τῶν νοητῶν ἐγγίνεται φρόνησις καὶ ἡ τῶν πρακτῶν»). Ἐγκώμιο λοιπὸν τῶν ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεων ὡς πηγῆς κάπως τῆς ἐμπειρίας, χρήσιμης καὶ γιὰ τὴν καθαρὴν θεωρίαν καὶ γιὰ τὴν πρακτικὴν ἐπιστημοσύνη. Ἡ ἔρμηνεία μας τοῦ ἐπιρρήματος «εὖ» στὴν ἔκφραση «τοῦ εὖ ἔνεκα» ἔχει ἔρρισμα τὸν κλασσικὸν ὀρισμὸ τῆς πόλεως στὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους: «ἔνωσις κωμῶν τέλειος, πάσης ὡς ἔπος εἰπεῖν ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειάς, γινόμενη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκα, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν».

Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῆς ἀφῆς πρὸς τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή ἐνέχει βαρυσήμαντη διάκριση, ἐξηγητικὴ ὅμως καὶ τῆς διεργασίας, τῆς ἀποληκτικῆς στὴν αἴσθηση: «διαφέρει τούτῳ τὰ ἀπτά τῶν ὀρατῶν καὶ ψοφητικῶν, ὅτι ἐκείνων αἰσθανόμεθα τῷ τὸ μεταξύ ποιεῖν τι ἡμᾶς, τῶν δ' ἀπτῶν οὐχ' ὑπὸ τοῦ μεταξύ ἀλλ' ἅμα τῷ μεταξύ» (423b 12-15). Ἡ αἴσθησή μας δηλαδὴ τῶν ὀρατῶν καὶ τῶν ἀκουστῶν ἐπιτελεῖται, καθὼς τὸ «μεταξύ» αὐτῶν καὶ ἡμῶν ἐπιφέρει κάτι σ' ἐμᾶς («τῷ τὸ μεταξύ ποιεῖν τι ἡμᾶς»), καὶ ἃς ἔχομε τὴν αὐταπάτη ὅτι συλλαμβάνομε αὐτὰ χωρὶς τίποτε νὰ ὑπάρχει ἐνδιάμεσο («δοκοῦμεν γὰρ αὐτῶν θιγγάνειν καὶ οὐδὲν εἶναι διὰ μέσου» 423b 11-12). τὸ «μεταξύ» αὐτὸ εἶναι τουλάχιστον ὁ ἀέρας ἢ τὸ ὕδωρ· δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον στὴν αἴσθηση τῶν ἀπτῶν· σ' αὐτὴν συνυπάρχει τὸ «μεταξύ» μὲ ἡμᾶς («ἀλλ' ἅμα τῷ μεταξύ»). Καὶ πρὸς ὀλοκλήρωση τῆς ἀντιπαραβολῆς ἐπισημαίνεται πρόσθετα: «ὅλως δ' ἔοικε καὶ ἡ σὰρξ καὶ ἡ γλῶττα, ὡς ὁ ἀήρ καὶ τὸ ὕδωρ πρὸς τὴν ὄψιν καὶ τὴν ἀκοήν καὶ ὄσφρησιν ἔχουσιν, οὕτως ἔχειν πρὸς τὸ αἰσθητήριον ὡς ἐκείνων ἕκαστον» (423b 17-20). ὥστε ἡ «σὰρξ» εἶναι στὴν ἀφή τὸ «μεταξύ» καὶ στὴ γεύση ἀντίστοιχα ἡ «γλῶσσα», δηλαδὴ στίς δύο αὐτὲς αἰσθήσεις δὲν ὑπάρχει ἐπενέργεια στὸ αἰσθητήριον ἀπὸ κάτι εὐρισκόμενον μεταξύ ἀνθρώπου καὶ ἀντικειμένου τῆς αἰσθήσεως. Προβάλλεται ὅμως καὶ ἄλλη διαφορὰ τῆς ἀφῆς ἀπὸ τὴν ὄραση, ὡς συνέπεια ἢ καὶ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς βασικῆς διαφορᾶς τους: «αὐτοῦ δὲ τοῦ αἰσθητηρίου ἀπτομένου οὐτ' ἐκεῖ οὐτ' ἐναυθα γένοιτ' ἂν αἰσθησις, οἷον εἰ τις τὸ σῶμα τὸ λευκὸν ἐπὶ τοῦ ὀμματος θεῖν τὸ ἔσχατον ... ἐπιτιθεμένου γὰρ ἐπὶ τὸ αἰσθητήριον οὐκ αἰσθάνεται, ἐπὶ δὲ τὴν σάρκα ἐπιτιθεμένου αἰσθάνεται· ὥστε μεταξύ ἄρα τοῦ ἀπτικοῦ ἢ σὰρξ» (423b 20-26). Χαρακτηρίζεται λοιπὸν καὶ ρητὰ ἡ σὰρξ ὡς τὸ «μεταξύ», γὰρ νὰ δηλωθεῖ μᾶλλον ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι ἐνδιάμεσο μεταξύ τοῦ ἀπτοῦ καὶ τοῦ αἰσθανόμενου αὐτοῦ ἀνθρώπου· ἀλλὰ προπάντων δηλώνεται, ὅτι χωρὶς ἐνδιάμεσο κάτι μεταξύ ὀρατοῦ καὶ αἰσθητηρίου εἶναι ἡ ὄραση ἀδύνατη, καθὼς τὸ «μεταξύ» αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητος συντελεστής γιὰ τὴν ἔξοχη αὐτὴ αἴσθηση: «ἀλλ' εἴτε φῶς εἴτ' ἀήρ ἐστὶ τὸ μεταξύ τοῦ ὀρωμένου καὶ τοῦ ὀμματος, ἢ διὰ τούτου

κίνησις ἐστὶν ἢ ποιούσα τὸ ὄραν» (Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, 438b 3-5).

Καὶ ἄς ἐπιτραπεῖ νὰ σχολιάσομε: Ἡ φράση «αἰσθανόμεθα τῶν τὸ μεταξύ ποιῆν τι ἡμᾶς» ἀποκαλύπτει διαίσθηση τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι καὶ στίς ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις δὲν ὑπάρχει κενὸ μεταξύ ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου τῆς αἰσθήσεως, ἀλλὰ κάτι δραστικό, ἐπενεργητικό στὸν ὀφθαλμὸ καὶ δημιουργικό («ποιεῖν») ὀρισμένου παθήματος σ' αὐτόν («τὸ γὰρ αἰσθάνεσθαι πάσχειν τι ἐστίν», 323b 31-324a 1). Καί, προσθέτομε, τὸ κάτι αὐτό, εἰδικὰ στὴν ὄραση, δὲν εἶναι ἀπλῶς τὰ μεταξύ τοῦ ὄρατοῦ καὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ διαφανῆ, ἀέρας εἶτε ὕδωρ, ἀλλὰ εἶναι τὸ φῶς: «τὸ γὰρ φῶς ποιεῖ τὸ ὄραν» (Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, 447a 11), δηλαδή, σὲ νεωτερικὴ γλώσσα, τὰ σωματίδια ὕλης εἶτε κυμάτια ἐνέργειας, τὰ συστατικά τοῦ φωτός. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε, ὅταν δὲν ὑπάρχει φῶς, δὲν ὑπάρχει ὄραση: «διόπερ οὐχ ὄρατὸν ἄνευ φωτός, ἀλλὰ πᾶν τὸ ἐκάστου χρῶμα ἐν φωτὶ ὄραται» (418b 2-3).

Ἄς ἐπιτραπεῖ ὁμως νὰ σχολιάσομε περαιτέρω: Οἱ φράσεις «αἰσθανόμεθα τῶν τὸ μεταξύ ποιῆν τι ἡμᾶς» καὶ «τὸ γὰρ αἰσθάνεσθαι πάσχειν τι ἐστίν» ἐνέχουν ἡμαλθήθεια. Τὸ «αἰσθάνεσθαι» δὲν εἶναι «πάσχειν τι» ἀπλῶς. Οἱ φράσεις αὐτὲς ἄριστα περιγράφουν τὴν ὕλική διεργασία, τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τίς ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις, δὲν ἐξηγοῦν ὁμως ἀκέραια, πῶς συντελεῖται ἡ ὄραση εἶτε ἡ ἀκοή εἶτε ἡ ὄσφρηση, δηλαδή, πῶς τὸ ἀπὸ «τὸ μεταξύ» ἐπιτελούμενο ἐρέθισμα τοῦ αἰσθητηρίου μετατρέπεται σὲ βλέμμα εἶτε ἄκουσμα εἶτε ὄσφρημα: δὲν παρουσιάζουν τὸ ἐξαίσιον ἐνέργημα τοῦ ὑπὲρ τὸ αἰσθητήριο «μορίου τῆς ψυχῆς», τὸ συντελεστικό τῆς θαυμάσιας αὐτῆς μετατροπῆς, καὶ ἀποτελεστικό τῆς αἰσθήσεως. Μὲ χρῆση πλατωνικῆς ἐκφραστικῆς ἐπισημαίνομε: στίς δύο αὐτὲς φράσεις φέρεται ὁ Ἀριστοτέλης σὰν νὰ ἀγνοεῖ τὸ «ῶ» αἰσθανόμεθα: τὴν «μίαν τινὰ ἰδέαν εἶτε ψυχὴν...» καὶ προβάλλει μόνον τὰ σχετικὰ μὲ τὸ «δι' οὗ» αἰσθανόμεθα. Στίς φράσεις αὐτὲς ὑπερτονίζεται ἡ παθητικὴ φάση τῶν αἰσθήσεων, ἡ θετικοεπιστημονικὰ ἐξηγησίμη, καὶ ἀγνοεῖται ἡ ἐνεργητικὴ φάση τῶν αἰσθήσεων, ἡ θεσπέσια δηλαδή ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ ἀποτελεστικὴ των, καὶ συντελεστικὴ τοῦ μὴ ἐξηγησίμου ἐξοχοῦ ἐπιτεύγματος, ὕλική διεργασία νὰ μετατρέπεται σὲ κατάσταση πνευματικῆ.

Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ διάκριση καίρια τῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη: «τῶν καθ' ἕκαστον ἢ καθ' ἐνέργειαν αἰσθησις, ἢ δ' ἐπιστήμη τῶν καθόλου· ταῦτα δ' ἐν αὐτῇ πῶς ἐστὶ τῇ ψυχῇ» (417b 22-24). Δηλαδή, ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων εἶναι τὰ συγκεκριμένα («τὰ ποιητικά τῆς ἐνεργείας ἐξωθεν, τὸ ὄρατὸν καὶ τὸ ἀκουστόν, ὁμοίως δὲ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν αἰσθητῶν» (417b 20-21)· ἐνῶ ἀντικείμενα τῆς ἐπιστήμης εἶναι τὰ «καθόλου», καὶ συμβαίνει αὐτὰ νὰ ἐνυπάρχουν κάπως στὴν ἴδια μέσα τὴν ψυχὴ. Δέχεται λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης

ἐνυπαρξία τῶν «καθόλου» τῆς ἐπιστήμης στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ κάπως («ταῦτα δ' ἐν αὐτῇ πῶς ἐστι τῇ ψυχῇ»)· καὶ σπεύδει νὰ συναγάγει τὴ συνέπεια τῆς παραδοχῆς αὐτῆς: «διὸ νοῆσαι μὲν ἐπ' αὐτῷ, ὅποταν βούληται, αἰσθάνεσθαι δ' οὐκ ἐπ' αὐτῷ· ἀναγκαῖον γὰρ ὑπάρχειν τὸ αἰσθητόν» (417b 24-26). Δηλαδή, ὁ ἄνθρωπος στὴ νοητικὴ ἐνέργειά του εἶναι αὐτοδύναμος καὶ ἀνεξάρτητος, ἐνῶ δὲν εἶναι αὐτοδύναμος στὶς αἰσθήσεις του, καθὼς ἡ συγκεκριμένη αἴσθησή του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ συγκεκριμένου αἰσθητοῦ. Ὑμνος τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης, τῶν «καθόλου», καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐλευθερίας τῶν διακόνων τῆς. Ἀντιδιαστέλλεται ὅμως ὅ,τι συμβαίνει στὶς ἐπιστήμες τῶν αἰσθητῶν: «ὁμοίως δὲ τοῦτ' ἔχει κἂν ταῖς ἐπιστήμαις ταῖς τῶν αἰσθητῶν, καὶ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, ὅτι τὰ αἰσθητὰ τῶν καθ' ἕκαστα καὶ τῶν ἔξωθεν» (417b26-28). Δηλαδή, στὶς ἐπιστήμες τῶν αἰσθητῶν καὶ ὄχι τῶν «καθόλου» ὁ διάκονος τοὺς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν αἰσθητῶν· καὶ αὐτὰ εἶναι ὄχι «καθόλου», ἀλλὰ «καθ' ἕκαστα», καὶ προσέτι ἐξωτερικά («καὶ τῶν ἔξωθεν») πρὸς τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἴδου ὅμως καὶ ῥῆση τοῦ Ἀριστοτέλους οἰονεὶ κατατακτῆρια τῶν αἰσθήσεων στὴν ἱεραρχία τῶν ἔργων τῆς ψυχῆς: «οὐ γὰρ κατὰ τὸ μανθάνειν, ἀλλὰ κατὰ τὸ θεωρεῖν ἐστὶ τὸ αἰσθάνεσθαι» (Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν 441b 22-23)· ἐντάσσεται δηλαδή τὸ αἰσθάνεσθαι ὄχι στὴν ἔνδον τῆς ψυχῆς ἐμπεδωμένη γνώση («μανθάνειν»), ἀλλὰ στὴν κατὰ ἐξωστρέφεια μᾶλλον ἐνέργεια τῆς ψυχῆς («θεωρεῖν»).

Ἄφη καὶ γέυση

Ἐξάφριε ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀφή ὡς βασικὴ αἴσθησις: «ἄνευ μὲν τοῦ ἄπτικου τῶν ἄλλων αἰσθήσεων οὐδεμία ὑπάρχει, ἀφή δ' ἄνευ τῶν ἄλλων ὑπάρχει» (Περὶ ψυχῆς 415a 3-5), «αἰσθήσεως δὲ πρῶτον ὑπάρχει πᾶσιν ἀφή» (413b 4-5), «τὰ δὲ ζῶα πάντα φαίνεται τὴν ἄπτικὴν αἴσθησιν ἔχοντα» (413b 8-9· πρβλ. 414a 2-3 καὶ 415a 5-6), ἀλλὰ καὶ «ὥσπερ δὲ τὸ θρεπτικὸν δύναται χωρίζεσθαι τῆς ἀφῆς καὶ πάσης αἰσθήσεως, οὕτως ἡ ἀφή τῶν ἄλλων αἰσθήσεων» (413b 4-5).

Γιὰ τοὺς δύσπιστους ἀνθρώπους μόνη πηγὴ βεβαιότητος εἶναι ἡ ἀφή. Ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα οἱ ἀκραῖοι σκεπτικιστές, «οἱ οὐκ οἴομενοι εἶναι ἢ οὐ ἂν δύνωνται ἀπρίξ ταῖν χεροῖν λαβέσθαι» (Θεαίτητος 155e). Ἦδη ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔμμεσα ἐπισήμανε τὴν ἀφή ὡς θεωρούμενη κατ' ἐξοχὴν ἀξιόπιστη πηγὴ γνώσεως: «... ἢ χερσὶ λαβεῖν, ἤπερ τε μεγίστη πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει» (B 133). Καὶ ὅμως ἡ ἀφή ἔχει ἐλάχιστη παραστατικότητα ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενό της· διαπιστώνεται μὲ τὴν ἀφή, ὅτι κάτι ἀναμφισβήτητα

υπάρχει, δὲν συλλαμβάνεται ὅμως τὸ συγκεκριμένο πράγμα στὴ φαινόμενη ὀλική του ὑπόσταση, ὅπως συλλαμβάνεται μὲ τὴν ὄραση· τὸ πολὺ γίνονται ἀντιληπτές διαμέσου τῆς ἀφῆς κάποιες ιδιότητες ἀπλῶς τοῦ ἀντικειμένου της: «μέγεθος καὶ σχῆμα καὶ τὸ τραχὺ καὶ τὸ λεῖον, ἔτι δὲ τὸ ὄξυ καὶ τὸ ἀμβλύ τὸ ἐν τοῖς ὄγκοις κοινὰ τῶν αἰσθήσεων ἐστίν, εἰ δὲ μὴ πασῶν, ἀλλ' ὄψεως γε καὶ ἀφῆς» (αὐτόθι, 442b5-7).

Χαρακτηρίζεται ὅμως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἀφή καὶ ἡ αἴσθησις τῶν μεταβολῶν τοῦ σώματος: «ἀπταί μὲν εἰσὶν αἱ διαφοραὶ τοῦ σώματος ἢ σώμα· λέγω δὲ διαφοράς, αἷς τὰ στοιχεῖα διορίζουσι, θερμὸν καὶ ψυχρὸν ... τὸ δὲ αἰσθητήριον αὐτῶν τὸ ἀπτικόν» (423b 26-30).

Παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ συνάφεια τῆς ἀφῆς πρὸς τὴ γεύση. Εἶναι καὶ οἱ δύο αἰσθήσεις ὄχι ἐξ ἀποστάσεως. Ἡ γεύση ὅμως ἐμφανίζεται σὰν νὰ εἶναι κάπως ἐξειδικιασμένη ἀφή: «τὸ δὲ γευστικὸν εἶδος τι ἀφῆς ἐστίν» (Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, 438b 30-439a 1· πρβλ. αὐτόθι 441a 3: «ἢ δὲ γεῦσις ἀφή τις ἐστίν»). Συνέπεια τῆς συνάφειας αὐτῆς εἶναι ὁ σωματικὸς τόπος καὶ τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ἀφῆς καὶ τοῦ αἰσθητηρίου τῆς γεύσεως νὰ εἶναι πλησίον τῆς καρδίας ὡς ἀντικείμενης πρὸς τὸν ἐγκέφαλο: «καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τῇ καρδίᾳ τὸ αἰσθητήριον αὐτῶν, τῆς τε γεύσεως καὶ τῆς ἀφῆς· ἀντίκειται γὰρ τῷ ἐγκεφάλῳ αὕτη καὶ ἔστι θερμότεον τῶν μορίων» (439a 1-4). Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ, «πρὸς τῇ καρδίᾳ», τοῦ αἰσθητηρίου τῆς ἀφῆς, ὅσο καὶ ἂν ξενίζει, ἐξηγεῖται ὅμως, καθόσον κατ' Ἀριστοτέλη πρῶτον αἰσθητήριον τῆς ἀφῆς εἶναι «ἄλλο τί ἐντός», ἐνῶ «ἢ σὰρξ» εἶναι μᾶλλον κάτι ἐνδιάμεσο: «τί τὸ αἰσθητήριον τὸ τοῦ ἀπτικοῦ, πότερον ἢ σὰρξ, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ ἀνάλογον, ἢ οὐ, ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἐστὶ τὸ μεταξύ, τὸ δὲ πρῶτον αἰσθητήριον ἄλλο τι ἐστὶν ἐντός» (Περὶ ψυχῆς 422b 20-23· πρβλ. 422b 35-423a 2). Καὶ ἰσχύει ἀνάλογο κάτι ὡς πρὸς τὴ γεύση καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν σχέση τῆς γλώσσας.

Ἐπιμένει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν προβολὴ τοῦ εὐρύτατου ἔργου τῆς ἀφῆς, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνει κάπως καὶ τὴ γεύση: «ἔτι δὲ τῆς τροφῆς αἴσθησιν ἔχουσιν (ἢ γὰρ ἀφή τῆς τροφῆς αἴσθησις· ξηροῖς γὰρ καὶ ὑγροῖς καὶ θερμοῖς καὶ ψυχροῖς τρέφεται τὰ ζῶντα πάντα, τούτων δ' αἴσθησις ἀφή), τῶν δ' ἄλλων αἰσθητῶν κατὰ συμβεβηκός. οὐθὲν γὰρ εἰς τροφήν συμβάλλεται ψόφος οὐδὲ χρῶμα οὐδὲ ὄσμη, ὁ δὲ χυμὸς ἐν τι τῶν ἀπτῶν ἐστίν» (414b 6-11). Δηλαδή τὰ ζῶα ἔχουν αἴσθησις προπάντων γιὰ τροφή, καὶ μόνο «κατὰ συμβεβηκός» ἔχουν αἴσθησις γιὰ ὅποιο αἰσθητὸ δὲν σχετίζεται μὲ τὴν τροφή, ὅπως ὁ ἤχος, τὸ χρῶμα, ἢ ὄσμη, ἀντικείμενα εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀκοή, τὴν ὄραση, τὴν ὄσφρηση. Ἀλλὰ καὶ

ρητά χαρακτηρίζει ο Ἀριστοτέλης τὴν ἀφή τῆς τροφῆς ὡς αἴσθησις («ἡ γὰρ ἀφί τῆς τροφῆς αἴσθησις») καὶ τὴν αἴσθησις τῶν συστατικῶν τῆς τροφῆς ὡς ἀφί («τούτων δ' αἴσθησις ἀφή»), ἐνῶ καὶ ὡς κάτι ἀπτό χαρακτηρίζει τὸν «χυμόν» («ὁ δὲ χυμὸς ἐν τι τῶν ἀπτῶν ἐστίν»), ὅ,τι προσιδιάζει στὴ γεύση, τὴν ὑπηρετικὴ τῆς διατροφῆς: «καὶ ὅλως ὁ χυμὸς ἐστὶ τοῦ θρεπτικοῦ μορίου πάθος» (436b 17-18· πρβλ. «καὶ γεῦσις χυμοῦ» 418a 13). Ἐξ ἄλλου καὶ παρουσιάζει, μὲ τρόπο ἔμμοно, τὴν γεύση νὰ ὑπερέχει στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὄσφρηση: «ἐναργέστερον ἡμῖν τὸ τοῦ χυμοῦ γένος ἢ τὸ τῆς ὀσμῆς» (440b 30-31).

Ἄλλὰ ἰδοὺ καὶ τῆς ὀράσεως ἀναγωγὴ στὴν ἀφή, ἂν καὶ ἡ ὄρασις διαφέρει καίρια ὡς αἴσθησις ἐξ ἀποστάσεως: «τὸ μὲν οὖν, ὡσπερ καὶ οἱ ἀρχαῖοι, λέγειν ἀπορροίας εἶναι τὰς χροίας καὶ ὀρᾶσθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν ἄτοπον· πάντως γὰρ δι' ἀφῆς ἀναγκαῖον αὐτοῖς ποιεῖν τὴν αἴσθησιν, ὥστ' εὐθύς κρεῖττον φάναι τῷ κινεῖσθαι τὸ μεταξὺ τῆς αἰσθήσεως ὑπὸ τοῦ αἰσθητοῦ γίνεσθαι τὴν αἴσθησιν, ἀφῆ καὶ μὴ ταῖς ἀπορροίας» (αὐτόθι 440a 15-20).

Ἐχει, προσθέτομε, ἡ ἀφή καὶ τὸ σπουδαιότατο ἰδίωμα νὰ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐκτελεστικὴ, ὅσο δὲν εἶναι καμιὰ αἴσθησις ἄλλη: Ὁ ἄνθρωπος ὑπηρετεῖται κρίσιμα στὴν καθημερινὴ ζωὴ του μὲ τὴν χρῆσις τῶν χειρῶν του. Ἄλλὰ ἡ χρῆσις τῶν χειρῶν του, βοηθημένη καὶ ἀπὸ τὴν ὄρασις προπάντων, ἐνέχει πρώτιστα ἐνέργεια τῆς ἀφῆς, εἴτε διαμέσου ἐργαλείου εἴτε δίχως ἐργαλεῖο πράττει κάτι ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ὅταν κατασκευάζει κάτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ὅταν ἀναλίσκει κάτι, ἀκόμη καὶ ὅταν γράφει ἢ ὅταν καλλιτεχνουργεῖ, ἢ καὶ ὅταν ἀθλεῖται, αὐτὰ ὅλα ἐπιτελοῦνται μὲ τὴν συνέργεια τῆς ἀφῆς. Συμβαίνει μάλιστα, μὲ κατάλληλη ἀσκήσις τῶν ἄκρων τῶν δακτύλων, νὰ ἀποκτάει ὁ ἄνθρωπος δεξιότητες γιὰ διάγνωση καταστάσεων ἀντικειμενικὴ σὲ βαθμὸ ἐπιστημονικότητος, ἔργο ἀναπτυγμένης ἀφῆς. Ἐνέχει ἄρα καὶ συνέργεια στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἀφή, ὀδηγημένη βέβαια πάντοτε ἀπὸ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, μύχιας πηγῆς ὀδηγιῶν πρὸς δράσις, διαπλαστικὴ ἀνύπαρκτων πρὶν ἰκανοτήτων.

Ὁσφρηση, Ἀκοή, Ὁρασις

Ἡ ὄσφρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀξιολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἡ ὀλιγότερο σπουδαία αἴσθησίς του, ἐνῶ καὶ βαθμολογεῖται ὡς ἀσθενέστατη συγκριτικὰ πρὸς τὴν ὄσφρηση τῶν ζώων: «χειρίστην ἔχομεν τῶν ἄλλων ζώων τὴν ὄσφρησιν καὶ τῶν ἐν ἡμῖν αἰσθήσεων» (*Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, 440b 31-441a 2). Διευκρινίζεται, ὅτι ἐνδιάμεσο μεταξὺ ὄσφρήσεως καὶ ὄσφραντοῦ εἶναι καὶ ὁ ἀέρας καὶ τὸ ὕδωρ: «οὐ γὰρ μόνον ἐν ἀέρι ἀλλὰ καὶ ἐν ὕδατι τὸ τῆς ὄσφρήσεώς ἐστίν»

(443a 2-3· πρβλ. «ὀσμάται δὲ καὶ τὰ ἐν τῷ ὕδατι» 443a 31)· ἐξ ἄλλου, καὶ ὅτι «φανερὸν ὡς δεῖ τοῦτον τὸν τρόπον ἀποδιδόναί καὶ προσάπτειν ἕκαστον τῶν αἰσθητηρίων ἐνὶ τῶν στοιχείων: τοῦ μὲν ὄσματος τὸ ὄρατικὸν ὕδατος ὑποληπτέον, ἀέρος δὲ τὸ τῶν ψόφων αἰσθητικόν, πυρὸς δὲ τὴν ὄσφρησιν. ὁ γὰρ ἐνεργεία ἢ ὄσφρησις, τοῦτο δυνάμει τὸ ὄσφραντικόν· τὸ γὰρ αἰσθητὸν ἐνεργεῖν ποιεῖ τὴν αἰσθησιν, ὥσθ' ὑπάρχειν ἀνάγκη αὐτὴν πρότερον» (438b 21-23).

Ἐπισημαίνονται διακρίσεις τῶν ὀσμῶν: «καὶ γὰρ ὀσμῆαι καὶ γλυκεῖαι εἰσὶν ὀσμαι καὶ αὐστηραὶ καὶ στρυφναὶ καὶ λιπαραὶ» (443b 9-10). Ἐπισημαίνονται διακρίσεις καὶ τῶν ὄσφραντῶν: «εἰδῆ δὲ τοῦ ὄσφραντοῦ δύο εἰσὶν· τὸ μὲν γὰρ ἐστὶ κατὰ τοὺς χυμοὺς τεταγμένον αὐτῶν ... καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ λυπηρὸν κατὰ συμβεβηκὸς ἔχουσιν· διὰ γὰρ τὸ τοῦ θρεπτικοῦ πάθη εἶναι ἐπιθυμούντων μὲν ἡδεῖαι αἱ ὀσμαι τούτων εἰσὶ, πεπληρωμένοι δὲ καὶ μηδὲν δεομένοις οὐχ ἡδεῖαι, οὐδ' ὅσοις μὴ καὶ ἡ τροφή ἢ ἔχουσα τὰς ὀσμάς ἡδεῖα, οὐδὲ τούτοις... αἱ δὲ καθ' αὐτάς ἡδεῖαι τῶν ὀσμῶν εἰσὶν, οἷον αἱ τῶν ἀνθῶν· οὐδὲν γὰρ μᾶλλον οὐδ' ἦττον πρὸς τὴν τροφήν παρακαλοῦσιν» (443b 18-28).

Ἐπάρχουν λοιπὸν οἱ συνοδευτικὲς τῶν χυμῶν ὀσμές, ἀλλ' αὐτὲς ἐνδεχόμενα μόνον ἐνέχουν «τὸ ἡδὺ»: καθόσον οἱ χυμοὶ ἀπὸ τῆ φύσῃ τους εἶναι «τοῦ θρεπτικοῦ πάθη» ὥστε οἱ συνοδευτικὲς τους ὀσμές ἐνέχουν εὐχαρίστηση γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν τὴν προκειμένη τροφή, ἐνῶ γιὰ τοὺς κορεσμένους ἀπὸ αὐτὴν δὲν ἐνέχουν εὐχαρίστηση, ὅπως δὲν ἐνέχουν ἐπίσης εὐχαρίστηση καὶ ὅταν ἡ προκειμένη τροφή, πηγὴ τῆς ὀσμῆς, δὲν ἐνέχει τὸ «ἡδὺ».

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ οἱ ὀσμές οἱ καθ' ἑαυτὲς εὐχάριστες, ἄσχετες μὲ ὅποια τροφή, ὅπως οἱ προερχόμενες ἀπὸ ἀνθη. Καὶ συμβαίνει αὐτὲς νὰ προσιδιάζουν στὸν ἄνθρωπο, ἐνῶ οἱ ἄλλες, οἱ συνοδευτικὲς τῶν χυμῶν, εἶναι ἴδιες καὶ τῶν ἄλλων ζώων: «τοῦτο μὲν οὖν τὸ ὄσφραντὸν ἴδιον ἀνθρώπου ἐστίν, ἡ δὲ κατὰ τοὺς χυμοὺς τεταγμένη καὶ τῶν ἄλλων ζώων» (444a 3-5). Καὶ ἰδοὺ ἡ ἐξήγησις τοῦ διαφορισμοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄλλων ζώων: «αἴτιον δὲ τοῦ ἴδιον εἶναι ἀνθρώπου τὴν τοιαύτην ὀσμὴν διὰ τὴν ψῦξιν τὴν περὶ τὸν ἐγκέφαλον» (444a 8-9)· καὶ περαιτέρω «ἴδιον δὲ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεώς ἐστι τὸ τῆς ὀσμῆς τῆς τοιαύτης γένος διὰ τὸ πλεῖστον ἐγκέφαλον καὶ ὑγρότατον ἔχειν τῶν ζώων ὡς κατὰ μέγεθος· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ μόνον ὡς εἰπεῖν αἰσθάνεται τῶν ζώων ἄνθρωπος καὶ χαίρει ταῖς τῶν ἀνθῶν καὶ ταῖς τῶν τοιούτων ὀσμαῖς» (444a 28-33).

Ἐξ ἄλλου, ἡ καθαρὴ αὐτὴ ὀσμὴ, δηλαδὴ χωρὶς συνάφεια πρὸς τὴν τροφή, ἐξαιρεται ὡς βοηθητικὴ τῆς ὑγείας: «ταῖς ἀνθρώποις πρὸς βοήθειαν ὑγείας γέγονε τὸ τοιοῦτον εἶδος τῆς ὀσμῆς· οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἔργον ἐστὶν αὐτῆς ἢ τοῦτο ... ἡ μὲν γὰρ τροφή ἡδεῖα οὕσα ... πολλὰκις νοσώδης ἐστίν, ἡ δ' ἀπὸ τῆς ὀσμῆς τῆς καθ' αὐτὴν

εὐώδους ὀπωσῶν ἔχουσιν ὠφέλιμος ὡς εἰπεῖν αἰεί. καὶ διὰ τοῦτο γίνεται διὰ τῆς ἀναπνοῆς ... ἀναφερομένων γὰρ τῶν ὀσμῶν πρὸς τὸν ἐγκέφαλον διὰ τὴν ἐν αὐταῖς τῆς θερμότητος κουφότητα, ὑγιεινότερως ἔχει τὰ περὶ τὸν τόπον τοῦτον· ἢ γὰρ τῆς ὀσμῆς δύναμις θερμὴ τὴν φύσιν ἐστίν. κατακέχρηται δ' ἡ φύσις τῇ ἀναπνοῇ ἐπὶ δύο, ὡς ἔργῳ μὲν ἐπὶ τὴν εἰς τὸν θώρακα βοήθειαν, ὡς παρέργῳ δ' ἐπὶ τὴν ὀσμήν» (444a 14-27). Ἡ θετικὴ λοιπὸν συμβολὴ τῆς «καθ' αὐτὴν εὐώδους» ὀσμῆς στὴν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου ἐξηγεῖται μὲ τὴ διαμέσου τῆς ἀναπνοῆς ἀναγωγὴ «τῶν ὀσμῶν», θερμῶν ἀπὸ τῆ φύσιν τους, πρὸς τὸν «ἐγκέφαλον», ψυχρῶν ἀπὸ τῆ φύσιν του· ἐνῶ καὶ χαρακτηρίζεται ἡ ὀσμή ὡς ἐκ παρέργου τῆς ἀναπνοῆς.

Συγκεφαλαιωτικὰ τονίζεται: «ὅτι μὲν οὖν οὐ συμβάλλεται εἰς τροφήν τὸ ὀσφραντόν, ἢ ὀσφραντόν, δῆλον· ὅτι μέντοι εἰς ὑγίειαν, καὶ ἐκ τῆς αἰσθήσεως καὶ ἐκ τῶν εἰρημένων φανερόν, ὥστε ὅπερ ὁ χυμὸς ἐν τῷ θρεπτικῷ καὶ πρὸς τὰ τρεφόμενα, τοῦτ' ἐστὶ πρὸς ὑγίειαν τὸ ὀσφραντόν» (445a 27-31).

Μὲ τέτοιες ιδιότητες ἡ ὀσφρηση, εὐλόγα ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τὸ αἰσθητήριόν της ἐγγὺς τοῦ ἐγκεφάλου: «διὸ καὶ τῷ περὶ τὸν ἐγκέφαλον τόπῳ τὸ τῆς ὀσφρήσεως αἰσθητήριόν ἐστὶν ἴδιον» (438b 25-26)· καθὼς καὶ «τοῦ δ' ὀσφραντοῦ ἐν τῇ κεφαλῇ τὸ αἰσθητήριον, καὶ μετὰ πνευματώδους εἰσέρχεται ἀναθυμιάσεως, ὥστ' εἰς τὸν ἀναπνευστικὸν βαδίζοι ἂν τόπον» (445a 25-27).

Ἐξ ἄλλου, καὶ χαρακτηρίζεται ἡ ὀσφρηση ὡς ἡ μεσαία τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου: «ἔοικε δ' ἡ αἴσθησις τοῦ ὀσφραίνεσθαι περιττῶν οὐσῶν τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ ἔχοντος μέσον τοῦ περιττοῦ καὶ αὐτὴ μέση εἶναι τῶν τε ἀπτικῶν, οἷον ἀφῆς καὶ γέυσεως, καὶ τῶν δι' ἄλλου αἰσθητικῶν, οἷον ὄψεως καὶ ἀκοῆς» (445a 4-8). Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός, ὁ χωριστικὸς τῆς ὀσφρήσεως ἀπὸ τις ἄλλες δύο ἐξ ἀποστάσεως αἰσθήσεις, τὴν ἀκοὴ καὶ τὴν ὄραση, ἐνῶ ρητὰ ἔχει καταταχθεῖ σ' αὐτές («καὶ διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεις τοῖς πορευτικοῖς αὐτῶν, οἷον ὀσφρησις καὶ ἀκοὴ καὶ ὄψις», 436b 18-19), ἐπιχειρεῖται νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ μίαν ἀποψη: «τὸ ὀσφραντόν τῶν θρεπτικῶν ἐστὶ πάθος τί (ταῦτα δ' ἐν τῷ ἀπτῷ γένει), καὶ τοῦ ἀκουστοῦ δὲ καὶ τοῦ ὄρατοῦ, διὸ καὶ ἐν ἀέρι καὶ ἐν ὕδατι ὀσμῶνται» (445a 8-11)· διότι δηλαδὴ, καὶ συνυπάρχει ἡ ὀσμή μὲ τὴν τροφή κάποτε ὡς ἀντικείμενο τῆς ἀφῆς («ἐν τῷ ἀπτῷ γένει»), καὶ εἶναι ὁμως ἡ ὀσφρηση αἴσθησις ἐξ ἀποστάσεως, ὅπως ἡ ἀκοὴ καὶ ἡ ὄραση.

Ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοὴ ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη συγκριτικὰ: «αὐτῶν δὲ τούτων πρὸς μὲν τὰ ἀναγκαῖα κρείττων ἡ ὄψις καὶ καθ' αὐτήν, πρὸς δὲ νοῦν καὶ κατὰ συμβεβηκὸς ἡ ἀκοή» (437a 3-5). Ἀναγνωρίζεται δηλαδὴ στὴν ὄραση, ὅτι καθ' ἑαυτήν, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὴ συμβολὴ στὴν ἱκανοποίησι τῶν βιοτικῶν

ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ἀξία ὑπέρτερη τῆς ἀξίας τῆς ἀκοῆς· ἀλλὰ καί τονίζεται ὅτι, ἀντίστροφα, ἡ ἀκοή, ὅχι ὅμως καθ' ἑαυτήν καί μόνο «κατά συμβεβηκός», ἔχει ἀξία ὑπέρτερη ὡς πρὸς τὴ συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξη καὶ δράση τοῦ νοῦ.

Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ ἀξιολόγηση τῶν δύο αἰσθήσεων ἐξηγεῖται καὶ τεκμηριώνεται μὲ ἀντιπαροβολὴ τοῦ ἔργου τῆς μιᾶς καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἄλλης: «διαφορὰς μὲν γὰρ πολλὰς εἰσαγγέλλει καὶ παντοδαπὰς ἢ τῆς ὄψεως δύναμις ... ὥστε καὶ τὰ κοινὰ διὰ ταύτης αἰσθάνεσθαι μάλιστα (λέγω δὲ κοινὰ σχῆμα, μέγεθος, κίνησιν, ἀριθμὸν)· ἢ δ' ἀκοὴ τὰς τοῦ ψόφου διαφορὰς μόνον, ὀλίγοις δὲ καὶ τὰς τῆς φωνῆς. κατὰ συμβεβηκός δὲ πρὸς φρόνησιν ἢ ἀκοὴ πλεῖστον συμβάλλεται μέρος. ὁ γὰρ λόγος αἴτιος ἐστὶ τῆς μαθήσεως ἀκουστός ὢν, οὐ καθ' αὐτὸν ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός· ἐξ ὀνομάτων γὰρ σύγκειται, τῶν δ' ὀνομάτων ἕκαστον σύμβολόν ἐστιν» (437a 5-15). Δηλαδή, πολλὰ καὶ παντοδαπὰ εἰσφέρει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὄραση, ὥστε μὲ αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν αἰσθανόμεσθε καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ποσότητα καὶ τίς κινήσεις των, ἐνῶ ἡ ἀκοὴ συλλαμβάνει μόνον τίς διακυμάνσεις τοῦ ἤχου ἢ σὲ κάποιους καὶ τίς παραλλαγὰς τῆς φωνῆς· ἔχει ὅμως ἡ ἀκοὴ «κατὰ συμβεβηκός» τὸ προτέρημα νὰ συμβάλλει, προπάντων αὐτῇ, ὥστε νὰ ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος φρόνηση· καθὼς ὁ «λόγος», μεταδόσιμος διαμέσου τῆς ἀκοῆς, εἰσδεκτικῆς τῆς φωνῆς, εἶναι τῆς μαθήσεως αἴτιος, ἀλλὰ «κατὰ συμβεβηκός», ἀφοῦ σύγκειται ἀπὸ λέξεις καὶ ἡ κάθε μιά τους εἶναι σύμβολο.

Πέραν καὶ ἀπὸ τίς ἀριστοτέλειες αὐτὲς ἐπιστημάνσεις, ἀναγνωρίζομε στίς δύο αἰσθήσεις τὰ ἑξῆς:

Ἡ ὄραση, ὡς ἡ αἴσθησις ἐξ ἀποστάσεως, ἢ κατ' ἐξοχὴν παραστατικὴ, συμβάλλει, αὐτὴ κυρίως, γιὰ ν' ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος, σὲ κάποια συνάρτηση μὲ τίς κινήσεις του ἰδιαίτερα, τὴν ἀντίληψη τοῦ χώρου ἢ καὶ τοῦ λεγόμενου τόπου, εἰδικοῦ μέρους τοῦ χώρου, ἐπιστημασμένου ἀπὸ κάποιο γεγονός ἢ γιὰ κάποια δράση ('Ὅ,τι ὁ «καιρός» γιὰ τὸν χρόνο εἶναι ὁ «τόπος» γιὰ τὸν χώρο).

Καὶ ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοὴ ἐνεργοῦν ἐξ ἀποστάσεως ἀπὸ τὸ ὁρατὸν καὶ τὸ ἀκουστόν. Ἀλλὰ ἡ ἀπόσταση αὐτὴ ἔχει μεγαλύτερη ἔκταση γιὰ τὴν ἀκοή. Ἀκούομε δηλαδή κάτι πολὺ πιὸ μακρινό, ἐνῶ βλέπομε κάτι ὀλιγώτερο μακρινό· καὶ ἄρα ὑπερτερεῖ ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ ἀκοή. Ἐξ ἄλλου ὅμως βλέπομε ταχύτερα παρ' ὅσον ἀκούομε δύο ταυτόχρονα γεγονότα· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ ἀστραπὴ καὶ ἡ βροντὴ, δύο φυσικὰ γεγονότα, σύγχρονα καὶ οἰοεῖ ταυτά, ὡς δύο ταυτόχρονα ἐκδηλώσεις τοῦ ἴδιου φυσικοῦ γεγονότος· ἡ χρονικὴ διαφορὰ τῆς ἀστραπῆς ἀπὸ τὴ σύλληψή της μὲ τὰ μάτια μας εἶναι ἀνύπαρκτη σχεδόν, ἐνῶ ἡ χρονικὴ διαφορὰ τῆς βροντῆς ἀπὸ τὸ ἀκουσμά της εἶναι ὑπαρκτὴ ἔντονα: βλέπομε

παρευθής τήν ἀστραπή, περιμένομε ν' ἀκούσομε τή σύνδρομή της θροντή: ὡς πρὸς αὐτὸ ὑπερτερεῖ ἄρα ἡ ὄραση.

Ἴδου ὅμως ἡ σπουδαιότερη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αἰσθήσεων: Ἡ ὄραση προσφέρει ἄμεσα γνώση, ἡ στοιχεῖα πρὸς γνώση, καθὼς εἰσφέρει ἀκέραιη σχεδὸν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου της: ὑπῆρξε ἄρα γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο ἡ κύρια πηγὴ τῶν γνώσεών του, ὥστε προπάντων καὶ τῶν γνώσεων τῶν χρήσιμων γιὰ τήν ἀπόκτηση τροφῆς καὶ τήν ἀποφυγὴ κινδύνων: ἀλλὰ καὶ παραμένει γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῶν αἰώνων τῆς Ἱστορίας ὡς ὁ κύριος «πόρος» ἐπικοινωνίας του μετὸν κόσμον, καὶ ἡ κύρια δύναμη πρὸς ἀνακάλυψη τῶν μυστικῶν τοῦ κόσμου καὶ τῶν θεληγῆτρων του. Μικροσκόπια καὶ τηλεσκόπια, ὄργανα τῆς ἐπιστήμης, εἶναι σύ- νεργα τῆς ὁράσεως. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ ἡ διαμέσου αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ δίχως τὴ συμβολὴ των, διακονία τῶν αἰσθητικῶν ἀξιών καὶ ἀπόλαυση ἔργων ἢ πλασμάτων ὁμορφίᾳς ἔχουν ἀφετηρίαν καὶ σταθερὴν βάση τὴν ὄραση.

Εὐλόγα ὁ ὑπατος φιλόσοφος Πλάτων χαρακτήρισε τὴν ὄραση «πολυτελε- στάτην» τῶν αἰσθήσεων (*Πολιτεία* 507c), ἐνῶ καὶ ὀνόμασε Ἰδέαν ὑπέρτατο γιὰ τὴ φιλοσοφία του ἐπινόημα. Ἄλλὰ καὶ ἡ λαϊκὴ ἀξιολογία ἐξαίρει τὴν ὄραση: ἄς θυμηθοῦμε τὴν ἔκφραση «νὰ χαρεῖς τὰ μάτια σου», με ἀναφορὰ στὸ αἰσθητήριο τῆς ὁράσεως, τὸ πολυτιμώτατο γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ἀκοή, ἔμμεσα μᾶλλον, δηλαδὴ με προϋπόθεση τὴν ἀποκτημένη ἀπὸ τὴν ὄραση ἐμπειρία, ἢ καὶ σὲ μικρότερο βαθμῷ, συμβάλλει στὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μετὸν κόσμον καὶ στὴν ἀνακάλυψη τῶν μυστικῶν του καὶ τῶν θεληγῆ- τρων του: ἔχει ὅμως ἐπὶ πλέον τὸ προτέρημα νὰ συμβάλλει, αὐτὴ κατ' ἐξοχίαν, στὴ μετὴ τῆς χρήσης τοῦ λόγου ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους, καὶ εἰδι- κώτερα στὴ μετάδοση τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐπινοήσεων τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλον, ὥστε καὶ στὴν ἀναγωγὴ των πρὸς τὴ φρόνηση κάπως, ἀλλὰ καὶ στὴ σύμ- πρᾶξή των καὶ τὴ σύμπηξη τῆς κοινωνίας καὶ τὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ πολύτιμη αὐτὴ συμβολὴ τῆς ἀκοῆς ὑπῆρξε ἀκέραιη ἐπὶ αἰῶνες πρὶν τὴ χρῆση τῆς γραφῆς. Μετὴ τὴ χρῆση τῆς γραφῆς ἡ ὄραση, γιὰ μέγα μέρος τῆς ἀνθρωπό- τητας, συμμερίσθηκε τὸ ἐπικοινωνιακὸ ἔργο τῆς ἀκοῆς μετὶς συνέπειές του γιὰ τὴν παιδείαν, τὴν κοινωνίαν, τὸν πολιτισμό.

Ἡ ὄραση καὶ ἀκοὴ δίκαια γεραίρονται ὡς οἱ αἰσθήσεις, οἱ κατ' ἐξοχίαν οἰκείες τοῦ πνεύματος, σὲ τρισένδοξα τρόποιά του, καθὼς αὐτὰ συντελοῦνται διαμέσου τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης: οἱ χρηστικὲς τῆς παρατηρήσεως ἐπιστήμες, διαγνωστικὲς τῆς Φύσεως, καὶ οἱ λεγόμενες εἰκαστικὲς τέχνες, ὠραϊστικὲς τοῦ χώρου, διαμέ- σου τῆς ὁράσεως: ἡ τέχνη τοῦ κάλλους τῶν ἤχων, ἡ μουσικὴ, ὠραῖσιμα τοῦ χρό- νου, διαμέσου τῆς ἀκοῆς.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Θεόδωρου Σκούντζου, Νικόλαου Στρόμπλου, Ἀθανάσιου Βοζίκη καὶ Φαίδωνα Θεοφανίδη*, Διακλαδικές σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας σὲ ἐθνικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπὸ 5.1.2006) ἡ Τάξις τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καὶ ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνέκρινε τὴν ἐκτέλεση τῆς παρουσιαζόμενης ἔρευνας μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τοῦ κληροδοτήματος Ἰωάννη Ζάρρα. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τὴν περιέλαβε στὸ πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας – ποὺ διήρκεσε ἕνα ἔτος – ἀνετέθη στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς κ. Θεόδωρο Σκούντζο, μὲ εἰδικούς ἐρευνητὲς τοὺς κ.κ. Νικόλαο Στρόμπλο, Διδάκτορα τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Διευθυντὴ Ἐθνικῶν Λογαριασμῶν τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, καὶ Ἀθανάσιο Βοζίκη, Λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς καὶ μὲ βοηθὸ ἐρευνητὴ τὸν κ. Φαίδωνα Θεοφανίδη, Διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τοῦ ὁμιλοῦντος.

Σκοπὸς τῆς μελέτης

Ἡ ἀνάλυση εἰσοῶν-ἐκροῶν, ποὺ βασίζεται στὴν ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς

---

* T. SKOUNTZOS, N. STROMBLOS, A. VOZIKIS, P. THEOFANIDIS, **Inter-industry relations of the Greek Economy on a national and regional level.**

άλληλεξαρτήσεως, αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο της εμπειρικής οικονομικής ανάλυσεως και χρησιμοποιείται από τους φορείς της οικονομικής πολιτικής στις κεντρικώς σχεδιαζόμενες οικονομίες, στις οικονομίες που βασίζονται στον μηχανισμό της αγοράς και σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, για την κατανομή των πόρων και τη διανομή του εισοδήματος. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί σημαντικό οδηγό για τη λήψη ὀρθολογικῶν επιχειρηματικῶν ἀποφάσεων. Ἡ ἀνάλυση εἰσροῶν-ἐκροῶν δὲν γίνεται μόνο σὲ ἐπίπεδο ἐθνικῆς οικονομίας, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ ἐπιμέρους μικρότερες περιοχές, γιὰ μία μόνο περιφέρεια ἢ γιὰ ἓνα σύστημα ἀλληλεξαρτώμενων περιφερειῶν μιᾶς χώρας.

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι, ἐν πρώτοις, ἡ ἐπικαιροποίηση τοῦ ἐθνικοῦ πίνακα εἰσροῶν-ἐκροῶν γιὰ τὴ χώρα μας καὶ ἡ περιφερειοποίησή του γιὰ τὶς 5 μείζονες περιφέρειες, στὶς ὁποῖες ἔχει χωριθεῖ ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία, σύμφωνα μὲ τὸ ἐγκριμένο ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση Ἐθνικὸ Στρατηγικὸ Πλαίσιο Ἀναφορᾶς, γιὰ τὴν περίοδο 2007-2013. Ἀκολουθῶν, ἐπιδιώκεται νὰ ἀναλυθεῖ, μὲ βάση τὸν ἐπικαιροποιημένο ἐθνικὸ πίνακα καὶ τοὺς περιφερειακοὺς πίνακες εἰσροῶν-ἐκροῶν, ἡ δομὴ τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς ἐθνικῆς οικονομίας καὶ τῶν 5 μείζονων περιφερειῶν τῆς χώρας καί, μὲ βάση τὸ ὑπόδειγμα εἰσροῶν-ἐκροῶν, οἱ διακλαδικές σχέσεις στὴν ἐθνικὴ οἰκονομία ὡς σύνολο καὶ στὶς πέντε περιφερειακές οικονομίες χωριστά. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς ἐκτιμῶνται διάφοροι δείκτες διακλαδικῶν διασυνδέσεων, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴ λήψη ὀρθολογικῶν ἀποφάσεων ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς.

Δομὴ τοῦ κειμένου

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τῆς ἐργασίας ἡ ὕλη ἀναπτύσσεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο γίνεται σύντομη περιγραφή ἐνὸς τυπικοῦ πίνακα εἰσροῶν-ἐκροῶν, καθὼς καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐλληνικῶν πινάκων σὲ ἐθνικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο. Ἀναπτύσσεται ἡ μεθοδολογία περιφερειοποίησης τοῦ ἐθνικοῦ πίνακα εἰσροῶν-ἐκροῶν καί, σὲ εἰδικὸ παράρτημα τοῦ κεφαλαίου, περιγράφεται ἡ μεθοδολογία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος (ΕΣΥΕ) γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐθνικοῦ πίνακα εἰσροῶν-ἐκροῶν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν τῆς χώρας σύμφωνα μὲ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Σύστημα Λογαριασμῶν.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, μὲ βάση τὸν ἐθνικὸ πίνακα καὶ τοὺς 5 περιφερειακοὺς

πίνακες εισροών-έκροών, αναλύονται τὰ διαρθρωτικά χαρακτηριστικά τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν 5 μειζόνων περιφερειῶν καὶ συγκρίνονται τὰ χαρακτηριστικά αὐτὰ μεταξύ τους.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ ὑπόδειγμα εισροών-έκροών, οἱ ὑποθέσεις στὶς ὁποῖες βασίζεται καὶ ἡ ἔννοια διαφόρων κλαδικῶν πολλαπλασιαστῶν καὶ δεικτῶν διακλαδικῶν διασυνδέσεων, πὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς 5 μείζονες περιφέρειες χωριστά.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἐφαρμόζεται τὸ ὑπόδειγμα εισροών-έκροών καὶ ἐκτιμῶνται, σὲ ἐπίπεδο ἐθνικῆς οἰκονομίας, κλαδικοὶ πολλαπλασιαστές καὶ δεικτες διασυνδέσεων παραγωγῆς, ἀπασχόλησεως καὶ ἀμοιβῶν ἐργασίας. Ἐπιπλέον, δίδεται ὁ ὀρισμὸς τῶν ἡγετικῶν κλάδων σὲ κάθε περίπτωση.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ἐφαρμόζεται τὸ ὑπόδειγμα εισροών-έκροών καὶ ἐκτιμῶνται, σὲ ἐπίπεδο περιφερειῶν, κλαδικοὶ πολλαπλασιαστές καὶ δεικτες διασυνδέσεων παραγωγῆς καὶ ἀπασχόλησεως. Καὶ ἐδῶ γίνεται ἀναφορὰ στοὺς ἡγετικούς κλάδους γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς 5 μείζονες περιφέρειες τῆς χώρας χωριστά.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο γίνεται συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν ἐκτιμηθέντων κλαδικῶν δεικτῶν διακλαδικῶν διασυνδέσεων μεταξύ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν πέντε περιφερειακῶν οἰκονομιῶν.

Τέλος, στὸ ἑβδόμο κεφάλαιο ἐκτίθενται τὰ βασικά συμπεράσματα πὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὅλη ἀνάλυση καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἀσκηση οἰκονομικῆς πολιτικῆς.

Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν 5 μειζόνων περιφερειῶν

Ἡ ἀξία τῆς ἐγχώριας ἀκαθάριστης παραγωγῆς μιᾶς οἰκονομίας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν (ἢ ἐνδιάμεσων εισροῶν) πὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ ἀπὸ τὶς ἀμοιβές πὺ καταβάλλονται στοὺς πρωτογενεῖς συντελεστές τῆς παραγωγῆς (ἐργασία, κεφάλαιο, κ.λπ.). Οἱ συνολικὲς ἀμοιβές τῶν πρωτογενῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς (πὺ καλοῦνται ἀρχικὲς εισροές) ἀποτελοῦν τὴν εἰσοδηματικὴ ὄψη τοῦ ἐθνικοῦ ἢ περιφερειακοῦ εἰσοδήματος. Μιὰ ἄλλη ὄψη τοῦ εἰσοδήματος ἀφορᾷ στὴν ἀξία τῶν παραγόμενων προϊόντων τελικῆς χρήσεως (κατανάλωση, ἐπένδυση κ.λπ.), πὺ καλεῖται καὶ τελικὴ ζήτηση, καὶ τῶν ὁποίων ἡ συνολικὴ ἀξία ἰσοῦται μὲ τὶς συνολικὲς ἀρχικὲς εισροές.

Όπως προκύπτει από τον εθνικό πίνακα και τους περιφερειακούς πίνακες εισροών-έκροών, το μικρότερο μέρος (κάτω από 50%) των συνολικών αρχικών εισροών, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, αποτελείται από τις άμοιβες εργασίας και το μεγαλύτερο από τις άμοιβες των λοιπών πρωτογενών συντελεστών παραγωγής. Οι μεγαλύτερες αρχικές εισροές (73% σε εθνικό επίπεδο και 62%-84% σε επιμέρους περιφέρειες) προέρχονται από τον τριτογενή τομέα, ενώ οι προερχόμενες από τον δευτερογενή τομέα αρχικές εισροές καταλαμβάνουν, με σημαντική απόσταση από τον τριτογενή τομέα, τη δεύτερη θέση (22% σε εθνικό επίπεδο και 10%-30% σε επιμέρους περιφέρειες). Τέλος, οι αναλογίες των αρχικών εισροών του πρωτογενούς τομέα είναι οι χαμηλότερες σε σύγκριση με τις αναλογίες των δύο άλλων τομέων (5% σε εθνικό επίπεδο και 0,4% έως 8,7% σε επιμέρους περιφέρειες).

Όσον αφορά στη διάρθρωση της εγχώριας τελικής ζήτησεως σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, με την εξαίρεση της περιφέρειας Αττικής, σε όλες τις άλλες περιφέρειες και στη χώρα ως σύνολο πάνω από 70% αποτελείται από αγαθά ιδιωτικής καταναλώσεως. Παράλληλα, ένα μέρος των συνολικών εγχώριων δαπανών για αγαθά τελικής χρήσεως είναι δαπάνες για εισαγωγές που δεν καλύπτονται από αντίστοιχες εξαγωγές. Η περιφέρεια Αττικής παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό δαπανών ιδιωτικής καταναλώσεως, ενώ οι εξαγωγές της καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών της. Σε εθνικό επίπεδο, τα προϊόντα τελικής ζήτησεως στο μεγαλύτερο μέρος τους (78%) παράγονται από κλάδους του τριτογενούς τομέα και κατά το υπόλοιπο από τον δευτερογενή τομέα (20%) και τον πρωτογενή (2%). Παρόμοια είναι και η διάρθρωση της τομεακής προελεύσεως των προϊόντων τελικής χρήσεως των περιφερειών.

Σε εθνικό επίπεδο, οι ενδιάμεσες εισροές αγαθών και υπηρεσιών, που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία από τους παραγωγικούς κλάδους, προέρχονται κατά ένα μικρό ποσοστό (5%) από τους κλάδους του πρωτογενούς τομέα και κατά το υπόλοιπο (95%), σε ίσα περίπου ποσοστά, από τους κλάδους του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα. Σε περιφερειακό επίπεδο παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις από τους παραπάνω εθνικούς μέσους όρους.

Οι έκροες ενδιάμεσων αγαθών και υπηρεσιών για περαιτέρω χρησιμοποίηση στην παραγωγική διαδικασία, σε εθνικό επίπεδο, προέρχονται κατά 50% από τον δευτερογενή τομέα και ακολουθούν οι έκροες από τον τριτογενή (40%) και τον πρωτογενή τομέα (10%). Σε περιφερειακό επίπεδο, παρατηρούνται σημαντικές

ἀποκλίσεις τῶν ποσοστῶν προελεύσεως τῶν ἐνδιάμεσων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀντίστοιχα ποσοστά.

Διακλαδικές διασυνδέσεις σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο

Ἡ ἐφαρμογὴ δύο ἐναλλακτικῶν ὑποδειγμάτων εἰσροῶν-ἐκροῶν, μὲ βάση τὸν πίνακα εἰσροῶν-ἐκροῶν τοῦ ἔτους 2005, ἀποκάλυψε σημαντικές πτυχές τῶν διακλαδικῶν διασυνδέσεων στὴν οἰκονομία. Τὰ ὑποδείγματα εἰσροῶν-ἐκροῶν ποὺ ἐφαρμόστηκαν εἶναι τὸ ὑπόδειγμα ζητήσεως καὶ τὸ ὑπόδειγμα προσφορᾶς.

Α. Ἀποτελέσματα τοῦ ὑποδείγματος ζητήσεως εἰσροῶν-ἐκροῶν

Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα ζητήσεως, μὲ δεδομένες τίς μεταβολές στὰ παραγόμενα τελικὰ προϊόντα ἀπὸ τοὺς παραγωγικούς κλάδους τῆς οἰκονομίας, ἐκτιμῶνται οἱ συνολικές (ἄμεσες καὶ ἔμμεσες) ἐπιδράσεις (ποὺ καλοῦνται πολλαπλασιαστές) στὴν παραγωγή, τὴν ἀπασχόληση καὶ τίς ἀμοιβές ἐργασίας. Γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ σύγκριση μεταξὺ τῶν παραγωγικῶν κλάδων οἱ ἐκτιμηθέντες πολλαπλασιαστές ἔχουν προσαρμοσθεῖ, ὥστε νὰ ἐκφράζουν τὴ μέση ἐπίδραση στὴν παραγωγή, τὴν ἀπασχόληση καὶ τίς ἀμοιβές ἐργασίας, σὲ σχέση μὲ τὴ μέση ἐπίδραση ποὺ προκαλεῖ ἰσόποση μεταβολὴ τῆς τελικῆς ζητήσεως τοῦ μέσου κλάδου τῆς οἰκονομίας.

Ὅταν οἱ προσαρμοσθέντες πολλαπλασιαστές (ποὺ καλοῦνται δείκτες κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς) ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα, ἡ μέση ἐπίδραση στὴν παραγωγή, τὴν ἀπασχόληση ἢ τίς ἀμοιβές ἐργασίας ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τῆς τελικῆς ζητήσεως τῶν ἀντίστοιχων κλάδων εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση ἐπίδραση ποὺ προκαλεῖ ἰσόποση μεταβολὴ τῆς τελικῆς ζητήσεως τοῦ μέσου κλάδου τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει ὅταν οἱ προσαρμοσμένοι πολλαπλασιαστές ἔχουν τιμὴ μικρότερη ἀπὸ τὴ μονάδα.

Τὰ βασικὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία ἀπὸ τοὺς ἐκτιμηθέντες προσαρμοσμένους δείκτες κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς, ἀπασχολήσεως καὶ ἀμοιβῶν ἐργασίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

i. Γιὰ 12 ἀπὸ τοὺς 26 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα καὶ γιὰ 14 μικρότερη.

ii. Γιὰ 6 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων ἀπασχολήσεως ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα καὶ γιὰ 20 μικρότερη.

iii. Για 12 κλάδους οι δείκτες κάθετων διασυνδέσεων άμοιβών εργασίας έχουν τιμή μεγαλύτερη από την μονάδα και για 14 μικρότερη.

B. Αποτελέσματα του υποδείγματος προσφοράς εισροών-έκροών

Σύμφωνα με το υπόδειγμα προσφοράς, με δεδομένες τις μεταβολές στις αρχικές εισροές των παραγωγικών κλάδων, εκτιμώνται οι συνολικές (άμεσες και έμμεσες) επιδράσεις (που καλούνται πολλαπλασιαστές προσφοράς) στην παραγωγή, την απασχόληση και τις άμοιβές εργασίας. Όπως οι πολλαπλασιαστές ζήτησεως έτσι και οι πολλαπλασιαστές προσφοράς προσαρμόστηκαν ώστε να εκφράζουν τη μέση επίδραση στην παραγωγή, την απασχόληση και τις άμοιβές εργασίας, που προκύπτουν από τις μεταβολές των αρχικών εισροών των επιμέρους κλάδων. Οι προσαρμοσθέντες πολλαπλασιαστές προσφοράς αποτελούν τους δείκτες όριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγής, απασχολήσεως και άμοιβών εργασίας. Η τιμή τους μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη από τη μονάδα.

Από την εξέταση των δεικτών όριζόντιων διασυνδέσεων προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

i. Για 9 από τους 26 κλάδους ή τιμή των δεικτών όριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγής είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα. Αυτό σημαίνει ότι οι μεταβολές στις αρχικές εισροές αυτών των κλάδων συνεπάγονται μέσες επιδράσεις στην παραγωγή της εθνικής οικονομίας μεγαλύτερες από τις επιδράσεις που ασκεί στην παραγωγή ισόποση μεταβολή των αρχικών εισροών του μέσου κλάδου της οικονομίας.

ii. Για 8 κλάδους ή τιμή των δεικτών όριζόντιων διασυνδέσεων απασχολήσεως είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα και για 18 μικρότερη.

iii. Για 12 κλάδους ή τιμή του δείκτη όριζόντιων διασυνδέσεων άμοιβών εργασίας είναι μεγαλύτερη από τη μονάδα και για 14 μικρότερη.

Γ. Ήγετικοί κλάδοι παραγωγής, απασχολήσεως, και άμοιβών εργασίας

Ός ήγετικός, από την άποψη της παραγωγής, της απασχολήσεως ή των άμοιβών εργασίας, χαρακτηρίζεται ένας κλάδος, όταν οι μεταβολές στην τελική του ζήτηση και τις αρχικές εισροές του ασκούν μέση επίδραση στην παραγωγή, την απασχόληση και τις άμοιβές εργασίας, μεγαλύτερη από την επίδραση που ασκεί στα μεγέθη αυτά ισόποση μεταβολή της τελικής ζήτησεως και των

ἀρχικῶν εἰσορῶν τοῦ μέσου κλάδου τῆς οἰκονομίας. Μὲ βάση τὸ κριτήριο αὐτό, ὡς ἡγετικοὶ κλάδοι παραγωγῆς, ἀπασχολήσεως ἢ ἀμοιβῶν ἐργασίας εἶναι ἐκείνοι στοὺς ὁποίους ἡ τιμὴ τῶν δεικτῶν κάθετων καὶ ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς ἀπασχολήσεως ἢ ἀμοιβῶν ἐργασίας εἶναι ταυτόχρονα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν προσαρμοσμένων δεικτῶν κάθετων καὶ ὀριζόντιων διασυνδέσεων προκύπτει ὅτι στὴν περίπτωση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας 7 εἶναι ἡγετικοὶ κλάδοι παραγωγῆς, 3 ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως καὶ 9 ἡγετικοὶ κλάδοι ἀμοιβῶν ἐργασίας.

Διακλαδικές διασυνδέσεις σὲ περιφερειακὸ ἐπίπεδο

Τὰ ὑποδείγματα εἰσορῶν-ἐκροῶν ποὺ ἀφοροῦν στὴ ζήτηση καὶ τὴν προσφορά ἐφαρμόσθησαν στὶς 5 μείζονες περιφέρειες τῆς χώρας προκειμένου νὰ ἐκτιμηθοῦν πολλαπλασιαστὲς καὶ δείκτες κάθετων καὶ ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς καὶ ἀπασχολήσεως. Στὴν περίπτωση τῶν περιφερειῶν δὲν ἐκτιμήθηκαν κλαδικοὶ πολλαπλασιαστὲς ἀμοιβῶν ἐργασίας. Κατωτέρω ἐκτίθενται τὰ βασικὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν περιφερειακῶν δεικτῶν διασυνδέσεων.

A. Περιφέρεια Κεντρικῆς-Δυτικῆς-Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης

Στὴν περιφέρεια αὐτὴ σὲ 13 ἀπὸ τοὺς 26 παραγωγικοὺς κλάδους ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα μόνο σὲ δύο κλάδους. Σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριο ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἡγετικῶν κλάδων παραγωγῆς, στὴν ἐν λόγω περιφέρεια, μόνο ἓνας κλάδος μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἡγετικὸς παραγωγῆς, δεδομένου ὅτι μόνο γιὰ τὸν κλάδο αὐτὸ ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη κάθετων καὶ ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπασχόληση, σὲ 5 κλάδους ὁ δείκτης κάθετων διασυνδέσεων εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ μονάδα, ἐνῶ ὁ δείκτης ὀριζόντιων διασυνδέσεων ἔχει τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα σὲ 6 κλάδους. Ἡ τιμὴ καὶ τῶν δύο δεικτῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα σὲ 5 κλάδους, οἱ ὁποῖοι καὶ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως γιὰ τὴν περιφέρεια.

Β. Περιφέρεια Θεσσαλίας-Ήπείρου-Στερεᾶς Ἑλλάδος

Στὴν περιφέρεια αὐτὴ σὲ 11 ἀπὸ τοὺς 26 παραγωγικούς κλάδους ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα σὲ 10 κλάδους. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι παραγωγῆς στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 6.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς διασυνδέσεις ἀπασχολήσεως, σὲ 7 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων ἀπασχολήσεως ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα, ἐνῶ ἡ τιμὴ τῶν δεικτῶν ὀριζόντιων διασυνδέσεων ἀπασχολήσεως εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα σὲ 8 κλάδους. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 7.

Γ. Περιφέρεια Δυτικῆς Ἑλλάδος-Πελοποννήσου-Ἰόνιων Νησιῶν

Οἱ κλάδοι μὲ τιμὴ τοῦ δείκτη κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα εἶναι 11, ἐνῶ οἱ κλάδοι μὲ τιμὴ τοῦ δείκτη ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα εἶναι 7. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι παραγωγῆς στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 5.

Ὡς πρὸς τὴν ἀπασχόληση, σὲ 7 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων ἀπασχολήσεως ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα καὶ σὲ 6 κλάδους ἡ τιμὴ τῶν δεικτῶν ὀριζόντιων διασυνδέσεων εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 5.

Δ. Περιφέρεια Βορείου-Νοτίου Αἰγαίου καὶ Κρήτης

Στὴν περιφέρεια αὐτὴ γιὰ 12 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς καὶ γιὰ 8 κλάδους οἱ δείκτες ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι παραγωγῆς στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 6.

Σχετικὰ μὲ τίς διασυνδέσεις ἀπασχολήσεως, γιὰ 6 κλάδους οἱ δείκτες κάθετων διασυνδέσεων καὶ γιὰ 5 κλάδους οἱ δείκτες ὀριζόντιων διασυνδέσεων ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 4.

Ε. Περιφέρεια Ἀττικῆς

Τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα ἔχουν 13 κλαδικοί δείκτες κάθετων διασυνδέσεων παραγωγῆς καὶ δύο κλαδικοί δείκτες ὀριζόντιων διασυνδέσεων παραγωγῆς. Κανένας ἀπὸ τοὺς παραγωγικούς κλάδους τῆς περιφέρειας δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἡγετικός.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπασχόληση, 4 κλαδικοί δείκτες κάθετων διασυνδέσεων καὶ 5 δείκτες ὀριζόντιων διασυνδέσεων ἔχουν τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μονάδα. Οἱ ἡγετικοὶ κλάδοι ἀπασχολήσεως στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶναι 3.

Ἡ σημασία τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μελέτης γιὰ τὴν ἄσκηση οἰκονομικῆς πολιτικῆς

Μὲ τὴ χρησιμοποίηση δύο ὑποδειγμάτων εἰσροῶν-ἐκροῶν, δηλαδή τοῦ ὑποδείγματος ζητήσεως καὶ τοῦ ὑποδείγματος προσφορᾶς, ἔγινε ἐκτίμηση δεικτῶν ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν σημαντικὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἄσκηση οἰκονομικῆς πολιτικῆς σὲ ἐθνικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο. Ἀνάλογα μὲ τοὺς στόχους ποὺ τίθενται ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, οἱ ἐκτιμηθέντες δείκτες διακλαδικῶν διασυνδέσεων ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴ λήψη κατάλληλων μέτρων πολιτικῆς.

Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐκτιμηθέντων δεικτῶν διασυνδέσεων παρέχεται ἡ δυνατότητα ἐπιστημάνσεως ἐκείνων τῶν κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν 5 περιφερειακῶν οἰκονομῶν ποὺ παίζουν ἡγετικὸ ρόλο. Ὁ ἡγετικὸς ρόλος τῶν παραγωγικῶν κλάδων ἀναφέρεται στὴ μεγαλύτερη μέση ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν στὴν παραγωγή, στὴν ἀπασχόληση καὶ στὶς ἀμοιβές ἐργασίας, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ μέσου κλάδου τῆς οἰκονομίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνεται σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι σὲ μία οἰκονομία (ἐθνικὴ ἢ περιφερειακὴ) δὲν ὑπάρχει ἀπαραιτήτως σύμπτωση τῶν διαφόρων κατηγοριῶν ἡγετικῶν κλάδων. Διότι, ἓνας κλάδος μπορεῖ νὰ εἶναι ἡγετικός ὡς πρὸς τὴν παραγωγή, ἀλλὰ νὰ μὴ εἶναι ἡγετικός ὡς πρὸς τὴν ἀπασχόληση ἢ τὶς ἀμοιβές ἐργασίας ἢ καὶ ἀντίστροφα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιοῦνται ἀνάλογα καὶ τὰ μέτρα πολιτικῆς ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐπίτευξη στόχων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παραγωγή, τὴν ἀπασχόληση ἢ τὶς ἀμοιβές ἐργασίας.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἐθνικῶν ἡγετικῶν κλάδων παραγωγῆς, ἀπασχολήσε-

ως και αμοιβών εργασίας προκύπτει ότι ένας κλάδος δεν συμβαίνει να είναι ταυτόχρονα ήγετικός και στις τρεις περιπτώσεις. Ήξάλλου, από τή σύγκριση τών ήγετικών κλάδων παραγωγής και απασχολήσεως προκύπτει ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές, αφενός μεταξύ τής εθνικής οικονομίας και τών περιφερειών και αφετέρου μεταξύ τών επιμέρους περιφερειών. Αυτό σημαίνει ότι τά μέτρα πολιτικής για τήν επίτευξη εθνικών στόχων παραγωγής ή απασχολήσεως ίσως να πρέπει να διαφέρουν από τά μέτρα πολιτικής σε περιφερειακό επίπεδο. Επίσης, τά μέτρα πολιτικής για τήν επίτευξη στόχων παραγωγής και απασχολήσεως σε κάθε περιφέρεια ίσως να πρέπει και αυτά να διαφοροποιούνται, ανάλογα με τή ποιότητα είναι οι ήγετικοί κλάδοι παραγωγής ή απασχολήσεως.

SUMMARY

Inter-industry relations of the Greek economy on a national and regional level

Input-Output analysis, which is based on the notion of economic interdependence, constitutes a very important instrument for empirical economic analysis and is used in centrally planned economies, in market economies and in many developing economies for allocation of resources and distribution of income, both at the national and regional levels.

According to the European System of Accounts in all the countries of the European Union the compilation of Input-Output Tables constitutes a part of the whole system of the National Income Accounts. The most recent I-O Table of Greece refers to year 2005. Using the method of Location Quotients, the national I-O Table of 2005 was broken down into regional I-O Tables for 5 major regions of the country.

By using the national I-O Table and the I-O Tables of the 5 regions the present study focuses on the following subjects:

- Examination of the structural characteristics of the production system of the national economy and of the 5 regional economies.
- Application of demand-side and supply-side input-output models for estimating sectoral inter-industry multipliers and linkages.

a. Structural characteristics

The largest part of the total gross value of production consists of the value of primary inputs and the rest of the value of intermediate inputs, both at the national and the regional levels. Concerning the structure of primary inputs, less than 50% of the total primary inputs in the national economy and the regional economies is made up of remuneration of employees (wages and salaries and contribution to social insurance) and the rest of gross operating surplus and indirect taxes.

The tertiary sector accounts for the largest part of the primary inputs, 73% at the national level and 62%-84% in the 5 regions. The contribution to primary inputs of the secondary sector follows, 22% at the national level and 10%-30% in the regions, while the contribution of the primary sector is the lowest of the three sectors, 5% at the national level and 0,4%-8,7% in the regions.

More than 70% of the final demand uses are private consumption items. Of the domestic total final demand of goods and services the great majority is produced by the tertiary sector, 78% at the national level and 62%-92% in the regions. The secondary sector comes second in the production of final goods, 20% at the national level and 5%-33% in the regions, while the contribution of the primary sector is the smallest of the three sectors, 1,7% at the national level and 0,4%-6,3% in the regions.

b. Sectoral inter-industry multipliers and linkages

Demand-side and supply-side input output models were applied to the national economy and the 5 regional economies for estimating sectoral backward and forward linkages of production, employment and labour incomes. The backward linkages for a sector show the average impact on production, employment or labour incomes of an economy due to changes in sectoral final demand, while the forward linkages show the average impact on the above variables due to changes in sectoral primary inputs.

The sectors with both the highest backward and forward linkages (greater than unity) are considered to be leading or key-sectors of production, employment or remuneration of employees in the respective economies.

At the national level 7 sectors are leading in production, 3 in employment and 7 in the remuneration of employees. At the level of the 5 regions various sectors are leading in production and employment. These sectors vary not only among regions but within each region as well.

The basic conclusion emerging from the analysis of the leading sectors in each case is that targets with regard to production, employment or remuneration of employees can be achieved through influencing not of the same but of different sectors in each case, both at the national and the regional levels. Depending on the policy priorities at the national or regional levels, there must be a differentiation of the policy measures in each case accordingly.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2007

ΕΠΙΣΗΜΗ ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΡΩΣΣΙΔΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται ἀπόψε μὲ μεγάλη χαρὰ ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος ἓνα ἐξέχον στέλεχος τῆς ἑλληνοαμερικανικῆς κοινότητος: τὸν διακεκριμένο νομικὸ κύριο Εὐγένιο Ρωσσίδη. Ὁ τιμώμενος γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ ὀγδόοντα χρόνια στὴν Νέα Ὑόρκη. Ὁ πατέρας του ἦταν Κύπριος καὶ ἡ μητέρα του εἶχε ἔρθει στὸν Νέο Κόσμο ἀπὸ τὸ Σελεγούδι τῆς Λακεδαίμονος. Ὡς βυζαντινολόγος δὲν μπορῶ νὰ μὴν ἀναφέρω ὅτι στὴν θέση Λεῦκο τοῦ μικροῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ, πὺ τὸ 1991 εἶχε μόλις 85 κατοίκους, σώζεται ἐρειπωμένος ναῖσκος μὲ λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 6948 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, πὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σωτήριον ἔτος 1439/40.

Ὁ κ. Ρωσσίδης πέρασε δύσκολα παιδικὰ χρόνια. Ὁ πατέρας του ἀπεβίωσε ὅταν ἦταν μόλις ἐνὸς μηνός, καὶ τὸ ἐστιατόριο τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου του ἔκλεισε τὸ 1933 λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως. Ἡ μητέρα του ἐργάσθηκε ὑπεράνθρωπα γιὰ νὰ ἀναθρέψει τὰ δύο παιδιὰ της, καὶ εὐτύχησε νὰ δεῖ τὸν Εὐγένιο διδάκτορα Νομικῆς καὶ στέλεχος μεγάλου δικηγορικῶν γραφείου. Ὁ κ. Ρωσσίδης κατέλαβε ἐπίσης ἀνώτερες θέσεις στὸν δημόσιο τομέα τῆς ἀμερικανικῆς κοινοπολιτείας. Ἰδιαιτέρα σημαντικό ρόλο ἔπαιξε στὴν προβολὴ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Ἀφοῦ συνέστησε τὸ 1955 μίαν Ἐπιτροπὴ πὺ ὑπεστήριξε μὲ διάφορες

ενέργειες τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῆς Κύπρου, ἱδρύσει τὸ 1974 στὴν Οὐάσιγκτον τὸ Ἀμερικανο-Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο, πὺ μέχρι σήμερα συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν προώθηση κρίσιμων γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ζήτημάτων στὴν Ἀμερική.

Τὸ ἔργο ὁμως καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ τιμωμένου θὰ ἀναλύσει ἐν ἐκτάσει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, τὸν ὁποῖο παρακαλῶ νὰ λάβει τὸν λόγο.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀγαπητὲ Κύριε Ρωσιῶδη, ἡ Γ' Τάξη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ σᾶς παρουσιάσω, κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ὑποδοχῆς σας, ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ καθῆκον αὐτὸ ἐκτελῶ κατὰ τὴ σημερινὴ ἔκτακτη συνεδρία μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ.

Ὁ κ. Ρωσιῶδης γεννήθηκε στὴν Νέα Ὑόρκη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1927. Εἶναι γιὸς μεταναστῶν. Ὁ πατέρας του ἦταν Κύπριος καὶ ἡ μητέρα του Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Μάνη. Τὸ 1949 ἔλαβε πτυχίον νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Columbia τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τὸ 1952 τὸ δίπλωμα Judicial Doctor τοῦ ἰδιοῦ Πανεπιστημίου. Ἀσχῆσε τὴν δικηγορία στὸ διεθνὲς δικηγορικὸ γραφεῖο Rogers and Wells ἤδη Glifford Chance, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπεχώρησε ὡς senior partner.

Ἐπηρέτησε σὲ πολλὰ σημαντικὰ θέσεις τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν τῶν ΗΠΑ (ὅπως τοῦ Ὑφυπουργοῦ μὲ ἀρμοδιότητα γιὰ τὰ Τελωνεῖα, τὶς σχετικὰ μυστικὰ ὑπηρεσίες, τὰ τμήματα οἰνοπνεύματος, ὄπλων καὶ καπνοῦ, νομιματοκοπειῶν κ.ἄ.). Ἐπίσης ὑπηρέτησε ὡς μέλος τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Προέδρου γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα καὶ τὸν ἔλεγχο κόστους τῆς ὁμοσπονδιακῆς Κυβέρνησης.

Ὁ κ. Εὐγένιος Ρωσιῶδης εἶναι γενικὰ γνωστὸς στοὺς ὁμογενειακοὺς κύκλους τῶν ΗΠΑ καὶ στὴν Κύπρο γιὰ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα του καὶ τὶς ἀκαταπόνητες προσπάθειες γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Μία συνοπτικὴ ἀποτύπωση τῆς δράσης του ἔχει ὡς ἐξῆς. Τὸ 1955 συνέστησε τὴν Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ Κυπριακὸ Ζήτημα τῆς Ὁμοσπονδίας Κυπρίων τῆς Ἀμε-

ρικῆς, ἡ ὁποία ἔδρασε μὲ ἀρθρογραφία, δηλώσεις καὶ ἐπιστολὲς πρὸς τὰ ΜΜΕ καὶ τὸ Κογκρέσο ἕως τὸ 1960, ὅταν ἡ Κύπρος ἔγινε ἀνεξάρτητο κράτος.

Ἀπὸ τὸ 1960 ἕως τὸ 1974 ἐπιδόθηκε στὴν πρόκληση δηλώσεων ἀπὸ μέρους ἀμερικανῶν ἀξιωματῶν ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Τὸ 1974, μετὰ τὰ γεγονότα στὴν Κύπρο, προέβη στὴν ἴδρυση τοῦ American Hellenic Institute, ὡς γραφεῖο ὑποστήριξης (Greek American Lobby) μὲ προσωπικὸ πλήρως ἀπασχόλησης στὴν Οὐάσιγκτων, μὲ σκοπὸ τὴν προώθηση καὶ υπεράσπιση τῶν ἐλληνικῶν καὶ κυπριακῶν θεμάτων στὴν Κυβέρνηση καὶ στὰ νομοθετικὰ ὅργανα τῶν ΗΠΑ. Ὁ ὀργανισμὸς αὐτὸς εἶναι τὸ μόνον lobby ἐλληνικῶν συμφερόντων καταχωρημένο στὸ Κογκρέσο. Τὸ lobby αὐτὸ ἤγειρε καὶ ὑποστήριξε τὰ θέματα τῆς ἀπαγόρευσης διάθεσης ὀπλισμοῦ ἀπὸ τὶς ΗΠΑ καὶ τῆς ἐπιβολῆς σχετικοῦ embargo στὴν Τουρκία τὸ 1974, πού ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ κρίσιμο γεγονός γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν διάλυση τῆς δικτατορίας καὶ κατὰ τὸ διάστημα ἀνασυγκρότησης τῶν ἐλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Στὴν συνέχεια ἐργάσθηκε ὑπὲρ θεμάτων τοῦ Πατριαρχείου Κων/λεως, τῆς παύσεως παροχῆς στρατιωτικῆς βοήθειας πρὸς τὴν Τουρκία, τῶν δικαίων τῆς Κύπρου καὶ τοῦ ζητήματος τῆς ὀνομασίας FYROM.

Τὸ 1991 μὲ εὐθύνη του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ American Hellenic Institute, σὲ κινητὰ φύλλα, ὁ τόμος United States Relations with Greece and Cyprus. Τὸ ἔργο αὐτὸ περιλαμβάνει χρονολόγιο κατ' ἔτος, μῆνα καὶ ἡμέρα, τῶν συγκεκριμένων γεγονότων στὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων τῶν ΗΠΑ, τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου. Εἶναι πολὺτιμο βοήθημα, τὸ ὁποῖο ἔχει χρησιμεύσει καὶ χρησιμεύει πάντοτε στοὺς ἐρευνητές, διδάσκοντες καθὼς καὶ στοὺς ἐκπροσώπους τῶν Ἑλληνοαμερικανικῶν ὀργανώσεων τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸ Κογκρέσο τῶν ΗΠΑ, τὴν Ὁμοσπονδιακὴ Κυβέρνηση γιὰ ἐνημέρωση μελῶν τῆς Βουλῆς τῶν Ἀντιπροσώπων καὶ Γερουσιαστῶν καὶ στελεχῶν τῆς Κυβέρνησης, ἐπὶ ἐλληνικῶν καὶ κυπριακῶν θεμάτων. Εἶναι ἐξαιρετὴ πηγὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὀργανωμένης ἐκστρατείας παραπληροφόρησης καὶ παραπλάνησης, ἡ ὁποία ἐνεργεῖται ἐπὶ δεκαετίες ἀπὸ τὸ τουρκικὸ lobby, πού δηλώνει στὶς ἀρμόδιες ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες ὑψηλοὺς προϋπολογισμοὺς γιὰ lobbying (π.χ. 4.000.000\$ γιὰ τὸ 1999).

Ὁ κ. Ρωσσίδης εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης τῶν συλλογικῶν ἔργων
α) The Truman Doctrine of Greece. A fifty year Retrospective, μὲ τὴν εὐκαι-

ρία οργάνωσης από τὸν ἴδιο στὴν Οὐάσιγκτων ἐπιστημονικῆς ἐκδήλωσης γιὰ τὰ 50 χρόνια ἀπὸ τὸ διάγγελμα τοῦ Προέδρου Truman στὸ Κογκρέσο τῶν ΗΠΑ γιὰ βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία καὶ 6) The United States and Cyprus, στὸ ὁποῖο συμμετέχει μὲ τὴν εἰσαγωγή καὶ τρεῖς συμβολές συνολικῆς ἔκτασης $4+24+10+5=43$ σελίδων.

Τὰ ἔργα αὐτὰ ἐκδόθηκαν τὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἀκαδημία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν American Hellenic Institute Foundation.

Ἔχει δημοσιεύσει (1991) στὸ γνωστὸ καὶ ἔγκριτο περιοδικὸ Syracuse Journal of International Law and Commerce, ἐκτεταμένο βαρυσήμαντο ἄρθρο 69 σελίδων μὲ τίτλο Cyprus and the Rule of Law, στὸ ὁποῖο ἀναλύει τὰ νομικὰ ζητήματα ποὺ δημιουργεῖ ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Κύπρο καὶ ἡ κατοχὴ τῆς ἀπὸ τουρκικὰ στρατεύματα καὶ εἰδικότερα: α) τὴν παράβαση τῶν ἀμερικανικῶν νόμων καὶ διμερῶν συνθηκῶν σχετικὰ μὲ τὴν παροχὴ στρατιωτικῆς βοήθειας καὶ πώλησης ὀπλῶν πρὸς τὴν Τουρκία, καθὼς καὶ τὶς θέσεις τοῦ Κογκρέσου, ποὺ ἀναγνωρίζει τὶς παραβάσεις καὶ ὀδήγησαν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ embargo (Δεκέμβριος 1974) καὶ τὶς τότε ἀντιδράσεις τῆς ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης καὶ κυρίως τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Kissinger ποὺ ὀδήγησε στὴν μερικὴ ἄρση τοῦ embargo (Ὀκτώβριος 1975), β) τὸν Χάρτη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ ΟΗΕ κατὰ τῆς τουρκικῆς ἐπίθεσης, γ) τὴν συμφωνία τῆς Ζυρίχης καὶ τῆς συνθήκης ἐγγυήσεως, δ) τῆς συνθήκης τοῦ NATO καὶ ε) Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας γιὰ τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα.

Μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ αὐτὴ δραστηριότητα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο ὁ κύριος Ρωσσίδης ἔχει προσφέρει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὰ ἔθνη θέματα τόσο τῆς Ἑλλάδας ὅσο καὶ τῆς Κύπρου.

THE UNITED STATES AND CYPRUS AND THE ROLE OF THE GREEK AMERICAN COMMUNITY

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. EUGENE T. ROSSIDES

Mr. Former President of the Hellenic Republic, Mr. Former Prime Minister, Mr. President of the Council of State, Mr. President of the Academy of Athens, Members of the Academy of Athens, ladies and gentlemen.

I am deeply appreciative of the high honor of my election as Visiting Member of the Academy of Athens which I accept with deep humility on behalf of my parents, my wife Aphrodite who is here with our daughter Eleni, and on behalf of the American Hellenic Institute members and staff, without whom I would not be here today.

Background

The United States' involvement in Cyprus basically started after the December 1963 incidents in Nicosia, the capital city, which initiated intercommunal strife between the 80% Greek Cypriot majority of 500,000 and the 18% Turkish Cypriot minority of 116,000.

The incidents followed the effort of the President of Cyprus, Archbishop Makarios, to amend the constitution to remove its undemocratic features, including the Turkish Cypriot minority's veto power over major governmental actions. The background to the December 1963 troubles and events is Britain's colonial rule of Cyprus from 1878 to 1960. Britain bears the major responsibility for the Cyprus problem because of its colonial policies and actions in Cyprus, particularly after World War II including its typical divide and rule policy.

On August 16, 1960, Cyprus gained its fettered independence from British colonial rule through the London-Zurich Agreements of 1959-1960 negotiated by Britain, Greece and Turkey, and presented to the Greek and Turkish Cypriots as a package to be agreed to without modification. The agreements barred both union with Greece and partition. The British were prepared to implement unilaterally the Macmillan partition

plan if Archbishop Makarios refused to sign. Consequently, Makarios signed for the Greek Cypriots and Dr. Fazil Kuchuck signed for the Turkish Cypriots.

The constitution provided the eighteen percent Turkish minority with a veto power over major governmental actions, including taxation, defense, security and foreign affairs. The undemocratic features of the constitution have been the major cause of the dispute between the Greek and Turkish Cypriots¹. The Bureau of Intelligence and Research of the U.S. Department of State issued an "Analysis of the Cyprus Agreements" in which it referred to the agreements as dysfunctional².

Predictably, the divisive constitution created problems. The Turkish Cypriots, among other things, would not cooperate on tax legislation. In November 1963, President Makarios submitted for discussion to the Turkish Cypriots thirteen amendments to the constitution to correct its undemocratic features³. Although Makarios thought he had the support of the

---

1. The constitution may be found in 3 CONSTITUTIONS OF NATIONS-EUROPE 138-221 (A. Peasley, 3d ed. 1968). See also S. de Smith, *THE NEW COMMONWEALTH AND ITS CONSTITUTION* (1964); P. Polyviou, *Cyprus, THE TRAGEDY AND THE CHALLENGE* 16-33 (1975); S. Kyriakides, *Cyprus: CONSTITUTIONALISM AND CRISIS GOVERNMENT* (1968); Bureau of Intelligence and Research, U.S. Dep't of State, Pub. No. 8047, *Analysis of the Cyprus Agreements* (1959), *reprinted* in J. HELLENIC DIASPORA 9-31 (Winter 1984); C. Tornaritis, *CYPRUS AND ITS CONSTITUTIONAL AND OTHER LEGAL PROBLEMS* (2nd ed. 1980).

2. *Id.*

3. The 13 proposed revisions were:

- 1) The right of veto of the President and the Vice-President of the Republic to be abandoned. See art. 57.
- 2) The Vice-President of the Republic to deputize for or replace the President of the Republic in case of his temporary absence or incapacity to perform his duties. See art. 44(2).
- 3) The Greek President of the House of Representatives and its Turkish Vice-President to be elected by the House as a whole. Presently the Greek members vote for the President of the House of Representative and the Turkish members the Vice-President. See art. 72.
- 4) The Vice-President of the House of Representatives to deputize for the President of the House in case of his temporary absence or incapacity to perform his duties. See art. 72.
- 5) The constitutional provisions regarding separate majority for enactment of Laws by the House of Representatives to be abolished. See art. 78.

British High Commissioner, Britain remained silent on Makarios' proposals. Turkey rejected the proposals, (although they were not sent to her) before any response from the Turkish Cypriots, and then the Turkish Cypriots followed suit.

A month later in December 1963, an incident sparked the outbreak of intercommunal fighting which led Turkey to threaten an invasion. There were several over-flights of Nicosia by Turkish air force planes during the last week of the month.

Diplomatic activity, with U.S. involvement, resulted in United Nations Security Council Resolution 186 of March 4, 1964, unanimously passed, which quoted Article 2, paragraph 4 of the United Nations Charter against the "threat or use of force," recommended the creation of a United Nations Peace Keeping Force in Cyprus, and the designation of a mediator. As a result, a mediator was appointed and a UN Force was created, which became operational on March 27, 1964.

The intercommunal troubles continued. Turkey again threatened to invade in June 1964, but was deterred by United States diplomatic efforts including a strong letter from President Lyndon Johnson. Nevertheless, Turkey did bomb Cyprus on August 8 and 9, 1964, and the UN Security Council passed a resolution calling on Turkey "to cease instantly" the bombing. The next crisis occurred in November 1967. President Johnson sent

---

6) Unified municipalities should be abolished. See art. 173 (1).

7) The administration of Justice should be unified. This revision would affect a number of articles.

8) The division of the Security Forces into Police and Gendarmerie to be abolished. See art. 130.

9) The numerical strength of the Security Forces and of the Defense Forces should be determined by Law. See art. 130.

10) The number of Greek and Turkish Cypriots in the Public Service and of the Forces of the Republic, should be modified proportionate to the ratio of the population of Greek and Turkish Cypriots. See art. 123.

11) The number of the members of the Public Service Commission to be reduced from ten to either five. See art 124.

12) All the decisions of the Public Service Commission to be taken by simple majority. See art. 125.

13) The Greek Communal Chamber to be abolished. See art. 86.

Cyrus Vance to Cyprus on a diplomatic mission to prevent the outbreak of further hostilities. Vance's mission was a success. Between 1968 and 1974 talks were held to halt the intercommunal conflict and achieve a new constitutional arrangement. Substantial progress was made. The fateful events of July and August 1974 precluded further progress on a negotiated settlement at that time.

On April 21, 1967 a military coup occurred in Greece headed by a three man junta led by Colonel George Papadopoulos.

Richard Nixon won the presidential election in 1968 and took office on January 20, 1969. His first appointment was William P. Rogers as Secretary of State. Mr. Rogers was my senior law partner at the time in the firm of Rogers and Wells. He had formerly been Attorney General of the United States under President Dwight D. Eisenhower. Thereafter Nixon appointed Henry Kissinger as his National Security Advisor. It was at that time on February 4, 1969 that I accepted an appointment as Assistant Secretary of the United States Treasury Department.

As is well-know Kissinger turned the National Security Council in the White House into the center for foreign policy in the Nixon Administration, and pushed the State Department into a subordinate role.

Nixon and Kissinger made no effort to pressure the Greek junta to return to democracy. Indeed Kissinger, as is also well-know, preferred dealing with authoritarian governments to democracies. In September 1973, Kissinger became Secretary of State and also retained his position as National Security Advisor to the President.

Turkey's 1974 aggression, war crimes, ethnic cleansing and apartheid policy in Cyprus with Kissinger's complicity

In November 1973, Brigadier General Dimitrios Ioannides overthrew Colonel George Papadopoulos and assumed power as the head of the military junta. Ioannides, who disliked the democratically elected President Makarios of Cyprus, initiated actions which led to the July 15, 1974 coup against the Makarios government. That coup, supported by Secretary of State Kissinger, precipitated the Turkish invasion of Cyprus on Saturday, July 20, 1974 with the active support of Kissinger.

Before detailing the actions and deliberate inactions of Kissinger in July and August 1974 and thereafter, it is necessary to look at the first six months

of 1974 and the efforts of the State Department Cyprus Desk officer, Thomas D. Boyatt, to alert the front office, namely Kissinger, to the growing danger of a coup against Makarios by the Greek junta.

Kissinger rejected several attempts of Boyatt to get an instruction cable approved by the front office to inform the Greek junta to stop any action against the Makarios government.

On July 2, 1974 President Makarios wrote to the President of Greece, General Phaedon Ghizikis, a figurehead of the junta, requesting the removal of the Greek military officers in Cyprus who were trying to remove him.

Finally, in early July 1974 Boyatt got "a very much-watered down version of the instructional cable off to the American ambassador in Athens," Henry Tasca, who "argued against carrying out his instructions...At the same time...the Greek CIA reported to the American CIA that the Greek military had no intention of overthrowing Makarios on Cyprus and that the U.S. government should not worry about it."

About the tenth of July Boyatt was able to get the instructions to Ambassador Tasca in Athens revalidated. Tasca made the demarche not to General Ioannides but "to a Greek bishop whom he had heard had close relations with the junta." Boyatt stated: "In the end, the U.S. government did not forcefully tell the Greek government to leave Cyprus alone or we are all going to be in a lot of trouble"⁴.

The July 15, 1974 coup against the Makarios government succeeded but Makarios miraculously escaped assassination and was flown by the British to Malta and then London where he met as head of state with Prime Minister Harold Wilson on Wednesday, July 17, 1974. On Thursday, July 18 he flew to New York.

I met President Makarios at JFK International Airport on that Thursday and went with him to the Carlyle Hotel in Manhattan. My association with Archbishop Makarios went back to December 1954 when he came to New York for the UN vote on self-determination for Cyprus. I arranged for

---

4. See generally, Boyatt in *The United States and Cyprus-Double Standards and the Rule of Law* (2002), 1974 in Retrospect and its Importance Today," pp 62-67, (Jan. 28, 1989); "Why Kissinger Was Wrong," pp178-182 (July 28, 1994); "Is a Cyprus Solution Possible," pp 323-325 (June 10, 1998).

James Vlasto, an experienced press secretary, to handle the media for him as he was front page news. Makarios spent Thursday evening preparing his remarks. The next day, Friday, July 19, he was received at the United Nations as the legitimate president of Cyprus and addressed the UN Security Council as head of state.

In the early morning of Saturday July 20, 1974, Turkey invaded Cyprus with the illegal use of American-supplied arms and equipment in violation of U.S. laws, the Foreign Assistance Act of 1961 and the Foreign Military Sales Act, and the United Nations Charter (Article 2, paragraph 4). Turkey captured about four percent of the north of Cyprus with a corridor from Kyrenia on the north coast to Nicosia when a UN cease fire went into effect on July 22.

Turkey cited the Treaty of Guarantee of the 1959-60 London-Zurich Agreements as her authority to invade Cyprus. The Treaty of Guarantee did not give Turkey any such authority. The Treaty among Britain, Greece and Turkey banned union with Greece and partition and Article IV only authorized "each of the three guaranteeing Powers...the right to take action with the sole aim of re-establishing the state of affairs created by the present Treaty." Turkey's argument that Article IV gave her authority to use force is untenable for several reasons:

(1) There is no mention of the word "force" in the Treaty.

(2) If Article IV justifies the use of force, it is in conflict with the United Nations Charter article 2 paragraph 4 prohibiting the use or threat of force and therefore null and void pursuant to article 103 of the UN Charter.

(3) The Treaty of Guarantee only authorized action to restore the status *quo ante*. Turkey never had such intent. As Sir David Hunt, former British High Commissioner in Cyprus from 1965 to 1966 stated:

But neither in 1974 nor at any time since have the Turkish government either professed or practiced this aim. They have on the contrary presented as their aim a form of settlement wholly contrary to the one defined in the treaty, and specifically excluded by it: territorial partition and the creation of a separate Turkish-Cypriot state.

On Monday, July 22, 1974, I accompanied President Makarios to the State Department where he met with Secretary Kissinger. The State Department pointed out that Kissinger was not meeting Makarios as a head of state, additional evidence of Kissinger's view of Makarios.

While Makarios was meeting with Kissinger, I met with Ambassador-at-

Large Robert McCloskey, Kissinger's media and policy adviser on his immediate staff. I knew McCloskey from the days I was Assistant Secretary of the Treasury. McCloskey, a career Foreign Service officer with the State Department from 1955 to 1981, is best known as press spokesman for the department from 1964 to 1973.

During that visit with McCloskey on July 22, 1974, I specifically told him that the U.S. had to stop arms to Turkey immediately under U.S. laws. I said that Turkey's use of U.S.-supplied arms and equipment for the invasion of Cyprus made Turkey immediately ineligible for further military aid and sales under the Foreign Assistance Act of 1961 and the Foreign Military Sales Act and that the language of the Acts was mandatory. It was not a matter of Executive Branch discretion.

McCloskey replied that they would look into it, which, in effect, meant they would do nothing. With that answer and Kissinger's failure during the ensuing days to invoke U.S. laws against Turkey for the illegal use of U.S.-supplied arms in the invasion of Cyprus, his failure to denounce publicly Turkey's actions, his failure to treat Makarios as head of State and with American made bombs dropping from American made planes on my relatives, I decided to form an organization with a full time professional staff and an office in Washington, DC for lobbying and think tank purposes dealing with U.S. relations with Greece and Cyprus.

I called and wrote to several friends in the Greek American community to join me which they did. I incorporated the American Hellenic Institute and rented space as of August 1, 1974 in Washington, D.C., in the heart of the business district. That started the Greek American lobby.

In my view the public record is clear that Kissinger encouraged the Greek junta coup against the Makarios government on July 15, 1974, and then encouraged and orchestrated the Turkish invasion of Cyprus on July 20, 1974 and supported and encouraged the second and massive wave of the invasion by Turkey from August 14 to 16, 1974 which **occurred three weeks after the legitimate government of Cyprus had been restored on July 23, 1974.**

The documentary record is now coming to light and buttresses the public record of Kissinger's role in Turkey's invasion of July 20, 1974 and the massive follow-up of August 14-16, 1974.

In July and August 1974 Turkey committed aggression, war crimes and ethnic cleansing and an apartheid policy in Cyprus with the full complicity of Secretary of State Henry Kissinger.

Kissinger's actions before and after the coup proved his complicity in the coup and invasion.

First, Kissinger rejected the advice of Tom Boyatt, his Cyprus Desk officer to inform the Greek junta to stop any action against the democratically elected Cyprus government of President Makarios.

Second, he refused to denounce the coup while Britain and most other nations and the UN denounced the Greek junta's coup. If Kissinger had denounced the coup, the Greek junta would have fallen and the crisis ended. But Kissinger wanted to oust Makarios. It was a prime motivation of his actions.

Third, Kissinger directed the U.S. ambassador to the UN to postpone the Monday night July 15, 1974 emergency UN Security Council session on Cyprus, to Friday, July 19, 1974, which gave Turkey time to prepare to invade Cyprus⁵.

Fourth, he directed the U.S. ambassador to Cyprus to meet with the coup foreign minister.

Fifth, he actually leaked to the *New York Times* on Wednesday July 17, 1974, that the State Department was leaning towards Sampson, whom the coup leaders installed as President of Cyprus, over Makarios. That story was the lead story on page one of the *New York Times* on Thursday July 18, 1974. This gave Turkey the excuse to invade as they opposed Sampson.

Sixth, the invasion and aggression by Turkey against Cyprus was a two-phase operation. The first phase was the initial invasion by Turkey on July 20, 1974. In that phase Turkey occupied 4% of Cyprus territory. Kissinger refused to denounce the initial Turkish invasion of July 20, 1974 and declare Turkey in violation of U.S. laws by the illegal use of U.S. arms for aggression. Britain and most other nations and the UN denounced the invasion but not the U.S. Kissinger failed to halt arms to Turkey immediately as the law and his oath of office required. If he had the matter would have been resolved in short order and the second wave of the invasion would not have occurred.

Seventh, Kissinger refused to denounce Turkey's massive second wave of its invasion and aggression on August 14 to 16, 1974 and again refused to stop arms to Turkey as required by U.S. law.

---

5. Christian Science Monitor, July 19, 1974, p.1 col. 2.

On July 20, 1974, the UN Security Council adopted a resolution, S.C. 353, calling upon "all states to respect the sovereignty, independence, and territorial integrity of Cyprus." The resolution called for a ceasefire and demanded "an immediate end to foreign intervention" in Cyprus.

On July 22, 1974, a ceasefire was declared and subsequently violated by Turkish armed forces.⁶ The next day, July 23, 1974, both the Greek junta and the Sampson regime fell.⁷ Pursuant to the 1960 constitution, Glafkos Clerides, President of the Cyprus House of Representatives, was installed as Acting President of Cyprus. **Thus the legitimate government of Cyprus had been restored 8 days after the coup.**

Former Greek Prime Minister Constantine Karamanlis was called home from his self-imposed exile in Paris and sworn in on July 24, 1974 to head a unity government. Democracy was restored in Greece and elections were held in November 1974, in which Karamanlis won election as prime minister.

Meanwhile, Britain, Greece and Turkey, the guarantor powers under the 1959-1960 London-Zurich Agreements, entered into negotiations on July 25, 1974 in Geneva, Switzerland. On July 30, 1974, the three nations ended the first phase of their talks and signed the Declaration of Geneva, which called for a second ceasefire and for a halt to the expansion of occupied territory⁸.

Once again, Turkey's armed forces violated the ceasefire⁹. At this point, Turkey held less than five percent of Cyprus and **the legitimate Cypriot government had been reinstated on July 23, 1974, which reestablished the constitutional state of affairs prior to the July 15, 1974 coup.**

On August 8, 1974, Britain, Greece and Turkey began the second round of talks in Geneva. On August 13, 1974, Turkey issued a surprise ultimatum to Greece and Britain to accept Turkey's proposal, which was tantamount to partition, which was barred by the Treaty of Guarantee, for one large and

---

6. *N.Y. Times*, July 23, 1974, A1, col. 8.

7. *Washington Post*, July 24, 1974, A1, col. 4.

8. *N.Y. Times*, July 31, 1974, A1, col. 1.

9. *N.Y. Times*, August 1, 1974, A1, col. 5.

five smaller Turkish Cypriot “cantons” covering thirty-four percent of the island nation for the eighteen percent minority community. Greece and Britain requested 36 hours to consult with their governments. Turkey refused¹⁰.

What did Kissinger do on August 13, 1974, three weeks after the legitimate government of Cyprus and the constitutional state of affairs had been restored, when Turkey issued its ultimatum for 6 cantons, one large and five smaller ones, comprising 34% of Cyprus, which in effect was partition which was barred by the Treaty of Guarantee?

Kissinger made no public statement that renewed Turkish aggression would violate U.S. law and that U.S. military aid and sales would be cut off as required by U.S. law.

Kissinger made no public statement that renewed Turkish aggression would violate the UN Charter and the NATO Treaty.

Kissinger made no public statement that the U.S. would take the matter to the UN Security Council.

That same day, however, the State Department spokesman, Ambassador Robert Anderson, issued a statement, cleared by Secretary Kissinger, saying that “the Turkish community on Cyprus requires considerable improvement and protection,” although there was no evidence of any danger to the Turkish Cypriot community.

That statement was a blatant support of Turkey’s outrageous ultimatum and an invitation to use further force. Ambassador Anderson also stated that “the United States has been playing an active role in the negotiations” and that Kissinger “has been in frequent contact with Turkish Prime Minister Ecevit, including four times by telephone within the past twenty four hours.”

On August 14, 1974, Turkey unilaterally broke off the negotiations and violated the UN cease-fire, launched a second more massive aggression **without a pretext**, occupied thirty-seven percent of Cyprus, up from less than five percent occupied as a result of the first attack of July 20, 1974, committed war crimes and forcibly expelled 170,000 Greek Cypriots from their homes and properties.

On August 14, 1974 and ensuing days, the UN Security Council passed resolutions demanding a ceasefire, and recorded “its formal disapproval of

---

10. *N.Y. Times*, August 14, 1974.

the unilateral military actions undertaken” by Turkey against Cyprus and urged compliance with its previous resolutions.

Turkey in the second phase of its invasion, **three weeks after the legitimate government of Cyprus had been restored**, committed war crimes, ethnic cleansing and applied an apartheid policy to Cyprus. The European Commission on Human Rights issued a report on July 10, 1976 on the charges made against Turkey in two applications by the government of Cyprus. In it, the Commission found Turkey guilty of violating the following articles of the European Convention on Human Rights:

(1) Article 2- by the killing of innocent civilians committed on a substantial scale;

(2) Article 3- by the rape of women of all ages from 12 to 71;

(3) Article 3- by the inhuman treatment of prisoners and persons detained;

(4) Article 5- by deprivation of liberty with regard to detainees and missing persons- a continuing violation;

(5) Article 8- by displacement of persons creating more than 170,000 Greek Cypriot refugees, and by refusing to allow the refugees to return to their homes- a continuing violation;

(6) Article 1 of the First Protocol to the Convention- by deprivation of possessions, looting and robbery on an extensive scale.

On January 23, 1977, the London Sunday Times published excerpts of the report and stated: “It amounts to a massive indictment of the Ankara government for the murder, rape and looting by its army in Cyprus during and after the Turkish invasion of summer 1974.”

The political and military leadership of Turkey at that time should have been tried as war criminals. However, since they were a U.S. ally and member of NATO, the U.S. applied a double standard to Turkey and did nothing.

In effect, through Kissinger’s actions and deliberate inactions, the U.S. became an accomplice to Turkey’s war crimes, ethnic cleansing and apartheid policy which severely damaged U.S. interests.

Declassified Documentary Proof of Kissinger’s Complicity in Turkey’s Aggression Against Cyprus

Declassified documentary evidence is mounting and buttresses the pub-

lic record as to Secretary Kissinger's involvement in, and complicity with, Turkey's invasion of Cyprus and the resultant war crimes against the Greek Cypriot community.

A shocking August 14, 1974, "SECRET/EYES ONLY MEMORANDUM FOR THE SECRETARY" on "Cyprus Actions" from Helmut Sonnenfeldt, Counselor of the State Department, to Secretary Kissinger became public a few months ago. It was published in the *Cyprus Weekly* of August 10, 2007. It was prepared at the request of Kissinger for "some brief ideas of what we do next." The memorandum fully supported Turkey's aggression and land grab of one-third of the island.

The Sonnenfeldt memorandum indicts Kissinger as an accomplice to Turkey's aggression, ethnic cleansing, and war crimes against the Greek Cypriots and exposes his lawlessness and incompetence.

Kissinger had Sonnenfeldt send to him a memorandum which is self-serving and erroneous by stating "Nothing I can think of will stop the Turks now from trying to secure by force what they demanded in their ultimat...and that the only conceivable *modus vivendi* will have to rest on a *de facto* division of the island." Then Sonnenfeldt tells Kissinger "Thus we should...assuming the Turks quickly take Famagusta, privately assure the Turks we will get them [a] solution involving one third of [the] island, with-in some kind of federal arrangement."

Clearly Kissinger told Sonnenfeldt what he wanted in the memorandum.

The text of this important document follows:

"THE COUNSELOR
DEPARTMENT OF STATE
WASHINGTON
August 14, 1974
SECRET/EYES ONLY
MEMORANDUM FOR THE SECRETARY
FROM: Helmut Sonnenfeldt
SUBJECT: Cyprus Actions

You wanted some brief ideas on what we do next.

Nothing I can think of will stop the Turks now from trying to secure by

force what they demanded in their ultimata. In fact, as has always been true, the only conceivable *modus vivendi* will have to rest on a *de facto* division of the island, whatever the form.

If the Turks move fast and can then be gotten to stand down, it may preempt Greek counteraction and then give us a chance to try for a deal. (It may also save Karamanlis).

While the Soviets can serve as a bogey, we must keep them at arms length. They cannot become the arbiter between U.S. allies. Their interests differ drastically from ours: we want a *modus vivendi* between Greece and Turkey, they want a non-aligned Cyprus, preferably with Greece or Turkey or both disaffected from NATO.

Thus, we should

- urgently try to contain Greek reaction; 24 hours at a time;
- bluntly tell the Turks they must stop, today, tomorrow at the latest;
- warn the Turks that Greece is rapidly moving leftward;
- send high-level U.S. man to Athens to exert continuing direct influence on Karamanlis;
- assuming the Turks quickly take Famagusta, privately assure Turks we will get them solution involving one third of island, within some kind of federal arrangement;
- assure Greeks we will contain Turk demands and allow no additional enclaves, etc.

You should not get involved directly till the fighting stops; then you must since there is no alternative and only we have the clout.

I do not think Brussels/NATO is the place to use when the time comes. The Greeks are probably too sore at NATO and the vehicle of a ministerial meeting is awkward. Anyway, you need Ecevit and Karamanlis.

London may be unacceptable to the Turks because of Callaghan's blast at them.

You should not shuttle.

This may mean Geneva. Washington, at the President's initiative, would be all right but hard to get the parties to come to. Also provocative of the Russians. New York would make it difficult to keep the Russians away.

You could also try Rome."

Kissinger bears the prime responsibility for the 1974 tragedy of Cyprus including all the killings, rapes, destruction and looting involved. Kissinger's actions and inactions (1) violated U.S. laws, his oath of office, the UN Char-

ter and the NATO Treaty, and (2) exhibited utter incompetence in his belief he could partition the island between Turkey and Greece without adverse consequences to U.S. interests and NATO interests.

In an editorial, the *New York Times* put the responsibility for the tragic events in Cyprus on Kissinger's shoulders. The editorial stated in part:

"A Library of Congress analysis of pertinent legislation, inserted in the Congressional Record by Representative John Brademas on Indiana, supports the contention of Mr. Brademas and three colleagues in a letter to Mr. Kissinger that the cut off in aid to Turkey 'is not discretionary as a matter of policy, but is mandatory under the terms of the Foreign Assistance Act....'

Senator Thomas F. Eagleton of Missouri charges that President Ford is being deliberately kept 'uninformed' of mandatory cutoff for Turkey 'in order to protect erroneous policy judgments made by the foreign affairs bureaucracy.' But it has been not so much the State Department bureaucracy that has so bungled American policy in the Cyprus crisis as Mr. Kissinger himself.

The stalling on the aid cutoff, in violation of the laws, is of a piece with Washington's earlier unwillingness to condemn Greece's disintegrating junta for the coup against the legal Government of Cyprus- a reluctance that encouraged Turkey to intervene on the island. It is also consistent with Washington's refusal to condemn Turkey's subsequent massive occupation of a third of Cyprus in flagrant breach of solemn cease-fire pledges.

Senator Eagleton, Representative Brademas and their colleagues are to be applauded for persisting in their demand for an end to Mr. Kissinger's illegal appeasement of Turkish aggression." (*N.Y. Times*, Sept. 14, 1974, at A28, col. 1.)

Ambassador McCloskey deserves credit for two recommendations he made which Kissinger rejected. In his oral history interview on May 8, 1989¹¹, McCloskey said he had urged Kissinger to take a tough U.S. public stance against the July 15, 1974 Greek junta coup against President Makarios which Kissinger rejected. Second, on August 14, 1974 during a meeting in Kissinger's office about what the State Department was going to do in view

---

11. Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington Hall, Arlington, Virginia.

of Turkey's massive second wave of its aggression, McCloskey stated that Kissinger "went around the room, and I said, 'I think that we should announce that from today we will suspend any further deliveries of U.S. military equipment to Turkey.' **Well, he [Kissinger] exploded.**" (Emphasis added.)

The U.S. has a moral responsibility to redress the situation. The U.S. should also redress the situation because Cyprus is of substantial strategic value for U.S. interests in the region. A unified Cyprus with a "constitutional democracy based on majority rule, the rule of law, and protection of minority rights," as called for by then Vice President George W. H. Bush in 1988, would be a salutary precedent and example for the region and is in the strategic interests of the U.S.

Congress, the Rule of Law Arms Embargo and the Role of the Greek American Community

I will now turn to our efforts to get a rule of law bill introduced and passed in the Congress to halt all U.S. military aid and sales to Turkey because of Turkey's illegal use of U.S.-supplied arms and equipment in its invasion of Cyprus.

The UN cease-fire of July 22, 1974, and the start of negotiations in Geneva on July 25 among the guarantor powers Britain, Greece and Turkey, and the signing of the Declaration of Geneva by the three nations on July 30th at the end of the first phase of their talks, misled me as to Turkey's intentions and Kissinger's aims. As is now known Turkey's plan was to take one third of Cyprus and Kissinger's plan was to offer Turkey one-third of Cyprus.

On Monday August 26, 1974, I reached Congressman John Brademas (D-Indiana) by telephone and told him that all military aid and military sales to Turkey had to stop immediately under U.S. laws and that it was not a matter of Executive Branch discretion. He asked me to send him a memorandum which I did by messenger on August 27, 1974.

That memorandum formed the basis of a letter to Secretary Kissinger on August 29, 1974 from Congressman John Brademas (D-Indiana) Paul Sarbanes (D-Maryland), Peter Kyros (D-Maine) and Gus Yatron (D-Pennsylvania). John Brademas called me on August 29, 1974 and told me he and Paul Sarbanes had signed the letter and asked me to get the other signatures. I called Peter Kyros and Gus Yatron and they readily agreed and authorized

their offices to sign the letter. The fifth Greek American Congressman, Skip Bafalis (R-Florida) was on a fishing boat and unavailable.

I sent a messenger from the new American Hellenic Institute office for the letter, obtained the other two signatures and had the letter delivered to the State Department and a copy to the White House. That letter, which stated that Turkey had violated United States laws and was "immediately ineligible for further assistance"¹², started the rule of law arms embargo fight in the House of Representatives, although it was not until late September that mandatory legislation was introduced in the House.

On August 29, 1974, I called Sam Nakis in St. Louis, Missouri. Sam was a close friend and former Supreme President of the American Hellenic Educational and Progressive Association (AHEPA), of which I was a twenty-year member at that time. I told Sam that we needed a Senator to introduce legislation halting all military aid and sales to Turkey and could he get Senator Tom Eagleton (D-Missouri) to do it. He called me back to tell me that such a bill had been introduced by Senator Adlai Stevenson, Jr. (D-Illinois). I told him that the Stevenson bill was not adequate as it did not include mandatory language. He called again and told me to send my material to Senator Eagleton which I did on August 29 or August 30, 1974.

On Thursday, September 5, 1974 Senator Thomas Eagleton initiated in the Senate the rule of law arms embargo debate regarding Turkey by a statement he delivered on the floor of the Senate. His comments were reported in the *New York Times* on September 6, 1974.

Eagleton also introduced Senate Resolution 1897, with twenty-six co-sponsors, a non-binding sense of Congress Resolution that military aid and sales to Turkey be immediately suspended until Turkey complied with United States laws. Kissinger argued against the resolution and urged the Democratic caucus "not to write restrictions into the law that would tie President Gerald Ford's hands in dealing with the Cyprus issue." Eagleton responded by stating: "We are not writing restrictions into the law, Mr. Secretary. All we ask is that you enforce the law on the books." Kissinger then admitted that "the dominant interpretation of my legal people is yours, Senator Eagleton."

---

12. 120 Cong. Rec. 30,700 (1974).

Kissinger then added that in his view there were times in world history when diplomats had to act outside the law¹³.

A vote was taken on Senate Resolution 1897 on September 18, 1974 and it passed with a significant vote of sixty-four to twenty-seven.

I then called Congressmen Brademas and Ed Derwinski (R-Illinois) regarding action in the House of Representatives. Congressmen Derwinski, a friend since 1960, strongly supported the rule of law issue and led the effort among Republicans in the House which was crucial to our success.

On September 24, 1974, a bipartisan amendment introduced by Congressman Pierre DuPont (R-Delaware) and Congressman Ben Rosenthal (D-New York) which embargoed military assistance and sales to Turkey "until the president certifies to Congress that substantial progress towards agreement has been made regarding military forces in Cyprus" was added to the continuing resolution on appropriations, H.J.Res. 1131, by a resounding vote of 307 to 90.

The continuing resolution on appropriations is the legislative vehicle to fund the government at year's end for all agencies of the government whose regular appropriations bills have not been completed. Therefore it is what is called "must" legislation.

During August 1974 I had one employee at AHI and in September two employees. I developed a basic numbering system of one to six with Congressmen John Brademas (D-Indiana) and Ed Derwinski (R-Illinois) in the House and with Eagleton's staff in the Senate to gauge the positions of members of the House and Senate on our rule of law arms embargo legislation. A rating of one meant the member was committed to vote for our position; a rating of two meant the member would probably vote for out position; three meant he or she was leaning in our direction; four meant leaning against; five meant probably against; and six meant a vote against our position. This numbering system was transmitted to the Greek American grass roots community with the results going to Brademas, Derwinski and Eagleton.

We received important support for the rule of law from the *New York Times* and other media. The *New York Times* in a series of editorials in September and October of 1974, condemned Kissinger's failure to apply the

---

13. Telephone interview with Senator Thomas F. Eagleton, October 3, 1990 and Brian Atwood, his chief foreign policy legislative assistant, September 19, 1990.

law mandating the cutoff of military aid to Turkey in response to its invasion of Cyprus. The editorials state in part:

Turkey Is Ineligible

Cutting off American military aid to Turkey may, as Secretary of State Kissinger contends, be “ineffective and counter productive” so far as getting the Turks to roll back their occupation of Cyprus is concerned; but it is mandatory under the law. In pretending for nearly a month to be studying this question, the State Department is clearly stalling, as it has stalled at every point since the outset of the Cyprus tragedy when action was called for to demonstrate this country’s disapproval of aggression. (*N.Y. Times*, Sept. 14, 1974, at A28, col. 1.)

Toward Cyprus Peace

The overwhelming (307 to 90) approval by the House of a binding cutoff in military aid to Turkey until “substantial progress” is made toward a Cyprus settlement dramatizes American revulsion against the massive Turkish aggression on the island. The action was also aimed at forcing Administration compliance with laws that mandate such a cutoff when a recipient country misuses American military assistance. (*N.Y. Times*, Sept. 26, 1974, at A28, col.1.)

Turkey: Still Ineligible

The virulent White House opposition to efforts by decisive majorities in both houses of Congress to suspend military aid to Turkey has no basis in either law or logic. President Ford’s repeated threats to veto a bill requiring such a cutoff can only be seen as an attempt to block Congress from a meaningful role in the shaping of foreign policy and a move to fend off a blow at the prestige of Secretary of State Kissinger....

[T]he law is clear and it should be obeyed. Congress should stick to its guns on the military aid issue- veto or no veto. (*N.Y. Times*, Oct. 13, 1974, at A16, col. 1.)

From September 1974 through December 1974 there were twelve votes in the Congress, which included two near overrides of presidential vetoes, which resulted in the rule of law arms embargo against Turkey effective

February 5, 1975. By the end of September both the House and Senate had resolved to cut off military aid and sales to Turkey. The battle between the Congress and the Executive Branch continued in October 1974, when President Ford vetoed two bills that would have cut off aid to Turkey. Efforts to override the President's vetoes were defeated by small margins. Finally in late December President Ford signed the measure known as the Rule of Law Arms Embargo on Turkey which suspended all military aid and sales to Turkey as of February 5, 1975.

AHI with its limited staff did not achieve the rule of law embargo alone. It was the efforts of hundreds of Greek American organizations and thousands of Greek Americans across the nation who achieved this legislative result—called a legislative miracle by many.

AHI did (1) create the issue of the rule of law as in the best interests of the U.S. and (2) initiated and led the first political activity by the Greek American community which stated that our government was wrong as to what was in the best interests of the U.S. when it failed to apply the rule of law to Turkey's aggression against Cyprus.

The rule of law issue in the interests of the U.S. gave Greek Americans the vehicle and reason to become active and voice opposition to our government's position. Never before in the 20th century had Greek Americans ever said to our government that it was wrong as to what was in the best interests of the U.S.

1975 legislation to Overturn the Rule of Law Arms Embargo and Partial Lifting

On February 26, 1975, three weeks after the arms embargo went into effect, Kissinger had legislation introduced, S. 846, to overturn it. This action reflected Kissinger's desire to supply arms to Turkey regardless of its act of aggression and the rule of law. It also reflected his desire to weaken the role of Congress in foreign affairs.

On May 19, 1975, the Senate, by a vote of 41 to 40 passed S. 846, the administration's bill to overturn the arms embargo on Turkey.

On July 10, 1975, the House Foreign Affairs Committee held a hearing on S. 846 at which former Under Secretary of State George Ball and former Deputy Secretary of Defense Cyrus Vance jointly testified against S. 846. I also testified at that hearing.

Ball and Vance warned the Committee members that passage of S. 846 posed the "grave danger" that the Turkish government would regard the bill as vindication of its past actions and as removal of pressure to make concessions toward a Cyprus settlement¹⁴. (*N.Y. Times*, July 11, 1975) They stated their view that Turkey had violated U.S. laws and expressed their deep concern that a precedent was being set for other nations to disregard the conditions of our military assistance and military sales programs.¹⁵ They proposed a three-month lifting of the embargo and its reimposition indefinitely if satisfactory progress had not been made to resolve the problem.¹⁶

On July 24, 1975, after a five hour debate, the House, in another dramatic vote, defeated the administration's bill, S.846 by a vote of 223 to 206. (*N.Y. Times*, July 25, 1975)

In an unusual move, Kissinger had the Senate introduce on July 31, 1975 another bill, S.2230, to lift the arms embargo on Turkey, which the Senate passed 47 to 46.

On October 2, 1975, the House under intense pressure from the administration passed by a vote of 237 to 176, S. 2230 which partially lifted the arms embargo by releasing \$52 in military equipment already paid for by Turkey and authorizing \$133 million in long-term purchases. The next day, the Senate, by voice vote passed S.2230. On October 7, 1975, President Gerald Ford signed S.2230 which partially lifted the rule of law arms embargo on Turkey.

Governor Jimmy Carter's 1976 presidential campaign statement; the Carter years and the 1978 lifting of the remaining arms embargo

In the 1976 presidential campaign Governor Jimmy Carter made a fine and comprehensive campaign statement based on the rule of law. He said that "the policy of the Ford Administration of "tilting away from Greece and

---

14. *Suspension of Prohibitions Against Military Assistance to Turkey, 1975: Hearing on S.846, H.R. 8454 and other bills and resolutions Before the House Committee on International Relations, 94th Cong., 1st Sess. 45 (1975) [hereinafter Suspension of Prohibitions] (statements of George Ball and Cyrus Vance). See also N.Y. Times, July 1, 1975, at A2 col.3.*

15. See *Suspension of Prohibitions*, supra note 14, at 45-72.

16. *Id.*, at 49, 50, 53, 56, 61, 63.

Cyprus has proved a disaster for NATO and for American security interests in the Eastern Mediterranean.”

He specifically endorsed UN General Assembly Res. 3212, stating that: “Peace must be based on the United Nations General Assembly Resolution 3212 of 1 November 1974 endorsed by Cyprus, Greece and Turkey, calling among other things for the removal of all foreign military forces from Cyprus. The widely reported increase in colonization of Cyprus by Turkish military and civilian forces should cease.”

Carter further said that the U.S. must work “to insure the independence, territorial integrity and sovereignty of Cyprus,” that Greek Cypriot refugees should be allowed “to return to their homes,” that the “United States must pursue a policy based on principle and in accord with the rule of law” and that “If I am elected president I intend to enforce and carry out the provisions of my statement.” (Speech by Gov. Carter in Washington, D.C., Sept. 16, 1976.)

After his election victory and under pressure from the State and Defense Departments and the National Security Council (NSC), Carter broke his significant campaign pledges. In 1978 he mounted a massive effort to lift the remaining arms embargo which succeeded. On July 25, 1978, the Senate voted 57 to 42 for repeal. On August 1, 1978, the House, by a close vote of 208 to 205, approved an amendment lifting the remaining arms embargo on Turkey. The amendment also stipulated that military aid flows to the Eastern Mediterranean shall preserve the military balance between Greece and Turkey.

The military balance language translated into the seven to ten formula for military aid to Greece and Turkey which the American Hellenic Institute and the Greek American community were able to preserve despite repeated efforts of the State and Defense Departments to remove it.

In the 1978 embargo fight in Congress, Carter and the State Department stressed that lifting the embargo would lead quickly to progress on Cyprus and even a solution. Congress was told that Turkey and the Turkish Cypriots agreed that the area of Varosha was to be turned over to UN administration for the resettlement of refugees.

After the lifting of the embargo in August 1978, Turkey did nothing. In November 1978 the U.S., Canada and Britain proposed a twelve point plan with the return of Varosha for the resettlement of refugees to be acted upon first. The Turks again did nothing and the proposal became dormant. The U.S. did not press Turkey.

Governor Ronald Reagan's 1980 presidential campaign statement and the Reagan years

In the 1980 presidential campaign, Governor Ronald Reagan stated that President Carter had "reneged on his campaign pledges" regarding Cyprus. Candidate Reagan stated:

"The tragic situation in Cyprus has lasted six years. It must not continue . . . Cypriot refugees, be they Greek or Turkish, should be permitted to return to their homes and land.

I support the full implementation of unanimously approved United Nations Resolution 3212 of November 1974 which:

"... Urges the speedy withdrawal of all foreign armed forces and foreign military presence and personnel from the Republic of Cyprus and the cessation of all foreign interference in its affairs." Reagan-Bush Committee news release. (Sept. 26, 1980).

Under pressure from the State and Defense Departments, President Reagan did not follow through on his 1980 campaign statement, another example of the State and Defense Department's double standard on applying the rule of law to Turkey.

During Reagan's eight years in office Andreas Papandreou was Prime Minister of Greece. Papandreou's anti-American rhetoric on non-bilateral issues poisoned U.S. relations with Greece and played into the hands of the pro-Turk officials in the State and Defense Departments and the NSC.

1983 Declaration of Independence by the Turkish Cypriots for the pseudo-state of Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC)

On November 15, 1983, the Turkish military orchestrated the Turkish Cypriot leader, Rauf Denktash and the so-called Turkish Cypriot legislative assembly to declare independence for what it called the "Turkish Republic of Northern Cyprus." To this day, Turkey is the only nation that recognizes this pseudo-state.

The declaration of independence of the TRNC was immediately condemned by the UN Security Council, including the U.S., and the European Union. In the U.S., the Greek American community reacted vigorously and was a factor in the U.S. condemning the TRNC; the Senate condemning it and unanimously urging the administration to take measures aimed at re-

versing the Turkish Cypriots' action; and the House condemning the pseudo-state by a vote of 425 to 1.

Vice President George H.W. Bush's 1988 presidential campaign statement and the Bush years

On July 8, 1988, in a speech in Boston, presidential candidate, Vice President George H.W. Bush, made the following important statement regarding Cyprus, which goes to the heart of the Cyprus problem:

"We seek for Cyprus a constitutional democracy based on majority rule, the rule of law, and the protection of minority rights . . . . I want to see a democratic Cyprus free from the threat of war."

President Bush elevated the Cyprus issue to the White House level and pressed negotiations for a settlement which he nearly achieved. At a Paris conference in late 1991, Turkey's then Prime Minister Yilmaz scuttled the deal with last minute objections.

Governor Bill Clinton's 1992 Presidential Campaign Statement

1992 Presidential candidate Governor Bill Clinton issued a fine and comprehensive statement on October 2, 1992 on Cyprus and other issues of concern to the Greek American community. In the portion dealing with Cyprus he stated:

"In this world of extraordinary change, it is tragic that a just solution to the Cyprus problem remains elusive. Since 1974 the northern part of Cyprus has been under Turkish military occupation. The United States has a moral obligation as well as a national security interest to see that this illegal occupation of Cyprus comes to an end.

...Such a Cyprus settlement should be consistent with the fundamental principles of human rights and democratic norms and practices. Accordingly, a Cyprus settlement can be just and viable only if it provides for the withdrawal of Turkish occupation forces; satisfactorily accounts for all Americans and Greek Cypriots missing since 1974; provides for the rights of refugees; ensures the sovereign independence and territorial integrity of the state; and establishes a democratic constitution which respects and guarantees the rights of both communities."

President Clinton did not follow through on his campaign statement.

and pledges regarding Cyprus. On October 19, 1996 Clinton issued another campaign statement but again did not follow through.

1995 Vote Against Grant Economic Aid to Turkey

In 1995, AHI initiated bipartisan legislation to cut \$25,000,000 in economic grant aid to Turkey from the Foreign Aid Bill H.R. 1868. The legislation in the form of an amendment was introduced on the floor of the House by Congressman John Porter (R-Illinois) and co-sponsored by Frank Pallone (D-New Jersey) and many others. We were opposed by the Clinton White House, the State and Defense Departments, the House leadership and Turkey's paid lobbyists.

The administration delayed the vote to try to obtain more supporters. The floor debate actually started at 3:15 a.m. and ended at 5:25 a.m. Twenty six Members spoke in support of the amendment and six spoke against it. In an historic vote which took place at 5:45 a.m. on June 29, 1995, the Porter amendment passed overwhelmingly by a bipartisan vote of 247 to 155 with 32 not voting and one member voting present. It was a tremendous victory for human rights and the rule of law. The administration did not submit any further requests for economic grant aid to Turkey in succeeding years.

The 2000 Presidential Campaign

In the 2000 presidential campaign, Governor George W. Bush made no statement on Cyprus or other issues of concern to the Greek American community.

Democratic presidential candidate Vice President Al Gore on October 26, 2000 issued a fine and comprehensive statement on Cyprus.

I should stress that these campaign statements did not occur out of thin air. They stemmed from the actions of the American Hellenic Institute and the determined and dedicated actions of individuals and organizations in the Greek American community.

The full text of all these presidential campaign statements are on AHI's website at www.ahiworld.org.

The 2004 Annan Plan #5

A few words about the 2004 Annan Plan #5. In 2003 and 2004 the State

Department played a harmful role in giving full support to Britain, the prime draftsman of Annan Plan #5, which would have absolved Turkey, the aggressor, created two new states, abolished the state of Cyprus, made the victims, the Greek Cypriots, pay themselves for the damage done by Turkey, and given the Turkish Cypriot minority broad veto powers and given Britain off-shore sea bed rights in a biased 10,000 page constitution.

The Role of the Greek American Community

It falls on the Greek American community to take the lead in the effort:

1. To reverse the anti-rule of law and the pro-Turk appeasement and double standard policies of the Executive Branch that have damaged U.S. interests; and

2. to stress the key importance of Greece and Cyprus to U.S. national interests in the Balkans, Aegean, Eastern Mediterranean and Middle East.

How does the Greek American community do this? We do this by becoming an integral part of the foreign policy process as the Jewish American, African American and Cuban American communities have done. It means being active with the four centers of power which shape and determine foreign policy in our country, namely:

1. the Congress;
2. the Executive Branch;
3. the media; and
4. the academic community and think tanks.

In general, the development of foreign policy in the United States comes from the interplay of these four centers of power.

The formulation of foreign policy in the United States is more complex than in other democracies and reflects the fundamental differences between our constitutional system in which Congress is an equal partner with the Executive Branch as compared to parliamentary democracies of Europe where parliament is, in general, subordinate to the executive.

Our constitution established a federal government based on a separation of powers, or checks and balances, among the Executive, the Legislative and the Judicial branches of government to prevent the arbitrary use of power by the Executive Branch.

By making the Congress independent of the Executive and giving it the power to legislate, to pass all laws, including the power to tax and the pow-

er to spend, and oversight authority, the founding fathers created a mechanism to harness the power of the Executive.

Our system forces the Executive Branch and Congress to negotiate and arrive at a mutually acceptable compromise on major matters.

Congress is the reason that each American has a greater opportunity to influence policy in our nation through our Representatives and Senators than citizens in other industrial democracies. Because of the independent power of each Representative and Senator, the average American citizen has a vehicle, a mechanism, to have his views not only heard, but considered.

Fundamental to success with Congress and with the other centers of power is the need to have a few thousand Greek American grass roots community leaders throughout the country—three leaders in each of the 435 congressional districts assigned to each of the 435 representatives and three assigned to each of the 100 U.S. senators, a total of 1,605—advocating the same policy positions.

Secondly, we need to unite the community with enthusiasm and determination behind the policy positions we support. AHI's purpose in initiating the annual Greek American policy statements was to achieve unity of policy within the Greek American community. It has succeeded.

In the development of our a grass roots effort we have followed the example of the Jewish American community which decided in 1950 to identify and assign up to 5 Jewish Americans to each representative and each senator. Their guidelines included finding persons who were close to the elected official, or who were active in his/her campaign, or who were substantial contributors to his/her campaign.

The Role of the Greek Orthodox Church in America

My remarks would not be complete without a few comments regarding the role of the Greek Orthodox Church in America.

There have been some misguided efforts to have the Greek Orthodox Church in America play the lead role. It was not helpful and harmed the political and public policy development of the Greek American community.

The role of our Church is to minister to the spiritual, not the political, needs of the Greek Orthodox community. The Church, a religious institution, is not qualified to be the political leader of the community nor competent for effective involvement in American politics and the foreign policy process.

The Church has an important supportive role to play in our survival as a viable and identifiable ethnic community, namely, to encourage community organizations and lay leaders to be active in the political and public policy process and to allow use of church facilities for meetings.

American Hellenic Institute and Affiliates Roles Today

The roles of the American Hellenic Institute (AHI) and its affiliates, the American Hellenic Institute Public Affairs Committee (AHIPAC) and the American Hellenic Institute Foundation (AHIF) include the following:

(1) Think tank – to analyze the situation and present the facts and issues on U.S. relations with Greece, Cyprus and Turkey to the Congress, the Executive Branch, the Greek American community, and the general public at large, from an American point of view with the only test being what is in the best interests of the U.S.

(2) Lobbying – to coordinate that effort by informing the community as to the status of matters on issues and legislation. AHI is the only Greek American organization registered with the Congress under the Lobbying Act.

(3) To initiate legislation – this is an important function whether or not there are sufficient votes to pass a particular bill. At minimum it is educational.

(4) The preparation annually of the Greek American Policy Statements. I initiated these statements in the year 2000 in order to achieve policy unity. All the major membership organizations are asked to review, comment and approve the policy statements. It is important that there is agreement on the facts and issues. AHI then urges all the organizations to be active with the policy makers in Congress and the Executive Branch and their local media and academics utilizing the agreed upon policy positions.

(5) An annual conference of the future of Hellenism in America initiated by the AHI Foundation in 2002.

(6) Business network- initiated first conference on Doing Business in Greece and first book on Doing Business in Greece.

All of our members are volunteers. Dues and contributions go to pay for our staff. At present we have only four paid staff. We need at least ten to be more effective on a day-to-day basis. Our budget is only four hundred and fifty thousand dollars. We need an annual budget of one million dollars.

AHI now has physical permanence in Washington, D.C. with a building. Mr. George Spyropoulos, from Caracas, Venezuela, who was an early AHI

member in 1974, told me in 1993 that AHI needed a building to show permanence, handed me a check for two hundred thousand dollars and said: "go find a building." With the help of Jim and Ted Pedas, leading businessmen in Washington, D.C., we found and purchased a four story building at 1220 16th Street, N.W. in Washington, DC, just 5 blocks up from the White House and one-half block from the headquarters of National Geographic. In 2000 we made the final payment on the mortgage.

Two years ago, I initiated an endowment fund to achieve financial permanence. I mention this because my aim is to make sure there is a vehicle for future generations of Greek Americans to have a role in public policy. Our goal is ten million dollars. We have raised one and a half million dollars.

Further, and most important, we also have a group of younger leaders in key positions.

Where Do We Go From Here?

The AHI has sent to each of the Democratic and Republican 2008 presidential nomination candidates the current Greek American Policy Statements and a special questionnaire.

We are currently working with the candidates and their staffs to obtain satisfactory positions on our issues. We will seek full support for the July 2006 UN Gambari agreement initiative which Turkey and the Turkish Cypriots are not implementing. We will also seek assurances from the candidates that they will use adequate diplomatic, political and economic pressure on Turkey to achieve a workable, financially viable and fair settlement of the Cyprus problem.

Kissinger's duplicity, the Sonnenfeldt memorandum and McCloskey's oral history should give the Greek American community renewed determination in the interests of the United States to redouble its efforts with our government to remove the illegal Turkish troops and settlers/colonists from Cyprus and to give full public support for a settlement based on the policy of former presidential candidates, including "a constitutional democracy based on majority rule, the rule of law, and protection of minority rights," UN resolutions, the EU's *acquis communautaire* and American democratic norms and values.

Thank you.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Κατερίνα Βασιλικού, *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μιά βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, Δημοσιεύματα: 1, 2007, 200 σελ., υπό του Ακαδημαϊκού κ. Έμμανουήλ Ρούκουνα.

Το βιβλίο πραγματεύεται το θέμα των μεταναστριών από τις βαλκανικές και ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες που εισήλθαν στην Ελλάδα από το 1990 έως σήμερα. Οι μετανάστριες αυτές εργάζονται κυρίως ως οικιακό βοηθητικό προσωπικό ή σε υπηρεσίες φροντίδας μικρών παιδιών και άλλων μελών μίας οικογένειας. Η μελέτη, κάνοντας χρήση της βιογραφικής μεθόδου, εξετάζει την κατάσταση τους και την κρίση ταυτότητας που διέρχονται, καθώς βρίσκονται μεταξύ δύο χωρών, δύο επαγγελμάτων, δύο έστιών. Καταλήγει ότι οι γυναίκες αυτές, είτε νόμιμες είτε παράνομες, βρίσκονται σε θέση τρωτότητας (vulnerability) και δεύτερον ότι αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα ταυτότητας λόγω του προσωρινού και υποβαθμισμένου χαρακτήρα της εργασίας τους και της ζωής τους στην Ελλάδα.

Η τρωτότητα των μεταναστριών αυτών παίρνει τη μορφή παραδόξου: από τη μία πλευρά επιθυμούν να διασφαλίσουν την οικογένειά τους, την οποία συχνά έχουν αφήσει πίσω στη χώρα τους ανταποκρινόμενες στην ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας για βοηθητικό προσωπικό στην ιδιωτική σφαίρα. Στην πραγμα-

τικότητα, πολλές από αυτές έχουν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο από ό,τι απαιτείται για την τωρινή τους εργασία. Από την άλλη, ως επαγγελματίες της ιδιωτικής σφαίρας, που έχουν στόχο να ένταχθούν στην ελληνική αγορά εργασίας, υποχρεούνται να απαρνηθούν τον δικό τους ιδιωτικό χώρο (τό σπίτι τους και την οικογένειά τους). Τα προβλήματα τους με την κοινωνική ασφάλιση συνιστούν μέτρο καταδείξεως της διπλής εξαρτήσεως (επαγγελματικο-συναισθηματικής) και της συνεπαγόμενης διπλής ανασφάλειας που χαρακτηρίζουν τη ζωή τους στην Ελλάδα. Οι επιπτώσεις αυτού του παραδόξου είναι ιδιαίτερα σοβαρές σε κοινωνικο-ψυχολογικό επίπεδο και, ειδικότερα, στο αίσθημα ταυτότητας των γυναικών.

Η τρωτότητα που χαρακτηρίζει αυτές τις γυναίκες υπακούει σε μία διαλεκτική σχέση που διέπει όλη την κοινωνική τους ύπαρξη ως μεταναστριών. Ξένες, πολλές φορές για πρώτη φορά εκτός της χώρας τους, εκτίθενται σε κινδύνους παράνομης μετακινήσεως προς την Ελλάδα, κακομεταχειρίσεως και εκμεταλλεύσεως που σε άκραιες περιπτώσεις φθάνει στην πορνεία. Ωστόσο, υπάρχει και δεύτερος τύπος τρωτότητας των μεταναστριών, που αρχίζει να διαφαίνεται μόλις αυτές εισέλθουν στον οικιακό χώρο που τις αναμένει. Σε αυτόν τον ιδιωτικό χώρο υφίστανται τις επιπτώσεις της αβεβαιότητας της καθημερινής τους υπάρξεως ως οικιακών βοηθών με διευρυμένα καθήκοντα (φύλαξη παιδιών, ασθενών μελών της οικογένειας, ηλικιωμένων κ.λπ.). Αυτή η «λανθάνουσα τρωτότητα» αντιστοιχεί, από πολλές πλευρές, στον περίπλοκο χαρακτήρα των οικιακών υπηρεσιών όπου συνυπάρχουν η ιδιωτική και η δημόσια σφαίρα, το οικιακό και το επαγγελματικό περιβάλλον. Η αγνόηση της δεύτερης αυτής κατάστασης συνδέεται με τον πέπλο σιωπής που χαρακτηρίζει συχνά τον οικιακό χώρο, όπως διαπιστώνεται και από τις έρευνες του βιβλίου.

Οι μετανάστες γενικώς υπόκεινται σε ρυθμίσεις διαφόρων κρατών (της χώρας προελεύσεως, της Ελλάδος ως χώρας υποδοχής, των χωρών διελεύσεως, κ.λπ.). Αν και το διεθνές δίκαιο είναι εκείνο που έχει ως αποστολή να εναρμονίζει τις δράσεις των κυβερνήσεων των διαφόρων χωρών, εντούτοις διεθνώς καμία δράση που να αφορά συνολικά στις μετανάστριες δεν έχει ως τώρα αναληφθεί ούτε από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεν υπάρχει δε στο διεθνές δίκαιο ολοκληρωμένο καθεστώς που να αφορά σε αυτές τις γυναίκες, πιθανώς λόγω του γεγονότος ότι δεν συνιστούν σημαντική ομάδα πίεσεως. Τα διάφορα υπάρχοντα

κείμενα διεθνῶν συμβάσεων πού ἀφοροῦν στή νυχτερινή ἐργασία τῶν γυναικῶν, τίς γυναῖκες πρόσφυγες, τίς γυναῖκες-πρόσφυγες ἐγκύους κ.λπ., δὲν ἀρκοῦν γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἡ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει λοιπὸν ὅτι ὁ διεθνὴς νομοθέτης θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ τὰ προβλήματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ομάδας σὲ ἓνα ἐνιαῖο κείμενο. Τὸ διεθνὲς δίκαιο θὰ ἔπρεπε νὰ συμβάλει στή διασφάλιση τῶν ὄρων πρόσβασης στὴν κοινωνικὴ ἀσφάλιση ὅλων τῶν μεταναστριῶν πού ἐργάζονται ὡς οἰκιακοὶ βοηθοί, νόμιμες καὶ μὴ, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο πληρωμῆς, τῆ σύμβαση καὶ τίς ὥρες ἐργασίας (ὠρομίσθιες ἢ ὄχι).

Στὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως, ἀπὸ τὴν ὁποία πολλὲς ἐκφεύγουν ἢ ἀναγκάζονται νὰ μὴν ὑπαχθοῦν λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἐπαγγέλματός τους, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἀπουσίας ἐλέγχου τῆς καταστάσεώς τους. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος μεταναστευτικὸς νόμος 3386/2005 περιέχει ἀρκετὲς εὐεργετικὲς ρυθμίσεις περὶ τῆς εἰσόδου καὶ τῆς ἐργασίας τῶν μεταναστριῶν στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος.

Ἡ μεθοδολογία πού ἐπελέγη γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἐπέτρεψε τὴν προσέγγιση διαφόρων ὄψεων τῆς πραγματικότητας αὐτῶν τῶν γυναικῶν καὶ τὴν κατανόηση, μὲ βάση τίς ἀφηγήσεις τους, τοῦ τρόπου νὰ βλέπουν καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὴ ζωὴ τους πέρα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν στατιστικῶν δεδομένων.

Ἡ βιογραφικὴ-ἐρμηνευτικὴ μέθοδος ἐπέτρεψε τὴν πρόσληψη καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀφηγήσεων μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἐλαχιστοποιηθεῖ ἡ ἐπιρροή τῆς ἔντονης μαρτυρίας πού ἐπισκιάζει συχνὰ τὴν καθημερινότητα τῶν μεταναστριῶν.

Ἡ διάκριση μεταξύ «ἐκδηλῆς» καὶ «λανθάνουσας» τρωτότητας εἶναι, κατὰ μεγάλο μέρος, καρπὸς τῶν ἀναλυτικῶν καὶ κριτικῶν ἀρετῶν αὐτῆς τῆς μεθόδου.

Ἡ κύρια δυσκολία ἐγκριταὶ στὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ὁ πληθυσμὸς ἀγγίζει τόσο πολλαπλὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας – μετανάστευση, ἀνθρώπινα δικαιώματα, ζητήματα φύλου καὶ οἰκιακοῦ προσωπικοῦ – ὅσο καὶ πολλαπλὲς τάσεις ἐπιστημονικῆς προσέγγισης.

Ἡ ἐρευνήτρια πραγματοποίησε συνεντεύξεις μὲ χαρακτηριστικὸ δείγμα τῶν ἐνδιαφερομένων οἰκιακῶν βοηθῶν, ἀπευθυνόμενῃ στὰ σωματεῖα τους, ἀπὸ χώρες ὅπως ἡ Βουλγαρία, Ρουμανία, Ἀλβανία, Πολωνία, Μολδαβία, Οὐκρανία. Ἀκο-

λουθήθηκε ή ποιοτική (qualitative), βιογραφική μέθοδος και ή εις βάθος (in depth) ανάλυση τῶν συνεντεύξεων. Ἐπίσης, ἀντλήσε πρωτογενές ὕλικό ἀπό υπηρεσίες ὅπως ὁ Συνήγορος τοῦ Πολίτη, τὸ Ἑλληνικὸ Συμβούλιο γιὰ τοὺς Πρόσφυγες, ἡ Ὑπατη Ἀρμοστεία τοῦ ΟΗΕ γιὰ τοὺς πρόσφυγες.

Ἐπισημαίνω τὴν πρωτοτυπία τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ γιὰ τίς περισσότερες χώρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ποὺ ὑποδέχονται ξένες μετανάστριες δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἀνάλογη μελέτη.

Τὸ βιβλίον πλαισιώνεται ἀπὸ πλουσιώτατη βιβλιογραφία.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2007

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στις διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου περὶ τῶν «τμηθέντων δένδρων», ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Ὁ τίτλος 16 τοῦ ἐξηκστοῦ βιβλίου τῶν Βασιλικῶν¹ ὁ ἐπιγραφόμενος «περὶ δένδρων τῶν φανερώς ἢ λάθρα τμηθέντων» περιέχει, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, εἰδικές διατάξεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν περιπτώσεων αὐτῶν. Εἰδικότερα δέ, προκειμένου περὶ τῶν «λάθρα δενδροτομούντων», παραπέμπει γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ζημίας τόσο στις διατάξεις τοῦ Ἀκουιλίου² ὅσο καὶ τοῦ δωδεκαδέλτου νόμου³.

Οἱ προαναφερθεῖσες ὁμως διατάξεις δὲν ἐξαντλοῦνται στις ρυθμίσεις αὐτές. Ὅρίζουν ἐπὶ πλέον «κατὰ τῶν τεμνόντων» καὶ ποινικὲς κυρώσεις. Κυρώσεις μάλιστα βαρύτερες πού παρουσιάζουν κραυγαλέα δυσαναλογία πρὸς τὴν πράξη τοῦ δράστη. Συγκεκριμένα ἡ ἐπόμενη διάταξη τῶν Βασιλικῶν ὀρίζει ὅτι: «οἱ δένδρα καὶ

* ΜΕΝΕΛΑΣ TOURTOGLOU, *Remarques sur les dispositions du droit byzantin relatives aux «arbres abattus»*.

1. Βλ. καὶ Dig. 47.7.

2. Ἰνστ. 4.3.

3. Βασ. 60.16.1. Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Ἀκουιλίου νόμου φαίνεται ὅτι καθιστοῦσε περιττὴ τὴ μεία τοῦ δωδεκαδέλτου. Καὶ τοῦτο, διότι σύμφωνα μὲ ἄλλη διάταξη τῶν Βασιλικῶν: «Ὁ Ἀκουίλιος καθολικός ἐστι καὶ ἠκύρωσε πάντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ περὶ ζημίας διαλεγόμενους νόμους» (Βασ. 60.3.1. – Ἀρμεν. 6.1.1). Τὸ δὲ ἐπὶ τῆς διατάξεως αὐτῆς σχόλιο διευκρινίζει ὅτι: «Πολλῶν πρὸ τούτου νόμων διαγορευόντων ὁ Ἀκουίλιος νόμος μετὰ πάντας τὰ περὶ ζημίας διατυπώσας πάντας ἀνεῖλε τοὺς πρὸ αὐτοῦ περὶ τούτου διαγορεύσαντας, καὶ τὸν δωδεκαδέλτον καὶ ἄλλους τινάς, ὧν οὐκ ἀνάγκη νῦν μνημονεῦσαι, ἐπειδὴ ἀνήρηται».

μάλιστα ἀμπέλους τέμνοντες καὶ ὡς λησταὶ κολάζονται»⁴. Τὸ ἔγκλημα δὲ τῆς ληστείας, ὅπως ἐμφανίζεται στὶς ποινικὲς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν, ἀνῆκε στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν βαρέων καὶ θεωρουμένων ὡς ἰδιαζόντως ἐπικινδύνων ἐγκλημάτων πού ἐπέσυραν αὐστηρότερο κολασμό. Αὐτὸ φανεράνει καὶ ὁ τρόπος θανατώσεως ἰδίως τῶν «περιβοήτων» ληστῶν μὲ τὴ φούρκα, πού προσωμοίαζε μὲ τὴν ἀγχόνη, καὶ ἐξετελεῖτο γιὰ λόγους γενικῆς προλήψεως καὶ «παραμυθίας» τῶν οἰκείων τῶν θυμάτων τῆς ληστείας, στὸν ἴδιο τόπο ὅπου εἶχε τελεσθεῖ τὸ ἔγκλημα⁵.

Ἡ ἀναντιστοιχία αὐτὴ τῆς ποινῆς πρὸς τὴν βαρύτητα τοῦ ἐγκλήματος μᾶς μεταφέρει σὲ ἐποχὲς ἀρχαίων δικαίων καὶ δὴ τῶν ποινικῶν νόμων τοῦ Δράκοντα, οἱ ὅποιοι κυριαρχοῦνται ἀπὸ πλήρη ἔλλειψη ἀναλογίας⁶. Καὶ τοῦτο, διότι ἀπειλοῦσαν μὲ θανατικὴ ποινὴ τὸν δράστη καὶ τῶν πλέον ἐλαφρῶν ἐγκληματικῶν πράξεων. Μία καὶ μόνη, κατὰ τοὺς νόμους αὐτοὺς, ἦταν ἡ ποινὴ ἡ ὀρίζομένη γιὰ ὅλους σχεδὸν τοὺς διαπράττοντες ἀδίκημα: ὁ θάνατος. Ἔτσι αὐτοὶ πού κατεδικάζοντο γιὰ ὀκνηρία ἢ καὶ ἐκεῖνος πού ἔκλεβε λάχανα ἢ ὀπωρικά, ἐτιμωροῦντο μὲ τὴν ἴδια ποινὴ μὲ ἐκεῖνον πού διέπραττε ἱεροσυλία ἢ καὶ ἀνθρωποκτονία. Ἐκ τοῦ γεγονότος ἀκριβῶς αὐτοῦ παρέμεινε καὶ ἡ παροιμιώδης φράση «δρακόντειοι νόμοι», ἀπηχοῦσα προφανῶς τὴν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα τῶν νόμων τοῦ Δρά-

4. Βασ. 60.16.2. = Dig. 47.7.2. Synopsi Basilicorum, Δ, III, 1. Ζέπων J.G-R, τ. 5, σ. 158. — Ἀτταλ. ΛΕ', λγ. Ζέπων J.G-R, τ. 7, σ. 464. Πρβλ. καὶ Silvana Morgese, Taglio di alberi e «latrocinium»: D. 47,7,2 [Studia et Documenta Historiae et Juris, 49 (1983), σ. 147 ἐπ.] καὶ τίς ἐκεῖ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές.

5. «Οἱ περιβοήτοι λησταὶ ἐν οἷς ἐλήστευσαν τόποις φουρκίζονται». Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ ἡ παρεχομένη μὲ σχόλιο αἰτιολογία τῆς διατάξεως αὐτῆς τῶν Βασιλικῶν: «Ἵνα καὶ οἱ ἄλλοι πάντες διὰ τῆς θεᾶς αὐτῶν καταπληττόμενοι τῶν ὁμοίων δραμάτων ἀπέχωνται, καὶ ἵνα γένηται τις παραμυθία τοῖς συγγενέσι καὶ ἀγχιστεῦσι τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀναφερόντων, τὸ ἐν αὐτοῖς τοῖς τόποις ἐπενεχθῆναι τοῖς λησταῖς τὴν τιμωρίαν, ἐν οἷς τοὺς φόνους εἰργάσαντο». (Βασ. 60.51.26 καὶ σχόλιο 23. Ἀρμεν. 6.6.25). Σημειωτέον ὅτι ὑπὸ τὸν τύπον σχολίου μεταφέρεται αὐτοσφύτως αὐτὸ τοῦτο τὸ παραλειφθὲν τμήμα τῆς διατάξεως 48.19.28 καὶ 15 τῶν Πανδεκτῶν.

6. Ἡ ἴδια ἔλλειψη ἀναλογίας παρατηρεῖται καὶ στοὺς «νόμους» τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος. Βλ. σχετικῶς Μεν. Τουρτόγλου, Ποινικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος στοὺς «νόμους» του, Μελετήματα Ἱστορ. Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 3, σ. 33 ἐπ. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ «Σόλων ἀνεῖλε τοὺς Δράκοντος νόμους πλὴν τῶν φονικῶν» (Ἰω. Ζέπου, Νομοθεσία τοῦ Σόλωνος, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρευνῆς Ἱστορ. Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 18, ἐν Ἀθήναις 1973, σ. 62, ἀρ. 223).

κοντα, τούς οποίους κατά τόν εϋστοχο χαρακτηρισμό τοῦ Δημάδη: «δι' αἵματος οὐ διὰ μέλανος τούς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν»⁷.

Ἡ ἐπισημανθεῖσα ὁμως προηγουμένως διάταξη περὶ τῶν δενδροτομούντων, ἡ ἀπειλοῦσα αὐτούς καί μὲ βαρύτατες ποινικὲς κυρώσεις ποὺ παρουσιάζουν πλήρη ἔλλειψη ἀναλογίας πρὸς τὴν βαρύτητα τοῦ ἐγκλήματος, δὲν συναρμόζεται καθόλου πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἀνταποδόσεως ἴσου κακοῦ, ὡς σκοποῦ τῆς ποινῆς ποὺ διέτρεχε τίς ποινικὲς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Χαρακτηριστικὴ μάλιστα ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καί ἡ ἐκφράζουσα τὴν ἰδέα τῆς ἀνταποδόσεως βυζαντινὴ παροιμία: «Σὺ κατὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ μου, κἀγὼ τοῦ νότου σου»⁸. Ἡ ἀρχὴ ἄλλωστε τῆς ἀνταποδόσεως τοῦ γενομένου κακοῦ μὲ ἄλλο ἰσάζιο, τὸ ἀντιπεπονηθὸς κατὰ τοὺς Πυθαγορείους⁹, δὲν ἦταν ἄγνωστη καί στὶς ποινικὲς διατάξεις τοῦ δωδεκαδέλτου^{9α}. Ὁ δὲ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ του σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι κάθε παράβαση τοῦ νόμου τιμωρήθηκε μὲ τὴν δίκαιη ἀνταπόδοση, «πᾶσα παράβασις καὶ παρακοὴ ἔλαβεν ἔνδικον μισθαποδοσίαν»¹⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα στὶς ποινικὲς διατάξεις τοῦ δικαίου τῶν Βυζαντινῶν, διαπιστώνεται ὅτι, κατ' αὐτές, ὁ ὑπερβολικὸς κολασμὸς δὲν ἦταν σὲ καμμιά περίπτωση ἀποδεκτός. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ διόρθωση στὴν ὁποία προβαίνει ἡ περιληφθεῖσα καὶ στὰ Βασιλικά Νεαρά 134 (κεφ. 13) τοῦ

7. Πλουτ. Σόλων 17, 2 καὶ 3.

8. Ἡ ἀπήχησή της δὲ στὴν λαϊκὴ γνωμολογία δὲν παύει καὶ ἀργότερα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παροιμία: «Ὁ κακὸς θέλ' ἀντίκακο» (Μεν. Τουρτόγλου, Στοιχεῖα Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Ἑγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 4, Ἀθήνα 2004, σ. 202). Στὰ σύγχρονα βεβαίως δίκαια ἡ ἀνταπόδοση δὲν ἀποτελεῖ σκοπὸ τῆς ποινῆς. Αὐτὸ εἶναι ἐπόμενο ἀφοῦ κατὰ τὰ δίκαια αὐτὰ προέχει κυρίως ἡ κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς ποινῆς. Πρὸς τὴν κατεύθυνση ἀκριβῶς αὐτὴ κινεῖται ἄλλωστε καὶ ὁ ἰσχύων Ἑλληνικὸς Ποινικὸς Κώδικας, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ χαρακτήρας τῆς ποινῆς ἀποτελεῖ σύνθεση τῆς εἰδικῆς μὲ τὴ γενικὴ πρόληψη. (Βλ. Γ. Μαγκάκη, Ποινικὸ Δίκαιο, ἐκδ. Β', Ἀθήνα 1982, σ. 54).

9. Ἄριστ. Ἠθικὰ Νικομάχεια, Ε', V.

9α. «Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto» (Tab. VIII,2).

10. Πρὸς Ἑβρ. 2.2. Βλ. σχετικῶς Β. Νικοπούλου, Ἡ νομικὴ σκέψη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 262. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πλάτων ἀντιθέτως στοὺς Νόμους του (Iα', 934) ἀπέκρουε τὴν ἀνταπόδοση ὡς σκοπὸ τῆς ποινῆς [Νικ. Χωραφᾶ, Αἱ πνευματικαὶ βάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, «Ποινικά», 71 (Ἱστορία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ τῶν ποινικῶν θεσμῶν), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2007, σ. 290].

Ἰουστινιανού¹¹ ἐπὶ τοῦ προϊσχύοντος δικαίου μὲ τὸ ὁποῖο προεβλέπετο ἡ ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς ἢ ἀκρωτηριασμοῦ στοὺς ἀπλοὺς ἐνόχους κλοπῆς, δηλαδὴ τοὺς «λάθρα καὶ ἄνευ ὄπλων τὰ τοιαῦτα πλημμελοῦντας». Ἡ Νεαρά ἀπορρίπτει τὸν δυσανάλογο αὐτὸ κολασμὸ καὶ ὀρίζει γιὰ τὸν δράστη τῆς κλοπῆς ὅτι «ἐτέρως αὐτὸν σωφρονίζεσθαι». Εἶναι δὲ ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ ἴδια Νεαρά διασαφηνίζει γενικότερα ὅτι ἐὰν ἡ βαρύτητα τοῦ ἐγκλήματος δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς, ἡ τελευταία πρέπει νὰ ἀποφεύγεται καὶ νὰ ἐπιβάλλεται ἄλλη ἐλαφροτέρα· «εἰ δὲ τοιοῦτο εἶη τὸ ἐγκλημα ὥστε θανάτου ἄξιον μὴ εἶναι, ἄλλως αὐτὸν σωφρονίζεσθαι ἢ εἰς ἐξορίαν πέμπεσθαι».

Τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἄμετρο κολασμοῦ τοῦ ἐγκλήματος ἐκφράζει ἀργότερα ὁ Λέων Σ' ὁ Σοφὸς μὲ τὶς Νεαρές του. Ἡ ποινή, κατ' αὐτόν, γιὰ νὰ εἶναι δικαία πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν βαρύτητα τῆς τελεσθεῖσθαι ἐγκληματικῆς πράξεως, «κατ' ἄξιαν τοῦ πταίσματος». Γιατὶ ὅταν ἡ ποινὴ ὑπερβαίνει τὸ μέτρον, τότε «οὐκέτι δίκης ἔργον, ἀδικίας δὲ μᾶλλον εἶη τὸ γινόμενον». Ὁμοίως καὶ σὲ ἄλλη του Νεαρά τονίζει, ὅτι «κατὰ τρόπον τοῦ ἁμαρτήματος τὸν ἐξημαρτηκότα κολάζεσθαι τοῦτο δικαίου ἐκδίκησις, τὸ δὲ μείζω τοῦ πταίσματος ἀπαιτεῖσθαι τὴν εἰσπραξιν οὐκ οἶμαι σώζειν τὴν ὑπὲρ τοῦ δικαίου προαίρεσιν»¹².

Συνεπῆς πρὸς τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ὁ Λέων τροποποιεῖ ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον τὴν προϊσχύουσα νομοθεσίᾳ σὲ ἱκανὲς περιπτώσεις ὅπου προβλεπόταν δυσανάλογως ἀκόμη καὶ ἡ θανατικὴ ποινὴ, ὅπως π.χ. στοὺς εἰσπράκτορες τῶν δημοσίων φόρων τοὺς «τολμῶντας ὑπερεκτείνειν πλέον τοῦ νονομισμένου τὰ τέλη»¹³. Ἔτσι ἐκεῖνοι πού γιὰ μιὰ μόνο φορὰ προέβαιναν στὴν ἐγκληματικὴ αὐτὴ πράξη ἐτιμωροῦντο μὲ τὴν καταβολὴ στὸν ἀδικηθέντα τοῦ υπερβάλλοντος τέλους στὸ διπλάσιο. Σὲ περίπτωσιν δὲ ὑποτροπῆς («ἐπιμονῆς»), ἀντὶ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, πού προέβλεπε ἡ τροποποιηθεῖσα διάταξις, στὴν καταβολὴ τοῦ τετραπλασίου, ἀπομακρυνόμενοι συγχρόνως ἀτιμωτικὰ ἀπὸ τὸ λειτούργημά τους¹⁴.

11. Βασ. 6.19.9.

12. Ν. 61 καὶ 62. P. Noailles et A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 227, 229. Πρβλ. καὶ Μεν. Τουρτόγλου, Ἐπιεικεῖς καὶ φιλάνθρωπες διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀμβλύνουσες τὴν τραγύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 76, ἐν Ἀθήναις 2001, σ. 146 ἐπ.

13. Cod. Iust. 10.20.1 = Βασ. 56.8.25.

14. Ν. 61. P. Noailles et A. Dain, ἐνθ' ἄν., σ. 227. Prochiron auctum, XXIX, 227.

Υστερα από όσα προηγουμένως εξετάθησαν, είναι εμφανώς σαφές ότι η διάταξη ή απειλούσα δυσαναλόγως θανατική ποινή κατά των δενδροτομώντων αντιτίθεται ριζικά προς την κρατούσα στις διατάξεις του βυζαντινού ποινικού δικαίου αρχή περί δικαίας ποινής, αντίστοιχης προς την βαρύτητα του εγκλήματος, δημιουργούνται δε εύλογες άπορίες και προβληματισμοί για την τυχόν εφαρμογή της. Τους προβληματισμούς όμως αυτούς επιχειρεί να διασκεδάσει ο αξιόλογος νομικός Άγιοθεοδώριτης¹⁵ με ερμηνευτικό σχόλιό του στην προμνημονευθείσα διάταξη των Βασιλικών. Με αυτό δεν φαίνεται να διαβλέπει καθόλου ότι ύφίσταται δυσαναλογία με την εσχάτη των ποινών που επέσυρε η κοπή των δένδρων. Αντιθέτως η βαρύτητα της ποινής ανταποκρίνεται, κατ' αυτόν, πλήρως στην βαρύτητα του εγκλήματος. Και τούτο, λόγω της σημασίας την οποία έχει γενικότερα για το κοινωνικό σύνολο το έννομο αγαθό κατά του οποίου στρέφεται η πράξη του δράστη¹⁶. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο καρπός των δένδρων «...μεγάλα δύναται συντελεῖν εἰς σωτηρίαν καὶ υγείαν καὶ σύστασιν τῆς τῶν ἀνθρώπων ζωῆς. Ὁ γοῦν ἀφανίζων, φησί, τὰ τοιαῦτα δένδρα πολλαπλῶς τοὺς ἀνθρώπους φονεύει» καὶ ὅτι «τοῦ καρποῦ ἐπιλείψαντος τῶν ἀπολωλότων δένδρων, ὅς εἰς σύστασιν... ζωῆς ἀνθρώπου δύναται εἶναι, κινδυνεύει ὁ ἄνθρωπος καὶ δοκεῖ τοῦτον φονεύειν ὁ τὸ δένδρον ἀπολέσας, οὗ ὁ καρπὸς ἠδύνατο ζωογονῆσαι τὸν ἄνθρωπον...»¹⁷.

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ αἰτιολογία τὴν ὁποία προβάλλει ὁ Ἅγιοθεοδώριτης πρὸς ἐπιστήριξη τοῦ ὑπερβολικοῦ κολασμοῦ με θανατική ποινή τῶν δενδροτομώντων, ἐδράζεται στὴν προϋπόθεση ὅτι τὰ κοπτόμενα δένδρα ἦσαν καὶ καρποφόρα. Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ δένδρου, ὅπως προσδιορίζεται με ἄλλη διάταξη τῶν Βασιλικῶν, δὲν περιορίζεται μόνον στὰ καρποφόρα δένδρα ἀλλὰ εἶναι πολὺ εὐρύτερα. Κατ' αὐτὴν ὡς δένδρον θεωροῦνται π.χ. «ὁ κισσὸς καὶ ὁ κάλαμος καὶ ἡ ἰτέα»¹⁸.

15. Τελευταῖα ἔχει υποστηριχθεῖ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ἅγιοθεοδώριτη (A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13, Frankfurt A.M. 1986, σ. 44 ἐπ.).

16. Ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι ἐπιβολὴ αὐστηροτέρας ποινῆς προβλέπεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρο 382 §2 τοῦ Π.Κ. ἐπὶ φθορᾶς ξένης ἰδιοκτησίας, ἐφ' ὅσον τὸ ἀντικείμενο τῆς πράξης «εἶναι πρᾶγμα ποὺ χρησιμεύει γιὰ κοινὸ ὄφελος».

17. Βασ. 60.16.2 (σχόλιο).

18. «Δένδρον λέγεται καὶ ἡ ἄμπελος καὶ ὁ κισσὸς καὶ ὁ κάλαμος καὶ ἡ ἰτέα. Τὸ δὲ μήπω ῥιζωθὲν οὐκ ἔστι δένδρον, οὐδὲ οὕτινος αἱ ῥίζαι ἐξηράνθησαν, κἂν ἴστανται. Εἰ δὲ ἐξεριζώθη μὲν, δύ-

Ἐνεξαρτήτως πάντως τῆς ὀρθότητος τῶν ὑποστηριζομένων ἀπὸ τὸν βυζαντινὸν σχολιαστήν, ἢ ἀπαραδέκτως ἀπειλουμένη θανατικὴ ποινὴ γιὰ τοὺς δενδροτομοῦντες, ἔστω καὶ γιὰ καρποφόρα δένδρα, δὲν ἔπαυε καὶ κατὰ τις Νεαφές τοῦ Λέοντος νὰ εἶναι δυσανάλογη καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄδικη¹⁹. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅμως ποὺ ἀναπτύσσει εἶναι, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀξιοπρόσεκτη καὶ ἀποτελεῖ σαφές δεῖγμα νομικῆς καταρτίσεως τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτη ὄχι τυχαίως.

RÉSUMÉ

Remarques sur les dispositions du droit byzantin relatives aux «arbres abattus»

Dans l'étude précitée sont examinées les dispositions relatives, au contenu civil et pénal, du droit byzantin traitant des «abatteurs d'arbres.» Toutefois, l'étude porte principalement sur la disposition pénale du droit des byzantins qui menaçait de la peine de mort ceux qui abattaient des arbres. Cette sanction pénale, qui est remarquablement disproportionnée par rapport à la gravité du crime, nous ramène aux lois pénales de Dracon qui étaient caractérisées par l'absence totale de proportion.

Au contraire, le principe de rendre réciproquement un mal égal en tant qu'objectif de la sanction était celui qui régissait les dispositions pénales du droit byzantin qui rejetaient le châtement disproportionné. Les mêmes idées seront plus tard formulées par Léon VI le Sage dans ses «Nouvelles» qui considère qu'est juste le châtement qui est proportionnel à la gravité de l'acte criminel commis.

Toutefois, le juriste byzantin Agiothéodoritis s'efforce de justifier dans un commentaire la punition exagérée que constitue la peine de mort de ceux qui abattent des arbres, en invoquant l'importance que revêt pour la société le bien juridique contre lequel se tourne l'acte de l'auteur du crime.

Indépendamment de la justesse de ce que prétend le commentateur byzantin, les arguments qu'il développe sont remarquables, pour l'époque, et constituent un exemple d'érudition juridique qui n'est pas le fruit du hasard.

ναται δὲ φυτευθῆναι, δένδρον ἐστί. Καὶ αἱ ῥίζαι τῆς ἐλαιᾶς δένδρα εἰσίν, εἴτε ῥίζας ἐξέβαλον εἴτε μή». «Εἰ δὲ οὕτως ἀπαλόν ἐστιν ὡς ἐν τάξει βοτάνης εἶναι, οὐκ ἔστι δένδρον». (Βασ. 60.16.3,4).

19. Πρβλ. καὶ Ν. Ἀνδρουλάκη, Ποινικὸν Δίκαιον, Α', Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, σ. 43-44.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

**ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

I. Κατά τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2007 κυκλοφορήθη: α) ὁ ὑπ' ἀριθ. 40 τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου καὶ β) τὸ Παράρτημα αὐτοῦ ὑπ' ἀριθ. 8.

Ὁ 40ὸς τόμος περιέχει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ φιλοξενεῖ μελέτες ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν, ἱστορικῶν τοῦ δικαίου. Οἱ δημοσιευόμενες εἰδικότερα μελέτες εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἡ. Ἀρναούτογλου: «Θεμελιώδη δικαιώματα στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία;» (σ. 9-28)

Φ. Δεκάζου-Στεφανοπούλου: «Ἐπιτρέποντες. Ἡ ἰδιωτικὴ διαιτησία στὸν Μένανδρο» (σ. 29-53)

Αἰκ. Μανδάλακη: «Τὸ πολίτευμα τῶν Κρητῶν στὴν ἑλληνιστικὴ Αἴγυπτο» (σ. 55-83)

Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη: «Ἀνεκπλήρωτες “ἐπαγγελίαι” πρὸς τὶς πόλεις. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς νομικῆς τους ἀντιμετώπισης κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴ περίοδο» (σ. 85-126)

G. E. Rodolakis: «Les mesures de l'empereur de Byzance Nicéphore Ier (802-811) concernant les *naucloeroi*: formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin?» (σ. 127-146)

Γ. Χατζάκης: «Ἡ διαφορετικὴ λειτουργία τῶν ἀντικειμένων. Τὸ ἐνέχυρο στὴ νοταριακὴ πρακτικὴ τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης» (σ. 147-236)

Γ. Δ. Δημακόπουλος - Χ. Γ. Δημακοπούλου: «Ἡ δικαστικὴ ὑπεράσπις τῶν συμφερόντων τοῦ Δημοσίου, 1833-1882» (σ. 237-306)

Κ. Κ. Παπακωνσταντίνου: «Ἡ γενικὴ ρήτρα τῶν χρηστῶν ἡθῶν. Μία ἱστοριοδικαιικὴ προσέγγιση» (σ. 307-328).

Στὸ Παράρτημα ἀρ. 8 τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ δημοσιεύεται ἡ μονογραφία τοῦ πρώην ἐρευνητοῦ τοῦ Κέντρου κ. Γ. Ροδολάκη μὲ τίτλο: «Ἀπὸ τὸ Νόμο Ροδίων στὸ 53ο Βιβλίον τῶν Βασιλικῶν. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου», σ. 291. Στὴ μελέτῃ αὐτῇ, στὴν ὁποία ἐκτίθεται ἀναλυτικὰ ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Νόμου Ροδίων Ναυτικοῦ καὶ ἡ ἐκδοτικὴ καὶ μεταφραστικὴ ἱστορία του, μελετᾶται κυρίως ἡ σύνθεσις τοῦ 53ου βιβλίου τῶν

Βασιλικῶν καὶ ἡ εἰσδοχὴ καὶ ἐνσωμάτωση σ' αὐτὸ τοῦ Νόμου Ροδίων.

Στὰ πλαίσια τοῦ ὑπὸ ἐξέλιξη συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ συμπλήρωμα τῆς συναγωγῆς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τοῦ Δ. Γκίνη [*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 26 (1966) / Συμπλήρωμα Α': *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΘ-Μ', Ἀθῆναι 1972-1973 / Συμπλήρωμα Β': *ΕΕΒΣ*, τ. ΜΓ', Ἀθῆναι 1977-1978], οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἱστορικὴ κ. Π. Καλομπράτσου, ἔμμισθο συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου, ὀλοκλήρωσαν τὴν ἐπιλογή, ἠλεκτρονικὴ καταγραφή καὶ ἀντιπαραβολὴ τῶν καταλλήλων πρὸς καταχώριση ἀποσπασμάτων τῶν νομικῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου ποὺ πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἔκδοση. Παράλληλα συνεχίσθηκε ἡ κατάρτιση θεματικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ εὐρετηρίου καθὼς καὶ γλωσσario νομικῶν ὄρων.

Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐμπλουτίσθηκε μὲ 224 τόμους βιβλίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεὲς τμήματος τῆς νομικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐκλιπόντος Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας Γ. Ἀγγελίδου. Τὶς δωρεὲς αὐτές, στὶς ὁποῖες προέβη ἡ κ. Χρ. Γ. Ἀγγελίδη, ὡς μόνη ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμος τοῦ Γ. Ἀγγελίδη, ἀπεδέχθη ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κατόπιν σχετικῆς εἰσηγήσεως τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ.

II. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου:

1. Ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου κ. Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ ἀρ. 40 καὶ τοῦ Παραρτήματος αὐτῆς ἀριθ. 8. Δημοσίευσε μελέτη μὲ τίτλο: «Ἀνεκπλήρωτες “ἐπαγγελίαι” πρὸς τίς πόλεις. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς νομικῆς τους ἀντιμετώπισης κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴν περίοδο», *Ἐπετηρίς ΚΕΙΕΔ*, τ. 40 (2007), σ. 85-126. Ἡ ἐργασία αὐτή, βασισμένη στὶς πηγές τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ δικαίου, ἔχει ἰδίως σκοπὸ νὰ καταδείξει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρος εὐεργετισμὸ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς περιόδου στὸν νομικὰ ἐξαναγκαστὸ ἀντίστοιχο θεσμὸ τῆς ρωμαϊκῆς καί, κατ' ἐπέκταση, τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Τὸ γεγονός αὐτὸ πιστοῦται μὲ τὴν ἐν συνεχείᾳ συγγραφὴ καὶ ἄλλης εἰδικότερης μελέτης ποὺ ἤδη ὀλοκληρώθηκε ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἡ ἀνεκπλήρωτη ἐπαγγελία ἔναντι τῆς πόλεως ὡς ἰδιόμορφη κατηγορία δημοσίου χρέους κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴν περίοδο».

δο» (ὑπὸ δημοσίευσή στὸν τιμητικὸ τόμο στὴ μνήμη Στ. Στεφανόπουλου). Ἐπίσης ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς μεσιτείας κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴ περίοδο».

Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2007, ἡ κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἀνέλαβε τὸν γενικὸ συντονισμὸ καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ὑπὸ ἐξέλιξη συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου». Συγχρόνως δὲ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν ἀποσπασμάτων τῶν νομικῶν πηγῶν τοῦ 19ου-20ου αἰῶνα ποὺ πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν προγραμματιζομένη ἔκδοσή καὶ μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ γλωσσarioύ τῶν νομικῶν ὄρων. Τέλος μετέχει, ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ συντονιστοῦ, στὴν κατεύθυνση καὶ ὀργάνωση τῆς μεταδιδακτορικῆς ἔρευνας ποὺ συντελεῖται στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II» τοῦ τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου (ἐπιστημονικὴ ὑπεύθυνος: Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, καθηγήτρια τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου). Στόχος τοῦ πιλοτικοῦ αὐτοῦ, γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν Ἑπτανήσων, προγράμματος, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Γυναῖκες καὶ γάμος στὴν Κέρκυρα: οἰκονομικὲς δραστηριότητες καὶ κοινωνικὴ ἀναπαραγωγή (17ος αἰ.-19ος αἰ.)», εἶναι καταρχὴν ἡ συγκέντρωση καὶ μεταγραφὴ πρωτογενῶν νομικῶν πηγῶν (νοταριακῶν ἐγγράφων καὶ δικαστικῶν-δαιτητικῶν ἀποφάσεων) εἰλημμένων ἀπὸ τὸ πλούσιο ἀρχεῖο ὑλικὸ τῶν Ἀρχείων τῆς Κέρκυρας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ μελέτη καὶ ἐπεξεργασία τῶν μεταγεγραμμένων πηγῶν προκειμένου νὰ συναχθοῦν τὰ ἀπαραίτητα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα.

2. Ἡ ἐρευνήτρια κ. Δήμητρα Καραμπούλα ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐκπόνηση μονογραφίας σχετικὰ μὲ τὴ γραφειοκρατία καὶ τὸ δίκαιο τῆς περιόδου τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἰδικότερα δὲ μὲ τὸν Γρηγοριανὸ καὶ τὸν Ἑρμογενειανὸ κώδικα, τὶς πρῶτες δηλ. ἐπίσημες κωδικοποιήσεις τῆς μετακλασσικῆς περιόδου. Ἡ ἔρευνα βρίσκεται ἐν ἐξελίξει. Ὁ Γρηγοριανὸς κώδικας περιέλαβε διατάξεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ μέχρι τὸ ἔτος 291, ὁ δὲ νεώτερός του Ἑρμογενειανὸς (295), περιέλαβε διατάξεις τῶν ἐτῶν 293-294. Ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας αὐτῆς ἀποτελεῖ εἰδικότερα τὸ ζήτημα τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, τῆς λειτουργίας τῶν αὐτοκρατορικῶν γραμματειῶν καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀρχείων καὶ κυρίως τῆς κωδικοποιητικῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

3. Ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἦ. Ἀρναούτογλου δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο: «Θεμελιώδη δικαιώματα στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία;», Ἐπετηρὶς ΚΕΙΕΔ 40 (2007),

σ. 9-28. Στο πλαίσιο του σύγχρονου προβληματισμού για τα θεμελιώδη δικαιώματα ο συγγραφέας επιχειρεί να ανιχνεύσει πρώιμες μορφές κοινωνικών «δικαιωμάτων». Δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Group and individuals in IRhamnous 59 (SEG 49. 161)» στον τόμο J. Chr. Couvenhes & S. Milanezi (eds), *Individus, groupes et politique à Athènes de Solon à Mithridate* (Actes du Colloque Intern. Tours 7-8 mars 2005), 315-338, Bordeaux 2007. Επίσης, υπέβαλε προς δημοσίευση κριτική παρουσίαση του συλλογικού έργου των Cohen. D. & Cagarin, M. (eds) (2005), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge στο περιοδικό *Prima Ordia* (2007).

Επίσης, στα πλαίσια του υπό εξέλιξη συλλογικού έρευνητικού προγράμματος του ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου», συμμετείχε στην αποδελτίωση, τον νομικό χαρακτηρισμό των πράξεων που συγκεντρώθηκαν και την ηλεκτρονική επεξεργασία του συγκεντρωθέντος υλικού.

Ο ίδιος έρευνητής συνέχισε την εκπόνηση μονογραφίας με θέμα: «Το δίκαιο στην έλληνιστική Αθήνα» με σκοπό την παρουσίαση μίας συνθετικής μελέτης για το δίκαιο και τους θεσμούς που ίσχυσε στην έλληνιστική Αθήνα από το 332 π.Χ. έως το 88 π.Χ. Επίσης συνέχισε την ενημέρωση του αφιερωμένου στο μεταβυζαντινό δίκαιο δικτυακού τόπου www.geocities.com/ekeid. Συνέχισε τη συνεργασία του με τον καθηγητή Dr. D. Mirhady και από κοινού ενημέρωσαν και ανανέωσαν την εμφάνιση και το περιεχόμενο του δικτυακού τόπου ΝΟΜΟΙ, αφιερωμένου στα αρχαία έλληνικά δίκαια μέχρι τον 4ο αϊ. π.Χ., www.sfu.ca/nomoi. Τέλος, ο έρευνητής κ. Η. Άρναούτογλου συμμετείχε με ανακοινώσεις αναφερόμενες σε θέματα αρχαίου έλληνικού δικαίου στην Ι΄ Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, Οκτώβριος 2007), στο Συμπόσιο Αρχαίου Έλληνικού Δικαίου (Αθήνα, Μάιος 2007) και στο σεμινάριο του τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Μάρτιος, Απρίλιος 2007).

4. Ο έρευνητής κ. Ίω. Χατζάκης δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Έπετηρίς ΚΕΙΕΔ* 40 (2007), σ. 147-236. Η μελέτη αναφέρεται στη διαδεδομένη πρακτική της εξασφάλισης των δανειστών δια της παροχής ενεχύρων από τους οφειλέτες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Σχέσεις υπεξουσιότητας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Τάλως* 15 (2007), 153-170. Επίσης, υπέβαλε προς δημοσίευση τὰ ακόλουθα άρθρα: α) «Έννομες σχέσεις μεταξύ αδελφών στην Κρήτη της βενε-

τοκρατίας (ὕπὸ δημ. στὰ Πρακτικά τῆς Η΄ Συνάντησης Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου) καὶ β) «Ἰσοθετημένα καὶ ἀναθρεπτά παιδιὰ. Ὁ νομικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρακτικὴ του ἐφαρμογὴ στὴν κοινωνία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης» (ὕπὸ δημ. στὸν τιμητικὸ τόμο στὴ μνήμη Στ. Στεφανόπουλου). Συνέχισε τὴν ἐνημέρωση τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸ δίκαιο τῆς Κρήτης κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Δημιούργησε προσωπογραφικὰ δελτία γιὰ τοὺς νοταρίους τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ ὀλοκλήρωσε τὴ συγκέντρωση ὕλικου γιὰ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴν ἀσκηση τῆς νοταριακῆς τέχνης κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς, στὰ πλαίσια τοῦ ὑπὸ ἐξέλιξη συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», συμμετεῖχε στὴν ἀποδελτίωση, τὸν νομικὸ χαρακτήρισμό τῶν πράξεων ποὺ συγκεντρώθηκαν καὶ τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ συγκεντρωθέντος ὕλικου. Ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν ἀποσπασμάτων τῶν νομικῶν πηγῶν ποὺ πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν προγραμματιζομένη ἔκδοση.

Τέλος, ὁ ἐρευνητὴς κ. Ἰω. Χατζάκης, συμμετεῖχε μὲ ἀνακοίνωση ἀναφερόμενη στοὺς νοταρίους τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης στὴν Ι΄ Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου (Κομοτηνὴ, Ὀκτώβριος 2007).

[Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

A. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατά τὸ ἔτος 2007 ἐπραγματοποιήθησαν ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν οἱ κάτωθι ἐκδόσεις:

1. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου, *Kairicité et liberté*, Ἀθήνα 2007.
2. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφία, Ἀριθμὸς 37, 2007, ἡμίτομος I.
3. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφία, Ἀριθμὸς 37, 2007, ἡμίτομος II (περιέχων τὰ Πρακτικὰ τῆς Α΄ Διεθνoῦς Ἡμερίδας Φιλοσοφίας ποὺ διοργάνωσε τὸ Κ.Ε.Ε.Φ. τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2006) μὲ τίτλο *Necessité-Hasard-Liberté dans la philosophie antique, Necessity-Chance-Freedom in Ancient Philosophy*.

Τελεῖ δὲ ὑπὸ ἔκδοσιν καὶ θὰ κυκλοφορηθεῖ πιθανῶς ἐντὸς τοῦ 2007, ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Giovanni Reale, *Σωκράτης. Πρὸς μία ἀνακάλυψη τῆς ἀνθρώπινης σοφίας*.

B. ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Συνεχίζεται καὶ ολοκληρώνεται τὸν Μάρτιο τοῦ 2008 τὸ διάρκειας δύο ἐτῶν (ἐκκινήθη τὸν Μάρτιο τοῦ 2006) ἐρευνητικὸ πρόγραμμα *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἐπόπτου τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου, μὲ τὴ συμμετοχὴ ὄλων τῶν Ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ μὲ τὴ συμβολὴ μελετητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀλλοδαπή.

2. Ἐκπόνηση καὶ Ἐγκριση τῆς ἐκκίνησης τοῦ ὑποέργου «Ἐρευνα γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση» ἀπὸ τὸ Τρίτο Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.), μὲ θέμα: *Ἐρευνα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας στὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση μὲ τὴ χρῆση νέων τεχνολογιῶν*.

3. Ἐξυπηρέτηση καὶ ἐνημέρωση ἐπιστημόνων ἐπισκεπτῶν:

(α) Jean Ferrari, Πρόεδρος τῆς FISP, καθ' ὄλον τὸν μῆνα Μάιο 2007.

(β) Mihai Vasile, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Βουκουρεστίου, (ἀλληλογραφία καὶ ολοκλήρωση διαδικασιῶν γιὰ τὴν ἔγκριση ἐπίσκεψης μελέτης καὶ ἐπιστημονικῆς ἐνημέρωσης).

4. Ἐξυπηρέτηση καὶ ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση φοιτητῶν, μεταπτυχιακῶν

φοιτητῶν καὶ ὑποψηφίων διδακτόρων, ἀπὸ Ἀνώτατα Ἰδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀλλοδαπῆς.

5. Παράταση σύμβασης ἔργου Βιβλιοθηκονόμου, κας Γεωργίας Δημητρίου, ἐπὶ ἓνα ἔτος μὲ τὸ πρόγραμμα «Ταξινόμηση καὶ Ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας».

6. Πρόσληψη τοῦ κ. Δούκα Καπάνταη, σὲ Θέση Ἐρευνητοῦ Γ' Βαθμίδος.

7. Προκήρυξη Θέσεως Ἐρευνητοῦ Δ' Βαθμίδος.

[Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τὸ ΚΕΕΚ ἄλλαξε γραφεῖα καὶ μεταστεγάσθηκε στὴν ὁδὸ Μηλιῶν 8, στὸ διαμέρισμα τοῦ κληροδοτήματος Ὁρλάνδου, μὲ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τῆς 3ης Ἰουλίου 2007. Στελεγχώνεται πλέον ἀπὸ δύο μόνιμους καὶ ἕξι ἀποσπασμένους ἐρευνητές. Οἱ ἐξωτερικοὶ του συνεργάτες ἀνέρχονται σὲ τέσσερις.

Τὸ ἐρευνητικὸ τοῦ ἔργου συνίσταται στὸν μεγάλου κύκλου μὲ γενικὸ τίτλο «Οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία» μὲ τὴν ὀλοκληρώση καὶ συγγραφή τῶν ἀνάλογων μελετῶν τοῦ προγράμματος περὶ «Τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῶν μεταναστῶν στὴν Ἑλλάδα» μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθynu τὸν ἀκαδημαϊκὸ καθ. κ. Γεώργιο Μητσόπουλο, ἐνῶ συνεχίζεται τὸ πρόγραμμα μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθynu τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Δρακάτο μὲ θέμα «Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία». Καὶ τὰ δύο αὐτὰ προγράμματα χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐκπονοῦνται ἐπίσης ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Διευθύντριας οἱ ἀκόλουθες βασικὲς ἔρευνες: α. «Μετανάστες καὶ Λαθρομετανάστες», β. «Μετανάστευση καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ τῆς οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα: Ἡ περίπτωση τῶν μικτῶν γάμων στὸν Ν. Αἰτωλοακαρνανίας τὴν περίοδο 1990 ἕως σήμερα», καὶ γ. «Ἡ δευτέρη γενιὰ μεταναστῶν μεταξύ σχολείου καὶ ἐργασίας στὸν ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ χῶρο».

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου παρουσίασαν σὲ συνέδρια καὶ ἐπιστημονικὲς συναντήσεις, τόσο σὲ ἐθνικὸ ὅσο καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Κέντρου.

Ἐκδίδεται ὁ 7ος Τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου μὲ τίτλο: «Ὁ Οἰκογενειακὸς Θεσμὸς ὑπὸ συνθήκης ταχείας οικονομικο-κοινωνικῆς ἀνάπτυξης».

Ἐπίσης, τὸ ΚΕΕΚ συνδιοργάνωσε «Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς συμπλήρωσης 800 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ Δουκάτου τοῦ Ἀρχιπελάγους».

Τέλος, διαμόρφωσε καὶ δημιούργησε τὴν ἐπιστημονικὴ πλατφόρμα τοῦ πιλοτικοῦ προγράμματος περὶ τῆς «Τηλεκπαίδευσης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν».

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανοῦδη]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Κατά τὸ ἔτος 2007, τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ δραστηριότητα γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦ Ἑλλήνα ναυτικοῦ σύμφωνα μὲ τίς ρυθμίσεις διεθνούς, κοινοτικῆς καὶ ἐθνικῆς προέλευσης καὶ συνέχισε πρόγραμμα γιὰ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἐξέδωσε μελέτη μὲ τίτλο: «Γυναικεία Μετανάστευση καὶ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα. Μία βιογραφικὴ ἔρευνα μὲ τίς μετανάστριες ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη».

Ἐξέδωσε (σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑταιρεία Δικαστικῶν Μελετῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Κέντρο Εὐρωπαϊκῶν Μελετῶν καὶ Ἐρευνῶν) τὰ πρακτικὰ τοῦ διήμερου Νομικοῦ Συμποσίου μὲ θέμα «Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινωνία Δικαίου».

Συνέχισε τὴ συνεργασία γιὰ τὴ διεθνή προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μὲ τὸ δίκτυο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Παρεμβάσεις ἔγιναν σὲ ὑποθέσεις καταπάτησης ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, τὴν Ἀφρική καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική.

Τέλος, χάρι σὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνέχισε τὴ συνεργασία στὸ πλαίσιο τῆς Israeli-Palestinian Science Organization.

[Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, τοῦ ὁποῖου ἔχω τὴν ἐποπτεία, ἀνέπτυξε κατὰ τὸ ἔτος 2007 τὴν ἀκόλουθη δράση:

Ἐκδόθηκε στὴ σειρά «Μελέτες» ἡ ὑπ' ἀριθ. 6 τῶν κ.κ. Γ. Καραγιάννη, Χ. Στοφόρο, Η. Ματζουνέα καὶ Α. Καλλίρη μὲ θέμα «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος».

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα μὲ θέμα «Διακλαδικές σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας σὲ ἐθνικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο».

Ἐγκρίθηκαν καὶ ἄρχισαν οἱ ἔρευνες μὲ θέματα: «Ἡ ἀπασχόληση στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία: Διαπιστώσεις καὶ προοπτικές», «Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας» καὶ «Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία».

[Κωνσταντῖνος Δρακῆτος]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Alain Plantey στὴν Ἀκαδημία	19
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Εἰσήγησις τοῦ Προέδρου κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	37
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Εὐγενίου Ρωσσίδη . . .	123
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Σ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παναγιώτη Γ. Δημόπουλου, Ὁ Ἄρειος Πάγος – Ὁ θεσμὸς καὶ τὰ πρόσωπα	27
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Σ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Οἱ πηγές τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐπανάστασις τοῦ 1821. Ὁμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	40
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ – Παρουσίασις τοῦ βιβλίου: α) τῆς Ἀμαλίας Μεγαπάνου, Πρόσωπα καὶ ἄλλα κύρια ὀνόματα μυθολογικά-ἱστορικά, ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας (2006), καὶ β) τῆς Δόμνας Βισβίτζη-Δοντᾶ, Ἀνατολικὴ Μεσόγειος. Πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία μιᾶς θάλασσης (1815-1914)	61
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ – Περί τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου .	95
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίασις τῶν βιβλίων τοῦ Παναγιώτη Ἀλεξάκη: α) Τὸ ἐλληνικὸ χρηματιστήριον κάτω ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκὰς χρηματιστηριακὰς ἐξελίξεις, καὶ β) Τὰ παράγωγα προϊόντα καὶ ἡ ἐλληνικὴ χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ παραγῶγων	85
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν κατὰ τὸ ἔτος 2007	176
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, ΜΑΤΖΟΥ-ΝΕΑΣ ΗΛΙΑΣ καὶ ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΛΛΙΡΗ, Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς Ἑλλάδος	1

ΚΑΡΑΣΗΣ Δ. ΜΑΡΙΑΝΟΣ. – <i>Τὸ πρόβλημα τῆς προόδου στὶς κοινωνικὲς ἐπι- στήμες καὶ ἰδίως στὴ νομικὴ ἐπιστῆμη</i>	65
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀπόστολου Σ. Γεωργιάδη, <i>Ἐνοχικὸ Δίκαιο, Γενικὸ Μέρος</i> (1999), <i>Εἰδικὸ Μέρος I</i> (2004), <i>II</i> (2006)	35
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέν- τρου Ἐρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2007	167
PLANTEY ALAIN. – <i>La démocratie face au défi du siècle. Ὁμιλία τοῦ Ἀντε- πιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία</i>	23
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ Μ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2007	172
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου <i>Ἡ Ἑλλάδα στὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινωνία Δικαίου</i>	83
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τῆς Κατερίνας Βασιλι- κοῦ, <i>Γυναικεῖα μετανάστευση καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Μιά βιογραφικὴ ἔρευ- να γὰρ τίς οἰκιακὲς βοηθοὺς ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπη</i>	155
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Διε- θνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν κατὰ τὸ ἔτος 2007	175
ΡΩΣΣΙΔΗΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ. – <i>The United States and Cyprus and the Role of the Greek American Community. Εἰσιτήριο λόγος τοῦ Ἀντεπιστέλλον- τος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία</i>	127
ΣΚΟΥΝΤΖΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, ΣΤΡΟΜΠΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΒΟΖΙΚΗΣ ΑΘΑ- ΝΑΣΙΟΣ καὶ ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ ΦΑΙΔΩΝ, <i>Διακλαδικὲς σχέσεις τῆς ἑλλη- νικῆς οἰκονομίας σὲ ἐθνικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο</i>	111
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ Ἀντεπιστέλλον- τος μέλους κ. Alain Plantey κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκα- δημία	20
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ Ἀντεπιστέλλον- τος μέλους κ. Εὐγενίου Ρωσσίδη, κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	124
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΪ Μ.-Γ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεῖ- νης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2007	174

- ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Περὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἰδίως κείμενα 11
- ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στὶς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου περὶ τῶν «τμηθέντων δένδρων» 159

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 210 9210297 - FAX: 210 9210298

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ

ISSN 0369-8106